

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Франсуа Рене де ШАТОБРІАН

ЗАМОГИЛЬНІ ЗАПИСКИ

Франсуа Рене де Шатобріан

Замогильні записки

«Фолио»

1848

ББК 84(4ФРА)

де Шатобріан Ф.

Замогильні записки / Ф. де Шатобріан — «Фолио», 1848

Франсуа Рене де Шатобріан (1768–1848) – відомий французький письменник, «батько романтизму», державний діяч, що виступав проти Наполеона, давав поради Людовіку XVIII, відмовлявся від співпраці з іншим французьким королем – Луї-Філіпом (незважаючи на настійливі прохання) і виконував таємні доручення матері вигнаного спадкоємця престолу – герцогині Беррійської. «Замогильні записки», які Шатобріан дозволив опублікувати лише після своєї смерті, – за жанром звичайна автобіографія, та водночас це грандіозна історична хроніка, в якій ідеться про один з найбухливіших періодів в історії Франції (Революція, Імперія, Реставрація, Сто днів, друга Реставрація, Липнева монархія), змальовано портрети Мірабо і Лафаєта, Талейрана і Наполеона, описано Ніагарський водоспад і швейцарські Альпи, Лондон 1794-го, Рим 1829-го і Париж 1830 року...

ББК 84(4ФРА)

© де Шатобріан Ф., 1848

© Фолио, 1848

Содержание

«Наше все» французької літератури	6
Передмова	8
Частина перша	10
Книга перша	10
1	10
2	14
3	14
4	16
6	18
Книга друга	21
1	21
3	22
4	24
Книга третя	27
1	27
3	28
4	30
5	31
6	31
9	32
10	33
11	34
12	35
13	35
14	36
15	37
16	38
Книга четверта	40
1	40
12	42
Книга п'ята	45
8	45
12	46
14	48
15	51
Книга шоста	54
1	54
2	57
6	59
7	61
8	62
Книга сьома	65
2	65
5	66
7	68
8	69

11	70
Книга восьма	72
2	72
3	74
4	75
5	77
6	82
7	84
Книга дев'ята	85
1	85
3	87
4	88
5	90
7	91
8	93
9	94
10	95
15	96
16	97
Книга десята	98
3	98
5	99
6	101
7	103
8	104
9	106
10	108
11	109
Книга одинадцята	112
1	112
Конец ознакомительного фрагмента.	113

Франсуа Рене де Шатобріан

Замогильні записки

«Наше все» французької літератури

Двадцять років тому, вперше потрапивши на Паризький Книжковий Салон, я звернув увагу на те, що у Франції немає будь-якого значного видавництва, яке б у своїй діяльності не зверталось до творчості Франсуа Рене де Шатобріана (1768–1848). Тут були і дешеві видання його повістей та романів у м'якій обкладинці, що досі входять до шкільної програми («Атала», «Рене» та інші), важкі коментовані томи його духовних творів («Геній християнства» і «Мученики»), видання його перекладів (наприклад, «Втрачений рай» Мільтона), віршів, численних дорожніх нотаток і біографій його сучасників. І, звичайно, окремо стоять багатотомні видання у шкіряних палітурках ручної роботи його мемуарів – «Замогильних записок». Це видання репрезентує лише фрагменти багаторічної праці письменника, ми не можемо вмістити в одну книгу 12 томів мемуарів людини, яка брала більш ніж активну участь у житті французького суспільства, починаючи від служби в армії з 1788 року, перед самою Революцією, і до виходу у відставку в 1829 році з посади міністра закордонних справ і відмови після Липневої революції від титулу пера Франції. Між цими датами були і співчуття Революції, і від'їзд до Америки, подалі від насильства, що запанувало у Парижі, і повернення, що завершилося важким пораненням у бою, у складі армії роялістів, і тривала еміграція в Англії, і наступне повернення на батьківщину після оголошеної Наполеоном амністії, дипломатична й адміністративна кар'єра, жорстка критика режиму і подальша опала. Його памфлет «Про Бонапарта та Бурбонів», написаний перед крахом Наполеона, котрий став бестселером на книжковому ринку того часу, за словами Людовіка XVIII, коштував цілої армії. Двічі міністр, тричі посол Франції у столиці світу, багато разів опозиціонер і нещадний критик влади, Шатобріан у 1830-му остаточно розірвав з активною політикою і у поважні 62 роки повернувся у літературу. Він близько був особисто знайомий з усіма поколіннями французьких політиків від Наполеона і до прихильників узурпатора Луї-Філіпа, був учасником подій, і, безумовно, його мемуари (а перші розділи були написані ще в 1810 році) могли стати інформаційною бомбою в суспільстві того часу, зруйнувати кар'єри тих, хто стояв біля керма Франції в ті роки. Він був небезпечний сам для себе як носій таємниць свого часу і прийняв рішення не публікувати свої «Записки» за життя. Первинне бажання закрити текст від нащадків на 50 років після смерті було змінено важким матеріальним становищем Шатобріана, який відмовився від титулу пера і чималого грошового забезпечення, яке цей титул передбачав. З цієї ситуації він знайшов дотепний вихід. У 1836-му, в 68 років, він продав права на посмертне видання своїх «Замогильних записок» видавцям Деллуа і Сала, що створили спеціальне акціонерне товариство, яке сплатило 156 000 франків на покриття боргів Шатобріана, а також виплачувало письменнику чотири роки після цього гонорар за написані нові частини по 12 000 франків на рік, а потім – по 25 000 франків на рік до самої смерті автора. Та й тут Шатобріан перегравав долю, переживши більшість акціонерів. Акціонерне товариство, що практично розорилося, змушене було продати право першого видання великому масовому газетному концерну «Прес». В останні роки життя Шатобріан купив окремих острівців біля рідного Сен-Мало у Бретані для своєї могили й багаторазово дописував і відредаговував рукопис мемуарів спеціально для газетного й окремо для книжкового читача. Таким чином, книга була написана в трьох часових пластах – час, про який іде мова, час, коли книга писалася, і час, коли автор вносив правки при передачі рукопису адвокатові після чергового заповіту. Шатобріан ще встиг привітати чергову Французьку революцію 1848 року, яка викинула з політики небагатьох до того часу живих героїв його мемуарів

на узбіччя історії і остаточно поставила крапку в мінливій французькій історії першої половини XIX століття. Квітчастість і жвавість «Записок» можна охарактеризувати реплікою однієї з численних героїнь мемуарів – старої аристократки пані де Куален, яка так відреагувала на смерть кількох королів: «почався падіж вінценосної худоби». Революція, Імперія, Реставрація, Сто днів, друга Реставрація, Липнева монархія – один з найбільш насичених періодів історії Франції – тепер виходить в українському перекладі.

Олександр Красовицький

Передмова

Переглянуто 28 липня 1846 року

Париж, 14 квітня 1846 року

*Sicut nubes... quasi naves... velut umbra*¹.

Йова

Позаяк мені не дано знати заздалегідь, коли прийде на мене остання година, позаяк у мої літа кожен дарований людині день – то є милість, чи, точніше, кара, я мушу дещо пояснити.

4 вересня мені виповниться сімдесят вісім років: настав час покинути цей світ, який покидає мене і з яким я розлучаюся без жалю.

«Записки», що відкриваються цією передмовою, поділені на частини, які відповідають основним віхам мого життя.

На жаль, скрута, яка вічно тримала мене за горлянку, змусила мене продати мої «Записки». Ніхто не в змозі зрозуміти, скільки я вистраждав через те, що зважився закласти власну могилу; але, щоб не порушити своїх клятв і не відхилитися від обраного шляху, я повинен був принести цю – останню – жертву. Я, можливо, через легкодухість, приріс душею до цих «Записок» і бачу в них повірника, з яким мені боляче розлучатися; я мав намір заповідати їх пані де Шатобріан і дозволити їй або опублікувати їх, або знищити – сьогодні мені, як ніколи, втішна ця друга можливість.

Ах! якби перед смертю мені поталанило знайти багача, котрий повірив би в мене, викупив акції Товариства і, на відміну від цього Товариства, не став би поспішати видавати мій твір одразу після того, як по мені віддзвонить дзвін! Одні акціонери – мої друзі, інші – вельми ласкаві люди, які хотіли зробити мені послугу, але, що не кажи, кожен з них може продати акції або поступитися ними людям, котрих я не знаю і котрі опинилися у скрутних обставинах; вони, звичайно, вбачатимуть у моєму довголітті якщо не прикру перешкоду, то джерело збитків. Тим часом, коли б я був господарем цих «Записок», я залишив би їх у рукописі, а якби захотів опублікувати їх, то відклав би друкування на п'ятдесят років.

Ці «Записки» створювалися в різний час і в різних краях. Звідси – необхідність вступів, де я описую місця, які були у мене перед очима, почуття, які хвилювали мене тієї миті, коли я знову починав свою розповідь. Таким чином, мінливі форми мого життя переплелися між собою: у пору безтурботного, спокійного життя мені траплялося згадувати про часи вбогості, у дні злигоднів – описувати години щастя. Юність моя змішалася з моєю старістю, статечна досвідченість забарвила смутком безтурботну веселість, промені мого сонця від його сходу до його заходу, схрещуючись і зливаючись, надали моїм розповідям якоїсь безладності чи, коли хочете, незбагненої єдності; колиска моя уподібнилася могилі, могила уподібнилася колисці: страждання мої дають мені радість, радощі завдають мені болю, і, закінчуючи читання цих «Записок», я вже не можу зрозуміти, хто їхній автор – темноволосий хлопець чи вкритий сивиною старець.

Не знаю, чи сподобається читачеві ця мішанина, змінити яку я не в змозі; вона – плід непостійності моєї долі: часто життєві бурі не залишали мені іншого письмового столу, окрім уламків моєї катастрофи.

---

¹ Як хмара... як легкі човни... як тінь (Йова, 30:15).

Мене вмовляли опублікувати уривки з моїх «Записок» ще за життя, але я маю за краще говорити з домовини; тоді розповіді мої втворюватимуть голоси, в яких чується щось священне, бо вони лунають з могили. Якщо я доволі вистраждав у цьому світі, щоб зажити блаженства у світі іншому, промінь світла, що сяє в Єлисейських Полях, озорить останні картини мого життя своєю благодаттю: життя не панює мене; може, смерть буде добріша?

Ці «Записки» – моє улюблене дітище; святий Бонавентура виклопотав у неба дозволу продовжувати писати після смерті; я не сподіваюся на таку милість, але хотів би повстати з домовини в час привидів хоча б для того, щоб вичитати гранки. Втім, коли я увійду до сім'ї туговухих пожилців могил і Вічність наглухо заткне мені вуха, нічий голос вже не потривожить мого праху.

Якщо якась частина праці захопила мене більше за інші, то це та, що стосується моєї юності, найпотаємнішого куточка мого життя. Тут мені довелося воскресати світ, відомий лише мені одному; мандруючи серед товариства, зниклого з лиця землі, я всюди зустрічав лише спогади та німу тишу; з тих, кого я знав, чи багато хто живий сьогодні?

25 серпня 1828 року мер Сен-Мало за дорученням мешканців міста звернувся до мене з проханням допомогти в будівництві морського доку. Я поквапився дати згоду і як нагороду за клопіт попросив поступитися мені кількома фурами землі на острові Гран-Бе для моєї майбутньої могили. Вирішити це питання виявилось непросто через опір військових інженерів. Нарешті 27 жовтня 1831 року я одержав листа від мера, пана Овіуса. У ньому мовилося: «Мешканці Сен-Мало із синівською шанобливістю охоронятимуть вибране вами місце на березі моря, за кілька кроків од будинку, де ви народилися... Однак сумна думка затьмарює наші приготування. Ах! нехай склеп якомога довше буде порожній! А втім, усе минає, але честь і слава живуть вічно». Я вдячний панові Овіусу за ці чудові рядки; тільки одне слово тут зайве: *слава*.

Отже, прах мій спочиватиме на березі моря, яке я так любив. Якщо я помру за межами Франції, хай останки мої будуть перевезені до Франції не одразу, а через п'ятдесят років після моєї смерті. Я не хочу, аби тіло моє піддавали блюзнірській процедурі розтину; не хочу, аби в моєму остиглому мозку і згаслому серці шукали розгадку мого існування. Смерть нітрохи не прояснює таємниці життя. Труп, що мчить на поштових, вселяє в мене жах; легкі білі кістки перевезти неважко: їм буде простіше подолати цей – останній – шлях, аніж поневірятися світом під тягарем моїх прикросців.

Частина перша

Книга перша

1

Вовча долина, поблизу Ольне, 4 жовтня 1811 року

Минуло чотири роки, відколи я повернувся з подорожі до Святої землі й купив поблизу села Ольне, по сусідству із Со і Шатне, садівничий будиночок, загублений серед лісистих пагорбів. На нерівній ділянці піщаного ґрунту ріс дикий сад, що кінчався ярком і каштановим гаєм. Мені здалося, що цей невеликий клаптик землі може стати прихистком для моїх довгих надій; *spatio brevi spem longam reseces*²... Дерева, які я посадив, тягнуться вгору, але поки вони ще зовсім маленькі, і, коли я стаю між ними і сонцем, моя тінь затуляє їх. Одного чудового дня вони повернуть мені цю тінь, леліючи мою старість, як я лелівав їхню молодість. Я постарався вибрати породи, що ростуть у тих широтах, де я подорожував; вони нагадують мені про мої мандри і дають моєму серцю поживу для нових ілюзій.

Якщо Бурбони коли-небудь повернуться до влади, як нагороду за мою вірність я попрошу у них якраз стільки грошей, скільки треба, щоб приєднати до моєї вотчини узлісся, що оточує її: я зібрався подовжити доріжку для прогулянок на декілька арпанів; хоча все моє життя було життям мандрівного лицаря, мене вабить чернече затворництво: з того часу, як я поселився в цій глушині, я і трьох разів не виходив за межі моїх володінь. Коли мої сосни, ялини, модрини, кедри стануть тим, чим обіцяють, Вовча долина перетвориться на справжній монастир. Який вигляд мав пагорб, на схилі якого в 1807 році належало поселитися авторові «Генія християнства», 20 лютого 1694 року, коли в Шатне народився Вольтер?

Цей куточок мені до душі; він замінив мені отчі поля; я заплатив за нього плодом моїх мріянь і безсонних ночей; безмежна пустеля, де народилася «Атала», дала мені можливість купити маленьку «пустинь» поблизу Ольне; щоб знайти цей притулок, мені не довелося, як американському поселенцеві, грабувати флоридського індіанця. Я почуваю до своїх дерев ніжну прихильність: я присвятив їм елегії, сонети, оди. За кожним з них я доглядав своїми руками: оббирав черв'яків, що точили його коріння, знімав гусінь, що приліпилася до його листя; вони для мене – мов діти, і в кожного своє ім'я; це моя родина, іншої в мене нема, я хотів би померти серед них.

Тут я написав «Мучеників», «Абенсерагів», «Подорож» і «Мойсея»; чим займатися мені тепер осінніми вечорами? Сьогодні – 4 жовтня 1811 року, день мого ангела й річниця мого в'їзду до Єрусалима; це спонукає мене взятися за історію мого життя. Людина, яка лише для того дає сьогодні Франції владу над світом, щоб зневажити її свободу, ця людина, чий геній захоплює мене, а деспотизм обурює, принесла мене в жертву своїй тиранії і прирекла на самотність; але якщо сучасне він може роздавити, то боротися з минулим він безсилий, і в усьому, що відбувалося до його приходу до влади, я зберігаю свободу.

Більша частина моїх почуттів спочиває на дні моєї душі або висловлена в моїх творах устами вигаданих героїв. Нині, все ще сумуючи про мої химери, хоча й не переслідуючи їх

² ...миттю короткою // Довгу мрію діли... (Горацій. Оди, I, XI, 6–7; пер. А. Содомори.)

більше, я хочу піднятися вгору за течією моїх кращих років: ці «Записки» стануть храмом смерті, спорудженим при світлі моєї пам'яті.

У мого батька від народження був найпохмуріший у світі характер, який випробування, що випали на його долю в юні роки, лише зробили жорстокішим. Вдача його вплинула на мої думки; у дитинстві він лякав мене, замолоду пригнічував: моє майбуття залежало від його волі.

Я природний дворянин. Здається, випадковість мого походження пішла мені на користь; я зберіг непохитну любов до свободи, що відрізняє передусім аристократію, якій вже недовго жити. У житті аристократії є три пори: пора вищості, пора привілеїв, пора чванства; вступивши в пору привілеїв, вона занепадає, доживши до пори чванства, згасає.

«Походження імені Шатобріан і доля різних гілок роду»³

За нашого часу багато хто перегинає палицю; люди квапляться голосно заявити про свою належність до холопської породи, про те, яка велика честь бути сином людини, прикріпленої до землі. Чи так уже багато гордості в цих філософічних похвальбах? Чи не означає це ставати на бік сильного? Чи можуть нинішні маркізи, графи, барони, які не мають ані привілеїв, ані земель, у своїй більшості вмирати з голоду, без кінця сваряться і не бажають визнавати одне одного, заперечують знатність сусіда і не мають прав навіть на власне ім'я або ж мають його умовно, – чи можуть вони нагнати на кого-небудь страх? А втім, хай дарує мені читач ці міркування, до яких мені довелося опуститися, щоб дати уявлення про головну пристрасть мого батька, пристрасть, яка стала зав'язкою у драмі моєї юності. Що до мене, я не чванюся колишнім товариством і не нарікаю на нове. Раніше я був шевальє чи віконт де Шатобріан, тепер я Франсуа де Шатобріан; я віддаю перевагу імені над титулом.

Мій батько охоче уподібнився б середньовічному вотчиннику і називав Бога *Вишнім дворянином*, а Никодима (євангельського Никодима) *святим дворянином*. Тепер нам належить простежити шлях од Крістофа, можновладного сеньйора Геранди, прямого нащадка баронів де Шатобріан, до мого батька і до мене, Франсуа, безвасального й безгрошового сеньйора Вовчої долини.

Генеалогічне дерево Шатобріанів поділяється на три гілки; перші дві згасли, а третя, гілка панів де Бофор, продовжена бічною лінією (герандські Шатобріани), збідніла – неминучий наслідок місцевого закону: за бретонським звичаєм у дворянських родин старший син отримував дві третини майна, а молодші ділили між собою третину батьківського спадку, що залишився. Це нікчемне надбання дрібнилося тим стрімкіше, що молодші спадкоємці завели собі родини, а позаяк їхні діти також ділили майно батьків на дві третини і третину, ці молодші діти молодших дітей незабаром доходили до поділу голуба, кролика, болота з дикими качками і гончого пса, залишаючись при цьому можновладними сеньйорами голубника, жаб'ячого ставка і кролятника. У старих дворянських родин було багато дітей; долю молодших синів можна прослідкувати протягом двох-трьох поколінь, потім вони зникають, поступово перетворюючись на селян або розчиняючись серед робітничого люду, і ніхто не знає, що з ними трапилося.

Головою нашого роду на початку вісімнадцятого сторіччя був Алексіс де Шатобріан, сеньйор Геранди, син Мішеля, а цей самий Мішель мав брата Аморі. Мішель був сином згаданого Крістофа, чие походження від панів де Бофор і баронів де Шатобріан було засвідчене указом, що його ми навели вище. Алексіс де ла Геранд був удівцем; гіркий п'яничка, він тільки те й робив, що пив та волочився за своїми служницями, а найціннішими фамільними паперами закривав горщики з маслом.

У той самий час із головою роду жив його кузен Франсуа, син Аморі, молодшого брата Мішеля. Франсуа, що народився 19 лютого 1683 року, володів маленькими маєтками Туш і Вільнев. 27 серпня 1713 року він одружився з Петронілле Клод Ламур, власницею Ланжегю, і

³ Тут і далі у кутових дужках подано стислий зміст пропущених у перекладі розділів та фрагментів.

в них народилося четверо синів: Франсуа Анрі, Рене (мій батько), П'єр, сеньйор дю Плессі, і Жозеф, сеньйор дю Парк. Мій дід Франсуа помер 28 березня 1729 року; бабуся моя – я її добре пам'ятаю – і на схилі віку дивилася на світ з усмішкою. Після смерті свого чоловіка вона жила у Вільневі, неподалік від Дінана. Статки моєї бабусі не перевищували п'яти тисяч ліврів ренти, з яких старшому синові дісталось дві третини, 3332 ліври, а трьом молодшим 1668 ліврів ренти, причому і з цієї суми старшому з цих трьох належала більша частина.

На довершення нещастя вдача синів завадила здійснитися бабусиним планам: старший, Франсуа Анрі, який отримав чудовий спадок – маєток Вільнев, відмовився одружуватись і став священиком; але замість того, щоб добиватися дохідного місця, яке він з його ім'ям неодмінно отримав би, і допомогти братам, він з гордості й легковажності ні про що не просив. Він живцем поховав себе в глушині і був парафіяльним священиком спочатку в Сен-Лонеку, а потім у Мердріньяку, що належав до єпархії Сен-Мало. Він пристрасно любив поезію і сам склав чимало віршів: я їх читав. Життерадісна вдача цього дворянського Рабле, служіння музам, якому віддавався цей християнський пастир, розпалювали цікавість. Він роздав бідним усе, що мав, і помер у боргах.

Наймолодший брат мого батька, Жозеф, поїхав у Париж і жив, не виходячи з власної бібліотеки: йому щороку посилали 416 ліврів, його частку молодшого. Він прожив життя непомітно, серед книг, займаючись історичними дослідженнями. Весь свій недовгий вік він щороку першого січня писав матері – нічим іншим він про себе не нагадував. Дивна доля! З двох моїх дядьків один був ерудитом, другий – поетом; мій старший брат складав непогані вірші, одна з моїх сестер, пані де Фарсі, мала справжній поетичний талант, другій, графині Люсіль, канонісі, належать декілька чудових сторінок, які могли б її прославити; чимало паперу поспував і я. Брат мій загинув на ешафоті, дві сестри покинули паділ скорботи, зазнавши мук ув'язнення; обидва мої дядьки померли, не залишивши грошей навіть на власний похорон; мені література дала радість і горе, і я не втрачаю надії, з Божою допомогою, померти у притулку.

Бабуся моя, вичерпавши всі кошти, щоб вивести в люди старшого й молодшого синів, нічим не могла допомогти двом середнім – моєму батькові Рене і моєму дядькові П'єру. Представники цього роду, який, згідно зі своїм девізом, «сіяв золото», дивилися з вікон своєї садибки на багаті монастирі, які заснували їхні предки і в яких спочив їхній прах. Як власники одного з дев'яти баронських маєтків Шатобріани очолювали бретонські штати; вони засвідчували своїм підписом договори монархів та були поручителями Кліссону, але з величезними зусиллями добилися для продовжувача славного роду чину молодшого лейтенанта.

У збіднілої бретонської знаті залишався один прихисток – королівський флот: туди хотіли влаштувати мого батька, але спочатку треба було поїхати до Бреста, жити там, платити вчителям, купити обмундирування, зброю, книжки, вимірювальні прилади – де взяти грошей на все це? Королівську грамоту про направлення хлопця на флот через відсутність покровителя роздобути не вдалося: власниця Вільнева з горя занедужала.

І тут мій батько вперше в житті виявив рішучість, яку я за ним знав. Йому було близько п'ятнадцяти років: розуміючи тривоги матері, він підійшов до її ліжка і промовив: «Я не хочу бути для вас тягарем». Мати залилася сльозами (мій батько двадцять разів переповідав нам цю сцену). «Рене, – запитала вона, – що ти збираєшся робити? Обробляй своє поле». – «Воно не може нас прогодувати; дозвольте мені поїхати». – «Ну що ж, – відповіла мати, – хай буде по-твоєму, і хай допоможе тобі Бог». Ридючи, вона обійняла сина. Того ж вечора мій батько покинув материнський дім і вирушив у Дінан, де отримав від нашої родички рекомендаційного листа до одного мешканця Сен-Мало. Юний шукач пригод найнявся на військову шхуну, що відпливала за кілька днів.

Маленька республіка Сен-Мало в ті часи одна відстоювала на морі честь французького прапора. Шхуна приєдналася до флотилії, яку кардинал де Флері послав на допомогу Станіславу, обложеному росіянами в Данцигу. Зійшовши на берег, мій батько взяв участь у пам'ят-

ній битві 29 травня 1734 року, де півтори тисячі французів на чолі з хоробрим бретонцем де Бреаном, графом де Плело, виступили проти сорока тисяч московитів під командуванням Мініха. Де Бреан, дипломат, воїн і поет, загинув, а мій батько був двічі поранений. Він повернувся до Франції і знову найнявся на корабель. Судно зазнало аварії біля берегів Іспанії, в Галісії на батька напали розбійники й обдерли його до нитки; він морем дістався до Байонни і знову появився в отчому будинку. Хоробрість і любов до порядку здобули йому пошану. Він переселився на Антильські острови; у колоніях він розбагатів і заклав нові основи добробуту нашої родини.

Бабуся довірила піклуванню Рене іншого свого сина – П'єра, пана де Шатобріана дю Плессі, чий син, Арман де Шатобріан, був розстріляний за наказом Бонапарта у Страсну п'ятницю 1810 року. Це був один з останніх французьких дворян, що віддали життя за монархію⁴. Мій батько перейняв на себе клопіт про брата, хоча постійні нестатки прищепили йому суворість, яку він зберіг до кінця життя; поп *ignara mali*⁵ не завжди йде людині на користь; нещастя вчить не лише м'якості, а й жорсткості.

Пан де Шатобріан був високий, сухорлявий чоловік з орлиним носом, тонкими блідими губами, глибоко посадженими маленькими очима кольору морської хвилі, тобто синьо-зеленими, як у левів і стародавніх варварів. Я ні в кого більше не зустрічав такого погляду: коли в ньому кипіла лють, здавалося, що блискотлива зіниця ось-ось вилетить і уб'є вас, мов куля.

Мій батько був одержимий одною-єдиною пристрастю, пристрастю до свого імені. Його звичайним станом був глибокий смуток, що посилювався з роками, і мовчання, яке порушувалося лише в нападі гніву. Скупий, бо він жив надією повернути своєму імені споконвічний блиск, гордовитий з іншими дворянами на засіданнях Бретонських штатів, суворий зі своїми васалами в Комбурзі, небагатослівний, деспотичний і грізний з домашніми, він усім своїм виглядом викликав страх. Якби він був молодший і дожив до Революції, він відіграв би важливу роль або загинув від рук повсталішої голоти. Безперечно, він був людина обдарована: я певен, що, обіймаючи високу посаду у військовому чи цивільному відомстві, він неодмінно укрити би себе славою.

Після повернення з Америки він вирішив одружитися. Народився він 23 вересня 1718 року, а в тридцять п'ять років, 3 липня 1753 року, повінчався з Аполліною Жанною Сюзанною де Беде, народженою 7 квітня 1726 року, дочкою пана Анжа Аннібаля, графа де Беде, власника Ла Буетарде. Молодята поселилися в Сен-Мало, за сім чи вісім льє від якого обидва вони народилися, тож могли бачити з вікон свого будинку небеса, під якими з'явилися на світ. Моя бабуся з материнського боку, Марі Анна де Равенель де Буатейель, власниця маєтку Беде, народилася в Ренні 16 жовтня 1698 року і виховувалася в Сен-Сірі, коли ще жива була пані де Ментенон: засвоєні там уроки вона передала своїм донькам.

Мати моя, що мала неабиякий розум і багату уяву, виросла на читанні Фенелона, Расіна, пані де Севін'є та на історіях із життя двору Людовіка XIV; вона знала напам'ять усього «Кіра». Аполліна де Беде була негарна – смуглява, маленька, з грубими рисами обличчя; її вишукані манери і жвава вдача були цілковитою протилежністю батьковій строгості й незворушності. Вона так само любила товариство, як він – самотність, у ній було стільки ж жвавості і рухливості, скільки в ньому манірності і сухості; неможливо назвати жодної її пристрасті, яка не розходилася б із чоловіковими вподобаннями. Необхідність пригнічувати своє єство поселила в її душі меланхолію, яка вигнала веселість і безтурботність. Змушена мовчати, коли їй хотілося говорити, вона втішалася, віддаючись свого роду галасливому смуткові, і її зітхання були єдиним, що порушувало батьків тихий смуток. А що стосується благочестя, то тут матуся була справжній ангел.

⁴ Це було написано в 1811 році (Женева, 1831).

⁵ Горя сама я зазнала (*лат.*; Вергілій, Енеїда. I, 630; пер. М. Білика).

2

Народження моїх братів і сестер. – Я з'являюся на світ

Вовча долина, 31 грудня 1811 року

Свого первістка матуся народила в Сен-Мало; його назвали Жоффруа, як майже всіх старших синів у нас у роду; він помер немовлям. Услід за ним на світ з'явилися ще один хлопчик і дві дівчинки – ніхто з них не прожив і року.

Всі четверо померли від крововиливу в мозок. Нарешті, моя мати народила третього хлопчика, якого назвали Жан-Батистом: це він згодом одружився з онучкою пана де Мальзерба. Після Жан-Батиста народилися чотири дівчинки: Марі Анна, Бенінь, Жулі і Люсіль, усі дивовижної краси; з них лише дві старші пережили бурі Революції. Краса – серйозна дурниця, довговічніша за всі інші дурниці. Я – остання, десята дитина. Цілком імовірно, що чотири мої сестри завдячують своєю появою на світ бажанню мого батька зміцнити свій рід народженням другого сина; я опирався, життя не приваблювало мене.

«Уривок із запису про хрещення Шатобріана»

У своїх попередніх творах я припускався помилки: я народився не 4 жовтня, а 4 вересня; мене звать Франсуа Рене, а не Франсуа Огюст ⁶.

Будинок, у якому в ті часи жили мої батьки, стоїть на вузькій похмурій вуличці Сен-Мало, що має назву Єврейської: нині там заїжджий двір. З кімнати, де моя мати розродилася, видно безлюдну ділянку міської стіни, а за нею – неозоре море, яке хлюпоче, розбиваючись об рифи. Моїм хрещеним батьком, як видно із запису в парафіяльній книзі, став мій брат, а хрещеною матір'ю – графиня де Плуер, дочка маршала де Контада. Я народився ледве живий. Гомін хвиль, піднятих шквалом вітру, що провіщав осіннє рівнодення, заглушав мій лемент: мені часто розповідали ці сумні подробиці; вони назавжди запали в мою пам'ять. Не було дня, щоб, міркуючи про те, чим я був, я не побачив внутрішнім поглядом скелю, на якій народився, кімнату, де мати приречла мене на існування, бурю, що виттям своїм колисала мій перший сон, нещасного брата, що дав мені ім'я, яке я через усе життя проніс із жалем. Здавалося, волею небес над колискою моєю з'явився прообраз моєї долі.

3

Планкуе. – Обітниця. – Комбург. – Батьків план щодо мого виховання. – Тітонька Вільнев. – Люсіль. – Панночки Куппар. – Я – поганий учень

Вовча долина, січень 1812 року

Ледве покинувши материнське лоно, я дізнався, що таке вигнання: мене заслали до Планкуе, мальовничого села, розташованого між Дінаном, Сен-Мало і Ламбелем. Єдиний брат моєї матері, граф де Беде, збудував поблизу цього села замок *Моншуа*. Володіння моєї бабусі з материнського боку простягалися до містечка Корсель, Curiosolites із «Записок» Цезаря. Бабуся,

---

⁶ За двадцять днів до мене, 15 серпня 1768 року, на іншому острові, в іншому кінці Франції, народилась людина, яка поклала край старому суспільству, – Бонапарт.

яка рано овдовіла, жила разом із сестрою, мадемуазель де Буатейель, у селі за мостом, яке називали Абатством через розташоване там бенедиктинське абатство, присвячене Назаретській Божій матері.

У моєї годувальниці не виявилося молока; знайшлася інша жаліслива селянка, яка й вигодувала мене. Вона обрала Назаретську Божу матір моєю заступницею і дала обітницю, що на її честь я до семи років носитиму білий і синій кольори. Не встиг я прожити й кількох годин, як тягар часу вже відбився на моєму чолі. Навіщо мені не дали вмерти? Воля Божа була на виконання бажань істоти невинної і невідомої зберегти життя, приречене на суєтну славу.

Обітниця нині не в моді, та все ж яке зворушливе заступництво Божої матері, яка, зглянувшись на благання бретонської селянки, стає посередницею між дітям і небесами й клопочеться за нього разом з матір'ю земною.

Через три роки мене привезли назад у Сен-Мало; минуло сім років з того часу, як батько придбав маєток Комбург. Він хотів відкупити володіння, що належали колись його предкам; оскільки мова не могла йти ні про садибу Бофор, що дісталася родині Гуайон, ані про баронський маєток Шатобріанів, що відійшов до дому де Конде, він звернув погляд на Комбург, чи, як писав Фруассар, *Комбур*: декілька гілок мого роду володіли ним завдяки шлюбом з панянками з роду Коеткан. Комбург розташований на підступах до Бретані з боку Нормандії та Англії: Жюнкен, єпископ Дольський, побудував його в 1016 році; головну вежу зведено в 1100 році. Маршал де Дюрас, який дістав Комбург як посаг за дружиною, Макловією де Коеткан, чия мати була уроджена де Шатобріан, продав його моєму батькові. Маркіз дю Алле, офіцер кінних гренадерів королівської гвардії, відомий своєю безмежною відвагою, – останній нащадок гілки Коеткан-Шатобріан: у пана дю Алле є брат. Той-таки маршал де Дюрас як наш свояк відрекомендував згодом мене і мого брата Людовікові XVI.

Мене готували до королівського флоту: батько мій, як усі бретонці, почував неприязнь до придворного життя. Місцева аристократія зміцнилася в ньому це почуття.

Коли я знов опинився в Сен-Мало, мій батько був у Комбурзі, брат у Сен-Брієнському колежі; четверо моїх сестер жили з матір'ю.

Любов моєї матері неподільно належала старшому синові; звичайно, вона піклувалася й про інших дітей, але віддавала сліпу перевагу молодому графові де Комбургу. Щоправда, як хлопчик, до того ж наймолодший у сім'ї і *шевальє* (так мене називали), я мав деякі переваги перед сестрами, але кінець кінцем я виріс на чужих руках. На додачу матуся, сповнена розуму й добротності, ділила свій час між світськими справами і релігійними обов'язками. Її близькою подругою була моя хрещена, графиня де Плуер; зналася вона також з ріднею Мопертюї та абата Трюбле. Вона любила політику, гамір, світ: бо мешканці Сен-Мало, подібно до савських ченців у долині Кедрону, займалися політикою; вона взяла активну участь у справі Ла Шалоте. Її одвічне бурчання, навіженість, скупість спочатку заважали нам оцінити її чудові достоїнства. Вона любила порядок, але у вихованні дітей ніякого порядку не дотримувалась; вона була щедра, але видавалася скнарою; вона мала ніжну душу, але без кінця буркотіла: батько наганяв на домашнім жах, мати була їхнім бичем.

Характери батьків визначили мої перші прихильності. Я полюбив жінку, яка ходила за мною, чудове створіння, яке всі називали тітонька Вільнев, – я виводжу це ім'я з теплим почуттям і зі сльозами на очах. Тітонька Вільнев заправляла господарством, вона носила мене на руках, нишком напихала чим попало, витирала мені сльози, цілувала мене, ставила в куток, знову брала на руки і весь час бурмотіла: «Ось хто не буде гордієм! ось у кого добре серце! ось хто ніколи не цуратиметься бідних! Їж, малий!» – і пригощала мене вином і цукром.

Мою дитячу прихильність до тітоньки Вільнев незабаром витіснила дружба більш гідна.

Люсіль, четверта з моїх сестер, була на два роки старша за мене. Молодша, вона росла без догляду і ходила в обносках сестер. Уявіть собі худеньку дівчинку, дуже високу для своїх років, незграбну, боязку, яка затинається в розмові й відстає в навчанні, у платті не на зріст, у

жорсткому пікейному корсеті, що впивається в шкіру, і негнучкому стоячому комірці, обшитому коричневим оксамитом, із зачесаним назад волоссям, у чорному капелюшку – і перед вами постане нещасне створіння, яке вразило мій погляд, коли я повернувся під отчу стріху. Дивлячись на миршаву Люсіль, ніхто б не подумав, що настане час, коли вона блищатиме красою і талантами.

Її віддали в моє розпорядження як іграшку; я нітрохи не зловживав своєю владою; замість попихати нею, я зробився її захисником. Щоранку нас обох відводили до сестер Куппар, двох старих, одягнених у чорне горбунок, – вони вчили дітей читати. Люсіль читала з рук дуже погано, а я ще гірше. Її сварили; я дряпав кривдниць: горбунки сердилися і скаржилися матері. Дуже скоро я зажив слави лобуря, неслухнянця, ледащо, нарешті, осла. Батьки не сперечалися: батько говорив, що всі шевальє де Шатобріани тільки те й робили, що ганяли зайців, пиячили та бешкетували. Мати зітхала і лаяла мене за порвану курточку. Хоч який був я малий, батькові слова обурювали мене, а коли мати завершувала свої докори похвалою моєму братові, якого називала Катонем, героєм, у мене виникало бажання вчинити все зло, якого від мене чекали.

Увінчаний «матроським» париком пан Депре, котрий учив мене писати, був так само незадоволений мною, як і батьки; він без кінця змушував мене переписувати, за прописом власного зразка, два вірші, які я зненавидів, але зовсім не за те, що в них є граматична помилка:

До тебе, розуме, я хочу вести річ,
Та приховати вад твоїх мені невиміч.

Свої повчання він підкріплював потиличниками, називаючи мене «голова каповстяна»; може, він хотів сказати: капустяна? Не знаю, що таке каповстяна голова, але, мабуть, щось жахливе.

«Опис скель у Сен-Мало»

4

«...» Звільнення від обітниці, даної моєю годувальницею

«Спосіб життя бабусі Шатобріана у Планкуе»

У Сен-Мало діти граються на березі моря між замком і Королівським фортом; там я і виріс, у дружбі з хвилями й вітрами. Однією з перших моїх радощів стала боротьба з бурями, гра з хвилями, які то відступали від мене, то бігли за мною на берег. Іншою розвагою було будувати з прибережного піску вежі, які товариші мої називали *пічками*. Пізніше я часто бачив, як замки, побудовані на віки, руйнувалися швидше, ніж мої піскові палаци.

Позаяк долю мою було раз і назавжди вирішено, у дитинстві мені не надто набридали заняттями. Приблизні поняття про рисунок, англійську мову, гідрографію та математику здавалися більш ніж достатніми для освіти хлопчиська, який готувався до суворого життя моряка.

Я ріс неуком; ми вже не жили в будинку, де я на світ народився: матуся займала особняк на площі Сен-Венсан, майже навпроти воріт, за якими починається Коса. Моїми найщирішими друзями були вуличні хлопці: вони завжди юрбилися у дворі і на сходах нашого будинку. Я нічим не відрізнявся від них; я говорив їхньою мовою; у мене були такі ж манери і звички, такий же розхристаний і неохайний вигляд; сорочки на мені завжди були рвані, на панчохах красувалися величезні дірки; я носив старі, стоптані черевики, які на кожному кроці спадали з ніг; я часто губив шапку, а іноді й пальто. Обличчя у мене було замурзане, пошкрябане, у саднах, руки брудні. Фізіономія моя мала такий чудний вигляд, що нерідко мати навіть у нападі люті не могла стриматися від сміху й вигукувала: «Який мацапура!»

Тим часом я любив і досі люблю чистоту, навіть вишуканість. Ночами я намагався штопати своє дрантя; добра тітонька Вільнев і Люсіль допомагали мені довести до ладу костюм, щоб позбавити мене покарання та докорів; але їхні латочки робили моє вбрання ще недоладнішим. А надто я сумував, коли з'являвся обідранцем серед дітей, що хизувалися своїми обновками.

«Розваги мешканців Сен-Мало»

Тепер усі вже забули, що таке релігійні і родинні свята, коли здається, ніби вся батьківщина і її Бог радіють; Різдво, Новий рік, Богоявлення, Великдень, Трійця, Іванів день – у ці дні я розцвітав. Мабуть, на мої почуття і виховання вплинула моя рідна скеля. У 1015 році мешканці Сен-Мало дали обітницю піти в Шартр і побудувати своїми руками і на свої кошти дзвіницю Шартрського собору: хіба я не трудився, як вони, своїми руками, щоб відновити повалений шпїц старої християнської базилики? «Ніколи не було під сонцем, – пише отець Монуар, – землі, яка була б так палко й саможертвовно віддана правдивій вірі, аніж Бретань. За останні тринадцять сторіч нечестя жодного разу не осквернило мову, що служила християнській проповіді, і не народився ще той, хто побачив би у Бретані бретонця, який сповідує яку-небудь віру, окрім католицької».

У дні свят мене разом із сестрами водили на моління до різних храмів міста, у каплицю Святого Аарона, у монастир Перемоги; слух мій вражали ніжні жіночі голоси з невидимого хору: їхній стрункий спів зливався з гомоном хвиль. Коли зимового дня наступав час причастя і собор заповнював люд, коли натовп уквітчанних старих матросів, молодих жінок і дітей, тримаючи в руках тоненькі свічки, читали свої часослови, коли священник благословляв парафіян, які повторювали *Tantum ergo*, і під шквалами різдвяного вітру вітражі храму дзвеніли, а склепіння, що чуло мужні голоси Жака Картье і Дюге-Труена, тремтіло, я переживав надзвичайний приплив релігійного почуття. Тітоньці Вільнев не було потреби нагадувати мені, щоб я молитовно склав руки, звертаючись до Бога і називаючи його всіма іменами, яких навчила мене мати; я бачив, як розчахуються небеса і ангели несуть до нього наш ладан і наші молитви; я схилив голову: її ще не торкнувся тягар жалів, під гнітом яких хочеться назавжди схилити чоло перед вівтарем.

Один моряк, вийшовши з церкви після урочистого богослужіння, знову вирушав у море, готовий битися з бурями, інший тим часом повертався з плавання, і за провідну зірку йому правила освітлена баня церкви: таким чином, релігія й небезпеки постійно оточували мене, і в думці моїй одне назавжди зв'язалося з іншим. З самого народження я чув розмови про смерть. Вечорами вулицями ходила людина з дзвіночком, сповіщаючи християн, аби вони молилися за одного зі своїх новопреставлених братів. Майже щороку на моїх очах гинули кораблі, і, коли я грався на піщаних обмілинах, море викидало мені під ноги трупи чужоземців, що загинули далеко від батьківщини. Пані де Шатобріан говорила мені, як свята Моніка своєму синові: «*Nihil longe est a Deo*» – «Для Бога немає нічого далекого». Моє виховання було довірене Провидінню: воно не поскупилося на уроки.

Відданий під опіку Богородиці, я знав і любив мою заступницю, шануючи її як свого ангела-хранителя: дешевий образок, що його купила мені добра тітонька Вільнев, було прикріплено чотирма кнопками над узголів'ям мого ліжка. Мені слід було б жити в часи, коли до Марії промовляли так: «Покірлива владичице неба і землі, мати милосердя, джерело всякого блага, що носила в своєму дорогоцінному чреві Ісуса Христа, прекрасна і найпокірливіша владичице, Вам дякую і до Вас звертаюся».

Перше, що я вивчив напам'ять, була пісня, складена матросами; починалась вона такими словами:

Зглянутись на мене Діву

Щирим серцем я молив:
Захисти мене од гніву
Збурених морських валів.
Стріну смертну я годину
З молитвами на устах:
Лиш блаженну дай кончину,
Простели у небо шлях.

Пізніше я чув, як співають цей гімн під час корабельної аварії. Я до сьогодні повторюю ці бездарні віршики з такою ж насолодою, як вірші Гомера; мадонна в неоковирному вінці й синьому шовковому платті з срібною торочкою викликає в мені більше благочестя, ніж мадонна Рафаеля.

Якби ця мирна «Зірка морів» могла вгамувати бурі мого життя! але мені з самого дитинства судилося життя, повне тривоги; доля моя уподібнила мене арабській пальмі: ледве стеблинка моя пробилася крізь скелю, як на неї налетів дужий вітер.

〈Товариш дитячих ігор Шатобріана Жеріль; їхнє провадження часу〉

6

Лист пана Пак'є. – Дьєпп. – Зміни в моєму вихованні. – Весна в Бретані. – Історичний ліс. – Пелагічні рівнини. – Захід місяця над морем

Дьєпп, вересень 1812 року

4 вересня 1812 року я одержав листа від префекта поліції пана Пак'є:

«Пан префект поліції просить пана де Шатобріана взяти на себе труд прийти до нього в кабінет або сьогодні близько четвертої години пополудні, або завтра о дев'ятій ранку».

Префект поліції хотів сповістити мене, що мені слід покинути Париж. Я знайшов прихисток у Дьєппі – спочатку він мав назву Бертвіля, а пізніше був перейменований у Дьєпп; новій назві вже понад чотириста років, і походить вона від англійського слова deer – глибокий. У 1788 році я стояв тут з другим батальйоном свого полку: замешкати в цьому місті з цегляними будинками і крамницями, що торгують слоновою кісткою, в цьому місті з чистими і світлими вулицями означало для мене повернутися в дні молодості. На прогулянках шлях мій пролягав повз руїни замку Арк, від якого залишилась купа уламків. У Дьєппі досі пам'ятають, що тут народився Дюкен. Якщо я лишався вдома, то милувався морем; сидячи за столом, я бачив те саме море, що було свідком мого народження і що омиває береги Великої Британії, де я так довго жив у вигнанні: погляд мій линув по хвилях, які принесли мене до Америки, повернули до Європи і провели до берегів Африки та Азії. Привіт тобі, о море, колиска моя і портрет! Я хочу розповісти тобі продовження моєї історії: якщо я скажу неправду, твої хвилі, що супроводили мене все життя, викриють обман перед лицем прийдешніх поколінь.

Матуся не полишала надію дати мені класичну освіту. Можливо, ремесло моряка «йому не сподобається», говорила вона; про всяк випадок, вона вважала за благо підготувати мене до іншої діяльності. Як жінка святоблива, вона мріяла про духовну кар'єру для сина. Тому вона запропонувала підшукати колеж, де мене навчили б математики, креслення, військового ремесла та англійської мови; про латину і грецьку вона не згадувала, щоб не налякати батька,

але вона збиралася вчити мене і цих двох мов, спочатку таємно, потім, коли я зроблю успіхи, відкрито. Батько схвалив її намір: було вирішено віддати мене до дольського колежу. Місто Доль було вибране тому, що воно лежить на шляху із Сен-Мало в Комбург.

Дуже холодної зими, яка передувала моєму ув'язненню до колежу, в нашому будинку сталась пожежа; мене врятувала старша сестра: вона винесла мене з вогню. Пан де Шатобріан покликав дружину до себе в замок: навесні ми вирушили в дорогу.

Весна у Бретані м'якша, аніж в околицях Парижа, і настає тижнів на три раніше. П'ятірко птахів, що сповіщають її: ластівка, іволга, зозуля, перепелиця і соловей – прилітають разом з морським вітерцем, що гуляє над затоками армориканського півострова. Луки рясніють строкотками, братками, жонкілями, нарцисами, гіацинтами, жовтцями, анемонами, які квітнуть на пустищах навколо церкви Сан Джованні ін Латерані і Святого Єрусалимського Хреста в Римі. Галявини прикрашені високими султанами папороті; поля дроку й улексу виблискують, немов усипані золотистими метеликами. Огорожі, поблизу яких завжди повно суниць, малини і фіалок, увиті глodom, жимолостю, ожиною, чії бурі пагони гнуться під вагою листя і плодів. Усе кишить бджолами і птахами; діти на кожному кроці натикаються на стільники і гнізда. У затишних куточках ростуть, немов у Греції, дикі мирт і олеандр; зріють фіги, немов у Провансі; яблуні, усипані карміновими квітками, нагадують пишні букети сільських наречених.

У XII сторіччі там, де нині стоять міста Фужер, Ренн, Бешрель, Дінан, Сен-Мало і Доль, ріс Брешеліанський ліс. Там франки билися з мешканцями Доммоней. Вас розповідає, що там жила дика людина, било Берантонське джерело і зберігалася золота чаша. Історичний документ XV сторіччя «Звичаї та обичаї Бресильєнського лісу» підтверджує свідчення, що міститься в «Романі про Ру»: ліс цей, говорять «Звичаї та обичаї», великий і просторий, «є там чотири замки, сила-силенна мальовничих ставків, чудові мисливські угіддя, де не водяться ні отруйні гади, ані мошкара, дві сотні високих дерев і стільки ж джерел, серед яких джерело Белантон, поблизу якого здійснив свої перші подвиги лицар Понтюс».

Край цей і дотепер зберіг свій первозданний вигляд: порізаний лісистими ярами, він здаєтья густою дібровою і нагадує Англію: раніше тут жили феї, а я, як ви побачите, зустрів тут свою сильфіду. Вузькими видолинками течуть маленькі річечки. На їхніх диких берегах ростуть дерева, що пускають загострені молоді пагони. Уздовж моря стоять маяки, дозорчі вежі, дольмени, романські споруди, руїни середньовічних замків, дзвіниці епохи Відродження: біля підніжжя всіх цих споруд хлюпочуть морські хвилі. Пліній говорить про Бретань: *півострів, що дивиться в океан*.

Між морем і суходолом розлягаються пелагічні рівнини, хистка межа двох стихій: польовий жайворонок літає тут поряд із жайворонком морським; плуг борознить землю, а за два кроки від нього човен борознить воду. Мореплавець запозичує слова у пастуха, пастух висловлюється мовою мореплавця: матрос говорить про *баранці хвиль*, пастир – про *хвилі овечої вовни*. Різнобарвні піщані обмілини, усіяні мушлями, фукуси, торочки сріблястої піни тягнуться уздовж золотистої або зеленої крайки пшеничних полів. Не пам'ятаю, на якому з островів Середземного моря я бачив барельєф із зображенням nereїд, що прикрашають гірляндами поділ плаття Церери.

Але найчудовіше у Бретані – це місяць, що сходить над землею, а вдосвіта занурюється в море.

Волею Бога місяць – володар безодні; як і сонце, він іноді ховається за хмарами, випускає пару, випромінює промені й наділяє предмети тінню, але, на відміну від сонця, він покидає землю не сам; його супроводжує почет зірок. У моїх рідних краях, йдучи з небосхилу, він усе глибше поринає в мовчання, передаючи його морю; незабаром він наполовину ховається за обрієм, западає в сон, хилить голову і зникає в м'якій перині хвиль. Світила з королівського почту, перш ніж піти у воду слідом за своїм повелителем, зупиняються, на мить затримуючись

на гребені хвиль. Місяць заходить лише після того, як морський вітерець розвіє відображення сузір'їв у дзеркальному плесі, – так гасять смолоскипи після урочистої церемонії.

«Перший приїзд Шатобріана до Комбурга»

Книга друга

Переглянуто в червні 1846 року

1

Дольський колеж. – Математика і мови. – Особливість моєї пам'яті

Дьєпп, вересень 1812 року

У Долі я не був чужаком; мій батько як нащадок і представник роду Гійома де Шатобріана, пана де Бофора, котрий пожертвував у 1529 році собору першу лаву для духівництва, був тамтешнім *каноніком*. Єпископом Дольським був пан де Ерсе, друг нашої родини, якого, незважаючи на досить помірковані політичні погляди, розстріляли разом з його братом, абатом де Ерсе, на кіберонському Полі мучеників; обидва стояли навколішки, тримаючи в руках розп'яття. Після прибуття до колежу я був відданий на піклування пана абата Лепренса, викладача риторики і великого знавця геометрії: це була людина освічена, з приємним обличчям, що любила красні мистецтва і непогано малювала портрети. Він узявся навчити мене математики за підручником Безу; абат Его, наставник третього класу, почав учити мене латини; математику я вчив у себе в кімнаті, латину – в загальній залі.

Такий сич, як я, не одразу звик до клітки, що звалася колежем, і не враз навчився співміряти свій політ із дзвоном дзвіночка. На відміну від дітей із заможних родин, я не скоро знайшов собі друзів, бо кому захочеться зв'язуватися з бідняком, у якого немає навіть кишенькових грошей; не шукав я і покровителів, бо ненавиджу підлабузництво. У іграх я не прагнув верховодити, але не хотів, щоб мною попихали: я не годився ні в тирані, ані в раби; такий я і дотепер.

Одначе трапилося так, що я досить швидко здобув повагу товаришів; мав я вплив і пізніше, в полку: хоча я був усього лише молодшим лейтенантом, старші офіцери вечорами приходили до мене, їм більше подобалося збиратись у мене, ніж у кафе. Не знаю, в чому тут річ, можливо, в тому, що я легко розумію думки і переймаю звички інших людей. Бігати і стрибати я любив не менше, ніж читати і писати. Мені до цього дня дає однакову втіху говорити про речі найбуденніші й міркувати про матерії щонайвищі. Я не надто ціную розум, він мені майже неприємний, хоча мене не назвеш дурнем. Мене не відвертає жоден порок, окрім знуцання і самовтіхи, які мені важко не зневажати; мені завжди здається, що інші в чомусь вищі за мене, і коли я випадково почуваю свою вищість, то незмінно відчуваю незручність.

Достоїнства, які не зуміла пробудити моя початкова освіта, розцвіли в колежі. Я був посидючий і мав надзвичайну пам'ять. Я швидко зробив успіхи в математиці, де показав ясність мислення, що дивувала абата Лепренса. Водночас я виявляв очевидну схильність до мов. Ази латини – предмет мук усіх школярів – давалися мені без найменших зусиль; я чекав уроків з нетерпінням, вони давали мені перепочинок від цифр і геометричних фігур. Менше ніж за рік я опинився на п'ятому місці серед учнів колежу. Дивна річ: моя латинська фраза так природно перетворювалася на пентаметр, що абат Его прозвав мене Елегіком – прізвисько, що мало не закріпилося за мною серед товаришів.

Що стосується моєї пам'яті, то ось два штрихи. Я вивчив напам'ять таблиці логарифмів: бачачи число в геометричній прогресії, я згадував показник його степеня, і навпаки.

Після вечірньої молитви в каплиці директор колежу читав нам з Біблії. Потім він викликав кого-небудь з учнів, аби той переказав прочитане. Награвшись уволю, ми приходили до каплиці втомлені, напівсонні; кожен намагався забитися в найтемніший куток, щоб його не помітили і, отже, не запитали. Найнадійнішим притулком вважалася сповідальня, і ми боролися за місце в ній. Одного вечора мені пощастило, я забрався в цей затишний куточок і гадав, що я в цілковитій безпеці; на лихо, директор помітив мою хитрість і вирішив провчити всіх нас разом. Він довго, повільно читав другу частину проповіді; всі задрімали. Сам не зрозумію, чому раптом я не заснув у своїй сповідальні. Директор, який бачив тільки носки моїх черевиків, гадав, що я, як і решта, куняв, і несподівано звернувся до мене, наказавши повторити все, що він читав.

Друга частина проповіді містила перелік діянь, образливих для Господа. Я не лише переповів суть проповіді, але повторив усі розділи в тому ж порядку, в якому вони були названі, майже слово в слово відтворивши кілька сторінок містичної прози, незбагненої для дитини. Каплицею прокотився захоплений гомін: директор покликав мене, поплескав по щоці і в нагороду дозволив завтра поспати довше. Зніжковівши, я одразу втік від захоплених товаришів і вдосталь натішився подарованою мені ласкою. Ця пам'ять на слова збереглася у мене не цілком, поступившись місцем іншому виду пам'яті, який трапляється ще рідше і про який мені, мабуть, ще випаде нагода розповісти.

Одне прикро: гарна пам'ять часто властива людям дурним; пам'яткі, як правило, неметкі голови, які, переобтяживши себе завченою премудрістю, робляться ще важчими на підмову. А проте, що були б ми без пам'яті? Ми забували б наших друзів, наших коханих, наші радощі, наші вчинки; геній не міг би зібрати воедино свої ідеї; найбільш любляче серце втратило б ніжність, утративши спогади; наше існування звелось б до плетениці миттєвостей, що линуть від нас безповоротно; ми позбулися б минулого. Горе нам! наше життя таке безцільне, що є всього лише відлунням нашої пам'яті.

«Перші канікули в Комбурзі»

3

«...» Театр. – Заміжжя двох моїх сестер. – Повернення до колежу. – Переворот у моїх думках

Дьєпп, жовтень 1812 року

«Пан де Ла Моранде, бідний дворянин, що служив управителем в Комбурзі, відвозить Шатобріана в Сен-Мало, щоб хлопець подивився на військовий табір»

Мій брат був у Сен-Мало, коли пан де Ла Моранде привіз мене туди. Якось увечері він сказав мені: «Я поведу тебе в театр; не забудь капелюха». Я втрачаю розум: по капелюх, що лежить на горищі, я біжу до льоху. У Сен-Мало недавно прибула трупа мандрівних артистів. Я вже бачив маріонеток; я думав, що в театрі теж показують ляльок, але набагато гарніших, аніж вуличні.

Серце калатає, коли я входжу до дерев'яного будинку на безлюдній вулиці. Не без деякого остраху йду темними коридорами. Відчиняються маленькі двері, і ось ми з братом у напівпорожній ложі.

Завіса піднялася, п'єса почалася: давали «Батька родини». Я побачив, як двоє чоловіків розмовляють, прогулюючись підмостками, а всі на них дивляться. Я сприйняв їх за лялько-

водів, які розмовляють перед хатиною матусі Жигонь, поки збирається публіка: я здивувався лише, що вони так голосно обговорюють свої справи і що в залі так тихо. Здивування моє зросло, коли на сцені з'явилися інші персонажі, почали здіймати руки догори, стогнати і нарешті всі, як за командою, заголосили. Завіса впала, а я так нічого і не зрозумів. У антракті брат спустився у фойє. Я залишився в ложі серед чужих людей, потерпаючи від власної нерішучості; дорого б я дав, аби знов опинитися в колежі. Таке було моє перше враження від мистецтва Софокла і Мольєра.

Третій рік мого перебування в колежі ознаменувався заміжжям двох моїх старших сестер: Марі Анна вийшла за графа де Маріньї, а Бенінь – за графа де Кебріака. Вони переселилися до своїх чоловіків у Фужер: привістка близької розлуки, що чекала на всіх членів нашої родини. Мої сестри вінчалися в Комбурзькій каплиці одного й того самого дня і години перед одним і тим самим вітарем. Вони плакали, матуся теж плакала; мене здивувала ця скорбота: сьогодні я її розумію. Будучи при хрещенні чи одруженні, я ніколи не можу стримати гіркої посмішки і не відчути стиснення в грудях. Найбільше нещастя після нашої власної появи на світ – це дати життя іншій людській істоті.

Цього ж року зміни сталися не лише в моїй родині, а й у моїй душі. До рук мені випадково потрапили дві абсолютно різні книги: повний Гораций і «Брехливі сповіді». Переворот, зроблений у моїх думках двома цими книгами, важко уявити: навколо мене виріс дивний світ. З одного боку, я провидів таємниці, незбагненні для моїх літ, існування, відмінне від мого, радощі, не схожі на дитячі забави, загадкову чарівність, яка відзначає представниць тієї статі, що раніше вичерпувалась для мене матір'ю і сестрами; з другого боку, примари, подзенькуючи кайданами і вивергаючи полум'я, погрожували мені вічними муками за один-єдиний прихований гріх. Я втратив сон; уночі мені здавалося, ніби крізь завіски до мене тягнуться то білі, то чорні руки: я утовкмачив собі в голову, що темні руки прокляті Господом, і ця думка посилила мій страх перед тінями пекла. Марно шукав я на небесах і на землі розгадку цієї подвійної таємниці. Страждаючи тілом і духом, я боровся з бурями передчасної пристрасності і жахами марновірств зброєю моєї невинності.

Ось тоді мене й обпалили іскорки того вогню, разом з яким передається життя. Я аналізував четверту книгу «Енеїди» і читав «Телемака»: несподівано я відкрив у Дідоні та Євхаріс красу, що зачарувала мене; я пізнав гармонію цих чудових віршів і цієї стародавньої прози. Якось я почав перекладати з листа «Aeneadum genitrix, hominum divûmque voluptas»⁷ Лукреція з такою жвавистю, що пан Его відібрав у мене поему й наказав повернутися до вивчення грецьких коренів. Я украв томик Тібулла; коли я дійшов до *Quam juvat immites ventos audire subantem*⁸, мені здалося, що в цих сповнених меланхолійної сластолюбності рядках розкриті глибини моєї власної душі. Я не розлучався з томами Массійона, де були проповіді про грішницю і про блудного сина. Мені дозволяли їх перегортати, бо нікому й на думку не спало, що саме я в них вишукував. Я крав недогарки свічок у каплиці, щоб читати вночі ці спокусливі описи душевного сум'яття. Я засинав, бурмочучи недоладні фрази, в які намагався вкласти ніжність, гармонію і витонченість письменника, який найкраще відтворив у прозі благозвучність расінівського вірша.

Якщо згодом мені вдалося досить правдиво зобразити муку серця, що крається любов'ю і каяттям, то лише завдяки випадку, який разом віддав мене у владу двох ворогуючих сил. Спустошення, які зробила в моїй уяві одна книга, врівноважив страх, якого завдала мені інша, а страх притлумили спокусливі думки, породжені відвертими картинами.

⁷ Мати Енея і роду його, «благодатна Венеро», // Втіхо людей і богів! (Лат.; Лукрецій. Про природу речей, I, 1–2, пер. А. Содомори.)

⁸ Як же приємно, коли за вікном вітри завивають, // «Подругу милу свою до себе тулить!» (Лат.; Тібулл. Елегії, I, 1, 45–46; пер. А. Содомори.)

4

**Випадок із сорокою. – Треті канікули в
Комбурзі. – Знахар. – Повернення до колежу**

Дьєпп, кінець жовтня 1812 року

Про нещастя кажуть: біда ніколи сама не приходить; те саме можна сказати і про при-страсті: вони приходять разом, як музи або фурії. Разом зі схильністю, яка починала мене мучити, в мені народилася честь – захоплення душі, що береже серце від зіпсуття серед загальної розбещеності, свого роду воскресальне начало, що супроводить начало спопеляюче, як невичерпне джерело чудес, яких любов вимагає від юності, і жертв, до яких вона зобов'язує.

За гарної погоди вихованці колежу робили щочетверга і щонеділі довгі прогулянки. Ми часто піднімалися на вершину гори Мон-Доль, де лежать галло-римські руїни: з висоти цього самотнього пагорба перед очима відкривається море і болота, де вночі пурхають блукальні вогні, чиє чаклунське світло горить сьогодні в наших лампах. Іншим кінцевим пунктом прогулянок були луки, що оточували семінарію єдистів – конгрегації, заснованої Едом, братом історика Мезере.

Одного травневого дня абат Его, черговий класний наставник, повів нас у цю семінарію: нам дозволялося пустувати скільки-завгодно, але суворо-пресуворо заборонялося лазити по деревах. Залишивши нас на зарослій травою дорозі, викладач пішов, щоб заглибитися в читання требника.

Дорогу облямували в'язи; на верхівці найвищого з них поблискувало сороче гніздо: ми захоплено витріщаємося на птаха, що сидить на яйцях, і вмираємо від бажання спіймати цю прекрасну здобич. Але хто спробує щастя? Заборона така сувора, викладач так близько, дерево таке високе! Всі з надією дивляться на мене; я лажу по деревах, як кішка. Я не можу зважитися, але врешті-решт гору бере марнославство: я скидаю курточку, обхоплюю в'яз і починаю видиратися нагору. Стовбур рівний, без сучків, ближче до середини він розгалужується надвоє; гніздо розташоване на одному з верховіть.

Товариші мої, з'юрмившись під деревом, захоплено стежать за моїми зусиллями, поглядаючи то на мене, то в той бік, звідки може прийти наставник, пританцьовуючи від радості в надії запопасти яйця, вмираючи від страху і чекаючи на покарання. Я добираюся до гнізда; сорока летить геть; я хапаю яйця, ховаю їх за пазуху і спускаюся вниз. На лихо, зіско-взнувши між двома зрослими стовбурами, я потрапляю просто в розсоху. Позаяк дерево без сучків, у мене ані праворуч, ані ліворуч немає опертя, щоб підвестися й вибратися із розсохи; застрявши, я повисаю на висоті п'ятдесяти футів над землею.

Та ось лунає наглий крик: «Наставник іде!» – і мої друзі, як це завжди буває в подібних випадках, кидаються хто куди. Тільки один Ле Гоб'єн спробував мені допомогти, але йому скоро довелося відмовитися від свого шляхетного наміру. Єдине, що мені лишалося – це, повиснувши на руках на одному із стовбурів, спробувати обхопити ногами дерево нижче розсохи. З ризиком для життя я проробив цей трюк. Під час усіх цих акробатичних вправ я примудрився зберегти свій скарб; краще б я кинув його, як не раз робив згодом. З'їжджаючи вниз по стовбуру, я обдер руки, подряпав ноги і груди й потовк яйця: це мене й занастило. Учитель не бачив мене на в'язі; мені вдалось утаїти садна, але я весь був перемазаний золотистим жовтком, і приховати це було неможливо. «Ну, що ж, хлопче, – мовив абат, – вас чекає шмагання».

Якби ця людина заявила мені, що вона замінить це покарання на страту, я був би щасливий. Я ріс дикуном, і сама думка про ганьбу була для мене нестерпна; будь-якої пори мого життя я погодився б на будь-які тортури, тільки б не червоніти з сорому перед живою істотою. У серці моему скипіло обурення: з недитячою рішучістю я сказав абатові, що ніколи не дозволю ані йому, ані кому-небудь іншому підняти на мене руку. Ця відповідь обурила його; він назвав мене зухвалим хлопчиськом і пообіцяв провчити. «Побачимо», – заперечив я і почав грати в м'яча зі спокоем, який викликав у нього замішання.

Ми повернулись до колежу; наставник викликав мене до себе й наказав підкоритися. Збудження моє змінилося потоком сліз. Я нагадував абатові Его, що він викладав мені латину, що я його учень, його створіння, його дитя; не хоче ж він, говорив я, збезчестити свого вихованця і довести мене до того, що я не зможу потикатись на очі товаришам; він може посадити мене у карцер, на хліб і воду, позбавити перерв, дати мені як покару додаткову роботу; я буду вдячний йому за милосердя і любитиму його ще більше. Я валявся у нього в ногах, молитовно складав руки, прохав заради Христа зглянутися на мене; він залишився глухий до моїх благань. Я підхопився і спересердя так його кОпнув ногою, що він скрикнув. Накульгуючи, він біжить до дверей, замикає їх на два оберти й повертається до мене. Я ховаюся за його ліжком; він дотягується до мене і б'є лінійкою. Я закутуюся в ковдру і войовниче вигукую:

Macte animo, generose puer!⁹

Почувши, як я нахваляюсь школярською ерудицією, мій супротивник не міг стримати посмішки; він заговорив про припинення бойових дій; ми уклали перемир'я; було вирішено покластися на суд директора. Директор не міг визнати мене правим, але все-таки погодився позбавити ненависного покарання. Коли чудовий пастир промовив виправдальний вирок, я поцілував рукав його сутани в такому пориві любові і вдячності, що він, забувшись, благословив мене. Так завершився мій перший бій на захист честі, яка стала кумиром мого життя і якій я стільки разів приносив у жертву спокій, радощі і достатки.

Мені йшов дванадцятий рік; знову настали канікули; цього разу вони були безрадісними; разом зі мною в Комбург приїхав абат Лепренс. Мене нікуди не відпускали одного; ми з ним довго блукали околицями. Він помирав од сухот; він був тихий і сумний; я відчував себе не набагато веселішим. Ми годинами ходили удвох, не вимовляючи ні слова. Одного разу ми заблукали в лісі; пан Лепренс обернувся до мене і запитав: «Якою дорогою підемо?» Я не вагаючись відповів: «Сонце заходить; зараз воно світить у вікно високої вежі – ходімо туди». Увечері пан Лепренс розповів про це батькові; спостережливість виказувала в мені майбутнього мандрівця. У лісах Америки я не раз згадував, коли сонце заходило, комбурзькі ліси: мої спогляди перегукуються один з одним.

Абат Лепренс хотів, щоб я вчився верхової їзди, але батько мій виходив з того, що морський офіцер повинен уміти керувати тільки кораблем. Довелося мені потай їздити або на одній з двох товстих запряжних кобил, або на великому рябому коні. На відміну від Тюренового скакуна, мій Рябий не належав до тієї породи бойових коней, яких римляни називали *desultorios equos*¹⁰ і навчали рятувати хазяїна; це був норавливий Пегас, який цокав копитами, йдучи клусом, і покусував мене за ноги, коли я змушував його стрибати через рови. Незважаючи на своє кочове життя, я ніколи особливо не цікавився кіньми; втім, хоч як це дивно за мого виховання, я тримаюся в сідлі зграбно, хоча, мабуть, і не дуже міцно.

⁹ Щастен будь з подвигом першим, – <до зір це дорога>, юначе (*лат.*; Стацій, Сільви, V, 297; рядок походить від Вергілія: Енеїда, IX, 641).

¹⁰ Навчений кінь (*лат.*).

Лихоманка, що я привіз її з дольських боліт, розлучила мене з паном Лепренсом. Через село проходив продавець цілющого бальзаму; батько мій зневажав лікарів, але поважав шарлатанів: він послав за знахарем, який запевнив, що поставить мене на ноги за добу. Назавтра він прийшов у зеленім каптані, обшитому золотими галунами, в поганій пудреній перуці, широким манжетах з брудного мусліну, у персях з фальшивими діамантами, в потертих коротких штаних з чорного атласу, шовкових панчохах сумнівної білизни і черевиках з величезними пряжками.

Він розсовує запону мого ліжка, мацає пульс, каже висунути язик, бурмоче з італійським акцентом декілька слів про необхідність прочистити шлунок і дає мені проковтнути маленького льодяника. Мій батько схвалив його дії, бо вважав, що всяка хвороба – наслідок нетравлення шлунка, і вбачав у проносних панацею від усіх бід.

За півгодини після того, як я проковтнув льодяник, у мене почалося страшне блювання; про це доповіли панові де Шатобріану, який ладний був викинути невдалого лікаря у вікно вежі. Знахар злякано скинув каптан, засукав рукави сорочки і почав дуже дивно жестикулювати. За кожним рухом перука його метлялася то в один бік, то в другий, він стогнав разом зі мною, а потім питав: «Чого? пане Лавандье?» Цей пан Лавандье був сільський аптекар, якого покликали на допомогу. Корчачись од болю, я, проте, не знав, од чого швидше помру: від зілля, яким нагодував мене цей чоловік, чи від сміху, який він у мене викликав.

Дію надмірної дози блювотного було зупинено, і я видужав. Ми все життя ходимо навколо своєї могили; усі наші хвороби – вітерець, що поволі наближає нас до гавані. Першим небіжчиком, якого я бачив, був канонік із Сен-Мало; він лежав у ліжку з лицем, спотвореним передсмертною судомою. Смерть прекрасна, вона нам друг, але ми не впізнаємо її, тому що вона приходиться до нас у масці, яка наганяє на нас жах.

Наприкінці осені я повернувся до колежу.

«Навчання й розваги в колежі; перше причастя; Шатобріан повертається до Комбурга, потім вступає до Реннського колежу і два роки вчиться там; він вирушає до Бреста складати іспит на гардемарина, але, передумавши, повертається до Комбурга до батьків»

Книга третя

1

Прогулянка. – Видіння Комбурга

Монбуассьє, липень 1817 року

Попередній розділ моїх спогадів відкривала помітка «Вовча долина, січень 1814 року» – перед цим розділом я виводжу: «Монбуассьє, липень 1817 року»; між записами минуло три з половиною роки. Чи чули ви гуркіт падіння Імперії? Ні: ніщо не порушило спокою цих місць. Тим часом Імперія впала; величезна руїна обвалилася в моє життя, як обвалювались уламки романських споруд у води невідомого струмка. Але для того, хто не зважає на події, вони мало що значать: кілька років, що прослизнули крізь пальці Всевишнього, покінчать з усім цим шумом і розчинять його в безберегому мовчанні.

Попередню книгу було написано на заході тиранії Бонапарта і в світлі останніх спалахів його слави – цю книгу я починаю за володарювання Людовіка XVIII. Я бачив королів зблизька, і мої політичні ілюзії розвіялись, як солодкі мрії, розповідь про які я продовжую. Перш за все поговоримо про те, що спонукає мене знов узятися за перо: людське серце – іграшка всього, що тільки є в світі, і неможливо передбачити, яка дрібниця дасть йому радість, а яка – завдасть горя. Монтень зауважив: «Щоб схвилювати нашу душу, не треба ніяких причин: безпричинні й безпредметні Образи неподільно володіють нею і її хвилюють».

Я пишу ці рядки в Монбуассьє, на межі провінцій Бос і Перш. Тутешній замок, що належав пані графині де Кольбер-Монбуассьє, був проданий і зруйнований під час Революції: уціліли тільки два поділених ґратами флігелі, де раніше жив воротар. Парк, що перетворився тепер на англійський, зберіг, проте, сліди минулої французької регулярності: прямі алеї, молода парость в облямівці грабів надають йому серйозності; вигляд його пестить око, як видо-вище руїн.

Учора ввечері я прогулювався наодинці; небо було більше схоже на осіннє; раз у раз налітали пориви холодного вітру. Вийшовши на просіку, я зупинився, щоб поглянути на сонце: воно сідало у хмари над Аллюїською вежею, звідки Габріель, її мешканка, двісті років тому, як і я, дивилася на призахідне сонце. Що сталося з Генріхом і з Габріель? Те саме, що станеться зі мною, коли «Записки» ці побачать світ.

Мене відірвало від роздумів щебетання співочого дрозда, який усівся на найвищій галузці берези. Від цих чарівних звуків у мене перед очима одразу постав отчий дім; я забув катастрофи, свідком яких недавно був, і, миттю полинувши в минуле, побачив рідні краї, де часто слухав спів дрозда. Він і тоді навівав на мене такий самий смуток, як сьогодні; але той смуток народжувався з невиразного бажання щастя, що живе в душі людини недосвідченої, а нинішній мій смуток походить від того, що я вивчив світ і знаю йому ціну. У комбурзьких лісах пташиний спів розповідав мені про блаженство, якого я сподівався зазнати; ті ж самі звуки в парку Монбуассьє нагадали мені про дні, розтрачені в гонитві за цим недосяжним блаженством. Мені вже нема чого чекати від життя; я йшов швидше за інших і обійшов життя колом. Години біжать і кваплять мене: я не можу навіть ручитися, що встигну закінчити мої записки. Де тільки я не трудився над ними! де я їх завершу? Чи довго мені ще гуляти узліссями? Скористаймося ж тими небагатьма миттєвостями, які є ще у мене в запасі: поспішімо описати мою

юність, поки я ще можу до неї дотягнутися: назавжди покидаючи зачарований берег, мореплавець заповнює бортовий журнал, поки земля, яка поволі віддаляється, ще не пощезла з очей.

«Навчання в Дінанському колежі»

Переглянуто в грудні 1846 року

3

Життя в Комбурзі. – Дні й вечори

Монбуассьє, липень 1817 року

Після повернення з Бреста я оселився у Комбурзі разом з батьком, матір'ю і сестрою. Окрім нас, чотирьох господарів, у замку жила нечисленна прислуга: куховарка, покоївка, два лакеї та кучер; мисливський собака і дві старі кобили займали куток стайні. Ця дюжина живих істот губилася в садібі, де легко розмістилася б сотня лицарів зі своїми дамами, конюхами, челядинцями, бойовими кінями і зграєю гончих псів не гірше, ніж у короля Дагобера.

Цілий рік поріг замку не переступала чужа нога – тільки зрідка маркіз де Монлуе або граф де Гуайон-Бофор, прямуючи на засідання Бретонського парламенту, просили у нас при-тулку. Вони приїжджали взимку, верхи, з притороченими до сідла пістолями, з мисливським ножом при боці, у супроводі верхового слуги, що віз у величезному мішку суддівську мантію.

Батько мій, який неухильно дотримував пристойності, навіть у дощ і вітер виходив на ганок з непокритою головою зустрічати гостей. Поміщики розповідали нам про свої усобиці, сімейні справи і судові тяжби. Увечері їх проводжали до Північної вежі, в покої *королеви Кристини*, – парадну спальню, зайняту ліжком, що мало сім футів завдовжки і стільки ж завширшки, з подвійною запоною із зеленого газу і малинового шовку, з чотирма позолоченими амурами по кутках. Другого дня вранці, коли я спускався у велику залу й дивився у вікно на затоплені або затягнені льодком рівнини, я бачив тільки дві або три самотні постаті на дорозі, що вела до ставка: то були наші гості, що скакали у бік Ренна.

Наші гості не хизувались особливими знаннями, але завдяки їм наш кругозір розширювався на кілька льє. Коли вони відїжджали, ми залишалися у вузькому сімейному колі; у будні ми бачилися тільки одне з одним, а в неділю – з сільськими буржуа та сусідніми поміщиками.

Погожої недільної днини матуся, Люсіль і я прямували Малою алеєю уздовж поля до парафіяльної церкви; коли ж періщив дощ, ми йшли огидною комбурзькою вулицею. Нам було далеко до абата де Мароля, власника легкого візка, запряженого четвериком білих коней, захопленим у турків в Угорщині. Батько відвідував парафіяльну церкву тільки раз на рік – на Великдень; решту часу він слухав месу в каплиці замку. Сидячи на головній лаві, ми вдихали ладан і молилися перед чорною мармуровою гробницею Рене де Роган, що прилягала до вівтаря; ось що таке людська вдячність: дещиця ладану перед домовиною!

Недільні розваги припинялися із заходом сонця, та й вони випадали на нашу долю лише час від часу. У негоду ворота нашої фортеці місяцями не впускали жодного приходька. Хоч які сумні були вересові пустища навколо Комбурга, сам замок завдавав ще більшого смутку: вступаючи під його склепіння, людина переживала те саме почуття, що й коли заходила до картезіанського монастиря Гренобля. Я відвідав його в 1805 році; він розташований у пустельній місцевості, яка в міру наближення до нього стає ще пустельнішою; я думав, що в монастирі все буде інакше, але в стінах обителі мене зустріли сади ще безлюдніші, ніж ліси. Нарешті посеред монастиря я побачив відлюдне старе кладовище, де поховані ченці, – святилище, звідки вічна безмовність, божество цих місць, правила навколишніми горами та лісами.

Похмурий спокій Комбурзького замку посилював небалакучий і непривітний характер мого батька. Замість того щоб наблизити до себе родину і челядь, він розселив усіх по різних кутках будинку. Його власна спальня містилася в маленькій східній вежі, а робочий кабінет – у західній. Обладнання цього кабінету становили три чорні шкіряні стільці і захарашений паперами й дворянськими грамотами стіл. Над каміном висіло генеалогічне дерево роду Шатобріанів, а над вікном – усіляка зброя від пістоля до мушкетона. Матусині покої розташовувалися над великою залою між двох вежок; підлогу в них було викладено паркетом, стіни прикрашені венеціанськими дзеркалами. До покоїв матері примежує спальня сестри. Комірка покоївки була далеко, у великій вежі. Щодо мене, то я тулився у свого роду самотній келії, аж нагорі сходової вежки, що вела з внутрішнього двору в різні крила замку. Біля входу до вежки в склепінчастому підвалі мешкав батьків слуга разом з іншим слугою, а куховарка – у високій західній вежі.

Батько взимку і влітку вставав о четвертій ранку: спустившись у внутрішній двір, він підходив до дверей сходової вежки й будив свого слугу. О п'ятій йому подавали маленьку чашку кави; потім він до полудня працював у себе в кабінеті. Мати і сестра снідали кожна у себе в спальні о восьмій ранку. У мене не було певного розпорядку дня – я вставав і снідав, коли хотів; вважалося, що до полудня я навчаюся; більшу частину часу я тинявся без діла.

О пів на дванадцятю дзвінок скликав усіх до обіду, який подавали опівдні. Велика зала правила і за їдальню, і за вітальню: ми обідали й вечеряли в східному її кінці, а потім переходили до іншого, західного кінця, і влаштовувалися перед величезним каміном. Велика зала була обшита деревом, на світло-сірих стінах висіли старовинні портрети – історія Франції в особах від Франциска I до Людовіка XIV; серед них виділялися зображення Конде і Тюренна; над каміном красувалась картина, що зображала смерть Гектора від руки Ахілла під стінами Трої.

По обіді ми не розходилися до другої години. Потім, якщо стояло літо, батько йшов ловити рибу, обходив городи, прогулювався, намагаючись, проте, не переступати меж своєї вотчини; якщо ж дія відбувалася восени або взимку, він вирушав на полювання, а мати, зачинившись у каплиці, присвячувала пополудні години молитвам. Каплиця ця була похмурою молільнею, яку прикрашали чудові картини великих майстрів, що невідь-як потрапили до феодального замку, загубленого в бретонській глушині. Я дотепер зберігаю гравюру на міді «Свята родина» Альбані – це все, що залишилось у мене від Комбурга.

Поки батька не було вдома, а мати молилася, Люсіль зачинялась у себе, а я йшов до своєї келії або ж вештався околицями.

О восьмій вечора дзвін скликав усіх на вечерю. По вечері погожої днини всі виходили на ганок. Батько, взявши рушницю, стріляв по совах, що вилітали з бійниць з настанням ночі. Мати, Люсіль і я дивилися на небо, на ліси, на призахідне сонце і перші зірочки. О десятій годині всі поверталися в дім і лягали спати.

Осінніми і зимовими вечорами все було інакше. Коли вечеря закінчувалася й четверо співтрапезників переходили від столу до каміна, матуся крекчучи влаштовувалася на оббитому мінливим сіамським шовком дивані; перед нею ставили круглий столик зі свічкою. Ми з Люсіль сідали біля коминка: слуги прибирали зі столу і зникали. Тоді батько починав снувати вперед і назад по залі й ходив так аж до ночі. Він носив халат з білого ратину, точніше, свого роду пальто, якого я ні в кого ніколи не бачив. Лисувату голову його вінчав великий білий ковпак, що стояв сторчма. Зала була простора, і, коли він одходив од вогнища, у тьмяному світлі єдиної свічки його зовсім не було видно; ми чули тільки його кроки в мороці; потім він повільно повертався до світла і поступово виступав з п'їтьми, як привид, у білому одягні, білому ковпаку, з довгим блідим обличчям. Поки він був в іншому кінці зали, ми з Люсіль устигали тихо перекинутися кількома словами; коли він наближався, ми замовкали. Не зупиняючись, він питав: «Про що це ви говорили?» – і йшов далі. Охоплені жахом, ми нічого не

відповідали; і весь вечір тишу порушував лише розмірений шум батькових кроків, зітхання матері та завивання вітру.

Нарешті годинник на вежі бив десяту: батько завмирав на місці, немов та сама пружина, що пускала в хід молоточки годинника, зупинила його кроки. Він виймав свій кишеньковий годинник, заводив його, брав масивний срібний канделябр з великою свічкою, на хвильку заглядав до західної вежки, потім повертався і, як і раніше, з канделябром у руці, йшов у свою спальню, що притикала до східної вежки. Він проходив повз мене й Люсіль: ми цілували його і бажали йому доброї ночі. Він мовчки підставляв свою суху запалу щоку і зникав у вежі, двері якої з шумом зачинялися.

Струсивши чаклунські чари, мати і ми з сестрою, що німіли у присутності батька, поверталися до звичайного життя. Першим наслідком руйнування чарів ставала наша балакучість. Що гнітючішим було мовчання, то охочіше поспішали ми надолужити згаяне.

Коли потік слів вичерпувався, я кликав покоївку і проводжав матір і сестру до їхніх покоїв. Вони просили мене заглянути під ліжка, в камін, за двері, обійти сусідні сходи, проходи і коридори й лише після цього відпускали спати. Вони пам'ятали всіх злодіїв і привидів, які, як переказують, водилися в Комбурзі. Слуги розповідали, що якийсь граф де Комбург з дерев'яною ногою, який помер триста років тому, іноді ходить по замку, і вони зустрічали його в сходовій вежі; часом, говорили вони, його дерев'яна нога розгулює сама у супроводі чорного kota.

4

Моя вежа

Монбуассьє, серпень 1817 року

Розмови про привидів притягали увагу моєї матері і сестри весь час, поки вони готувалися до сну: обидві лягали в ліжко, вмираючи від страху; я підіймався на свою вежу; куховарка йшла до високої вежі, а слуги спускалися в підземелля.

Вікно моєї вежки виходило у внутрішній двір; удень мені відкривався вид на протилежну куртину, де крізь каміння пробивався листовик, а в одному місці росла дика слива. Кілька стрижів, які влітку з криками влітали в щілини між каменями, були єдиними моїми товаришами. У безмісячні ночі я бачив у вікні тільки маленький клаптик неба, на якому світилися декілька зірок. Якщо ж на небосхилі з'являвся місяць, промені його перед заходом дотягувалися крізь ромбоподібні вікна до мого ліжка. Соби, перелітаючи з вежі на вежу, раз у раз затуляли від мене місяць, і тіні їхніх крил малювали на моїх завісках рухливі узорі. Живучи на відшибі, біля входу на галереї, я жадібно ловив усі нічні шерехи. Іноді вітер немов біг легкими кроками; деколи в нього виривалися стогони; несподівано двері мої дуже стрясалися, з підземелля долинали завивання, трохи згодом шум затихав, але незабаром повторювався знову. О четвертій годині ранку голос господаря замку, що з-під вікових склепінь кликав слугу до себе, здавався голосом останнього нічного привида. Цей голос замінював мені ніжні звуки музики, якими батько Монтеня будив свого сина.

Затятість, з якою граф де Шатобріан змушував дитину спати саму у високій вежі, могла мати сумні наслідки, але мені вона дала користь. Суворе поводження виховало в мені хоробрість дорослого чоловіка, не позбавивши мене жвавої уяви, яку хочуть відібрати у нинішньої молоді. Мене не переконували, що привидів не існує, – мене змусили їх не боятися. Коли батько з іронічною посмішкою запитував: «Невже панові шевальє страшно?» – я готовий був лягти спати поряд з небіжчиками. Коли добра матуся говорила мені: «Дитино моя, на все воля Божа: вам нічого боятися злих духів, доки ви шануєте Господа», – це заспокоювало мене більше, ніж

усі філософські доводи. Я здобув над своїми страхами перемогу таку рішучу, що нічні вітри, домуючи в моїй безлюдній вежі, зробилися всього лише іграшкою моєї фантазії і крилами моїх мрій. Моя розбурхана уява, що всюди шукала поживу й ніде не знаходила її вдосталь, ладна була поглинути небо і землю. Настала черга описати цей стан духу. Повернувшись до своєї молодості, я намагаюся змалювати себе таким, яким був тоді і яким, незважаючи на пережиті муки, вже не є, про що, можливо, і шкодую.

5

Перехід від дитинства до зрілості

Не встиг я повернутися з Бреста до Комбурга, як в існуванні моєму відбувся переворот: дитина зникла, і місце її зайняв чоловік зі своїми короткими radoщами і довгими прикрощами.

Спочатку, чекаючи на справжні пристрасті, все в мені оберталось в пристрасті. Коли після безмовного обіду, де я не смів розкрити рота ні для того, щоб сказати слово, ні для того, щоб проковтнути шматок, мені вдавалося вислизнути, захопленню моєму не було меж: якби я одразу кинувся вниз по сходах, то неодмінно скрутив би в'язи. Досить було мені дістатися до Зеленого двору або до лісу, як я починав бігати, стрибати, скакати, дуріти, тішитися, і це тривало доти, аж поки я падав без сил, з калатанням серця у грудях, сп'янілий від забав і свободи.

Батько брав мене з собою на полювання. Любов до полювання, що оволоділа всім моїм еством, доходила до нестями; перед очима у мене до цього дня стоїть поле, де я вбив мого першого зайця. Восени мені часто доводилося по чотири-п'ять годин простоювати до пояса у воді, підстерігаючи на березі ставка диких качок; я й досі не можу байдуже дивитися, як собака робить стійку. Втім, до мого першого палкого захоплення полюванням домішувалася любов до незалежності: стрибати через рови, уздовж і впоперек виходжувати поля, болота, вересові зарості, блукати з рушницею далеко від людей, відчуваючи себе сильним і самотнім, – тут я був у своїй стихії. Іноді я забивався так далеко, що вже не тримався на ногах і лісникам доводилося нести мене додому на ношах з гілок.

Але скоро радощі від полювання набридли мені; мене мучило жадання щастя, яке я не міг ані стримати, ані зрозуміти; у розумі моєму і в моїй душі постали два порожні храми; ніхто ще не знав, на який вівтар тут приносять жертви, якому богові поклоняться. Я ріс пліч-о-пліч зі своєю сестрою Люсіль; наше життя і наша дружба були нероздільні.

6

Люсіль

Люсіль була дівчина ставна, виняткової краси, але страх яка серйозна. Бліде обличчя її облямовувало довге чорне волосся; вона часто дивилася на небо або озирала все навколо очима, повними то засмути, то вогняного блиску. Все в ній – хода, голос, усмішка, зовнішність – було сповнене мрійливості і страждання.

Ми з Люсіль нічим не могли допомогти одне одному. Коли ми говорили про світ, то тільки про той, який носили в собі і який не надто був схожий на світ, що нас оточував. Вона бачила в мені свого захисника, я бачив у ній свою подругу. Її мучили напади похмурих думок, які мені нелегко було розвіяти: у сімнадцять років вона оплакувала минушу молодість; вона хотіла живцем поховати себе в монастирі. Все хвилювало, засмучувало, ранило її: вона місяцями мучилася невисловленою думкою, нездійсненою мрією. Я часто заставав її у мріях наяву – вона сиділа, звисивши голову на руки, нерухома, окам'яніла; здавалося, не всипало в ній саме лише серце; життя її не виявлялося зовні; навіть груди не здіймалися. Позою своєю і сумною

красою вона була схожа на Ангела смерті. Я намагався її розрадити, але за мить невимовний відчай охоплював мене.

Люсіль любила в годину надвечір'я читати наодинці яку-небудь благочестиву книжку: їй припало до душі перехрестя двох путівців, де стояв кам'яний хрест, а поряд гостроверхий шпиль тополі тягнувся в небо, немов пензель художника. Моя святоблива матуся, повна захоплення, говорила, що дочка нагадує їй одну з перших християнок, яка молиться у стародавній лаврі.

Завдяки цьому зосередженню душевних сил сестра моя впадала в незвичайний стан: уночі вона бачила пророчі сни, вдень, здавалося, читала в книзі майбутнього. На сходовому майданчику в головній вежі висів настінний годинник, що боєм своїм порушував нічну тишу; якщо Люсіль не спалося, вона приходила й сідала на сходинку перед цим годинником; вона ставила лампу на підлогу і не зводила очей з циферблата. Коли опівночі грізне злиття стрілок сповіщало годину смуту і злочинів, Люсіль чула звуки, що відкривали їй чийось далеку кончину. За кілька днів до 10 серпня вона, разом з іншими моїми сестрами живучи в Парижі неподалік Кармелітського монастиря, кинула погляд у дзеркало і скрикнула. «Я бачила, як входить смерть», – пояснила вона. Серед вересових заростей Каледонії Люсіль стала б небесним створінням Вальтера Скотта, наділеним подвійним зором; серед армориканських вересових пустищ вона була всього лише відлюдницею, чия доля – краса, геній і нещастя.

«За порадою Люсіль Шатобріан починає писати вірші про природу; вірші у прозі самої Люсіль»

9

Останні рядки, написані у Вовчій долині. – Таємниця мого життя

Вовча долина, листопад 1817 року

Повернувшись із Монбуассє, я пишу ці рядки – останні в цьому відлюдному куточку; я змушений покинути його, хоча вихованці мої перетворилися на прекрасних юнаків, чії стрункі лави правлять своєму батькові за прихисток і нагороду. Я більше не побачу магнолію, чії квіти нагадали б мені про флоридську красуню, не побачу ерусалимську сосну і ліванський кедр, посаджені в пам'ять Ієроніма, не побачу гренадський лавр, грецький платан, армориканський дуб, біля підніжжя яких я малював Бланку, оспівував Цимодоцею, творив Велледу. Ці дерева, гамадріади мого саду, народжувалися й росли разом з моїми мріями. Вони перейдуть до інших рук; чи любитиме новий господар їх так само палко? Можливо, вони зачахнуть, можливо, він зрубає їх: я приречений позбутися всіх земних скарбів. Прощаючись з лісами Ольне, я опишуватиму, як прощався колись з лісами Комбурга; все моє життя – суцільні прощання.

Розбудивши в мені любов до поезії, Люсіль долила оливи до вогню. Почуття мої спалахнули з новою силою; розум мій почало відвідувати суєтне бажання слави; на мить я повірив у те, що наділений *талантом*, але незабаром, повернувшись до справедливої невіри в себе, став сумніватися в цьому таланті, як сумніваюся й до сього часу. Я почав дивитися на письменництво як на диявольську спокусу; я розсердився на Люсіль за те, що вона викликала в мені згубну схильність: я кинув писати і став оплакувати свою прийдешню славу, як оплакують славу минулу.

Повернувшись до минулого безділля, я гостріше відчув, що бракує моїй весні: я сам був для себе загадкою. Я не міг без збентеження підвести очі на жінку; я червонів, коли вона до мене зверталася. Ніяковість моя, і без того надмірна, в жіночому товаристві ставала такою

нездоланною, що я пішов би на будь-які тортури, тільки б не залишатися з жінкою наодинці; але досить було їй піти, як я починав кликати її всіма силами душі. У пам'яті моїй поставали картини з Вергілія, Тібулла і Массійона; але образи матері і сестри, передаючи іншим жінкам свою чистоту, згущували покрови, які природа намагалася трохи підняти; синівська і братська любов заступали любов менш безкорисливу. Якби в моєму розпорядженні були найвродливіші рабині сералю, я не знав би, чого від них вимагати: випадок просвітив мене.

Один із сусідів приїхав погостювати до нас у Комбург із красунею дружиною. Щось скоїлося в селі; всі кинулися до вікна великої зали, щоб подивитися. Я підбіг першим, гостя приспіла слідом за мною, я хотів поступитися їй місцем і зробив крок назад, але ненароком зіштовхнувся з нею і виявився затиснутий між нею та вікном. Я мало не зомлів.

З цієї миті я став неясно відчувати, що кохати і бути коханим невідомим мені чином – найвище блаженство. Якби я вчинив, як учиняють інші чоловіки, я незабаром пізнав би радощі і прикрощі пристрасті, с'їм'я якої носив у собі, але в моїй душі будь-яке почуття набувало характеру незвичайного. Палка уява, нерішучість, самотність спричинились до того, що я не став шукати жіночого товариства, але, навпаки, замкнувся в собі; не маючи реального предмета пристрасті, я силою своїх неясних бажань викликав привида, з яким відтоді ніколи не розлучався. Не знаю, чи знайдеться в людській історії інший подібний приклад.

10

Привид кохання

Отже, я вигадав собі жінку – в ній було потроху від усіх жінок, яких мені траплялося бачити: стан, волосся та усмішку я взяв у заїжджого гості, яка притисла мене до грудей; очі – у однієї сільської дівчини, свіжість – у іншої. Портрети вельможних дам часів Франциска I, Генріха IV і Людовіка XIV, що прикрашали вітальню, подарували мені решту рис; я викрав красу навіть у мадонн, бачених у церкві.

Моя чарівниця незримо супроводжувала мене всюди; я розмовляв з нею, немов із живою істотою; вона змінювалась у згоді з моєю примхою: Афродіта без покрову, Діана у вбранні з блакиті й роси, Талія в усміхненій масці, Геба з чашею юності, часто вона оберталась на фею, що підкоряла моїй владі всю природу. Я невтомно працював над своїм творінням; я відбирав у моєї красуні одну привабливість і замінював її іншою. Так само часто міняв я її убрання; я черпав з усіх країн, з усіх віків, з усіх мистецтв, з усіх релігій. Потім, завершивши свій шедевр, я знову розбирав його на складові частини; моя єдина жінка перетворювалась на натовп жінок, і я оboжнював окремо ті привабливості, яким раніше поклонявся усім разом.

Я любив своє творіння більше, ніж Пігмаліон свою статую, але чим я міг зачарувати свою Галатею? Не знаходячи в собі необхідних достоїнств, я щедро вигадував їх. Я скакав верхи, як Кастор і Поллукс, грав на лірі, як Аполлон, володів зброєю краще за Марса: уявляючи себе героєм роману чи великим мужем старовини, я громадив вигадку на вигадку! Тіні дівчат Морвена, султанші Багдада і Гренади, власниці старих замків; купальні, пахощі, танці, розкошування Азії – мов од помаху чарівної палички, все підкорялось мені.

Ось іде юна королева, убрана в діаманти і квіти (це теж моя сільфіда); вона чекає мене опівночі, під покровом апельсинових дерев, у галереях палацу, омиваного морськими хвилями, на запашному березі Неаполя або Мессіни, під небом кохання, пронизаним світлом Ендіміонового світила; вона йде до мене, статуя Праксителя, серед непорушних скульптур, блідих картин і фресок, що безмовно біліють у місячнім сяйві: тихий шурхіт її покvapливих кроків по мarmуровій мозаїці зливається з рокотанням хвиль. Ревнивий король чатує на нас. Я падаю до ніг володарки Еннських рівнин; волосся її розвівається за вітром і шовковими хвилями спадає по моєму чолу, коли вона схиляє до мене свою шістнадцятилітню голівку і торкається рукою моїх грудей, що тремтять від поваги і сластолюбства.

Коли, повертаючись від мрії до дійсності, я знову відчував себе бідним маленьким бретонцем, непомітним, безславним, непоказним, безталанним, непривабливим, змушеним ледве жити у невідомості, не сміючи сподіватися на кохання бодай котроїсь жінки, мене охоплював розпач: я не наважувався підвести очей на сьайливий образ, що вічно супроводив мене.

11

Два роки марень. – Заняття і химери

У цьому маренні я прожив аж два роки, розвинувши здібності своєї душі до надзвичайної міри. Раніше я говорив мало, тепер взагалі перестав говорити; раніше час від часу сідав за книжки, тепер зовсім закинув підручники; я ще дужче полюбив самотність. Я виявляв усі ознаки палкої пристрасті: очі мої запали, я худнув, утратив сон, був неуважний, засмучений, запальний, нелюдимий. Я проводив дні дико, дивно, безглуздо, а проте чаривно.

На північ од замку простягалися ланди, устелені священними каменями друїдів; коли сонце заходило, я приходив і сідав на один з них. Позолочені крони дерев, пишнота землі, вечірня зірка, що мерехтіла крізь рожеві хмари, повертали мене до моїх марень: я хотів би насолоджуватися цим видовищем разом з ідеальним створінням, предметом моїх бажань. Я подумки стежив за денним світилом; я довіряв його турботам свою красуню, щоб весь світ поклонився її світосяйному блиску. Вечірній вітер, що рвав павутину з трави, вересовий жайворонок, що сідав на камінь, кликали мене до дійсності: я повертався в замок зі стисненим серцем і засмученим виглядом.

У непогожі літні дні я піднімався на високу західну вежу. Гуркіт грому над покрівлею замку, потоки дощу, що з ревом спадали на гостроверхі дахи, блискавиці, що пронизували хмару й обпалювали електричним розрядом мідні флюгери, збуджували мій ентузіазм: подібно до Ісмена на фортечних стінах Єрусалима, я накликав бурю; я сподівався, що вона принесе мені Арміду.

Якщо ж небо було ясним, я простував до Великої алеї, за якою розлягалися луки, розділені живоplotом. Я влаштував собі гніздечко в гіллі однієї з верб: там, відрізаний від неба і землі, в оточенні кропив'янок, я годинами розкошував поруч своєї німфи. Образ її був для мене невіддільний від весняних ночей, напоєних свіжістю роси, зітханнями солов'я і шепотом вітру.

Бувало й так, що я йшов безлюдною дорогою, річковим берегом, омиваним хвилею і всіяним квітами; я вбирав шерехи, що порушували тишу пустельних місць, наслухав кожне дерево; мені здавалося, ніби я чую, як співає місячне світло в лісах: я хотів вилити свою радість, але слова вмирили у мене на вустах. Моя богиня вчувалася мені в переливах далекого голосу, у тремтінні струн арфи, у м'якому звукові ріжка і співучої мелодії гармонії. Не перелічуватиму всіх чудових подорожей, які я здійснював з квіткою мого кохання; не розповідатиму, як рука до руки ми відвідували славнозвісні руїни Венеції, Риму, Афін, Єрусалима, Мемфіса, Карфагена; як перетинали моря, як тішилися щастям під пальмами Отаїті, у запашних гаях Амбуана і Тідора, як піднімалися на вершину Гімалаїв, де прокидається зоря, як спускалися священними річками, що несуть свої повні води повз пагоди із золотими кулями, як спали на берегах Гангу, тим часом як бенгалець, вилізши на щоглу бамбукового човна, співав свою індійську баркаролу.

Я забував і землю і небо; найменше хвилювало мене небо, та якщо я вже не звертав до нього своїм благанням, воно чуло голос мого таємного болю, бо я страждав, а страждання волають до Бога.

12

Мої осінні радощі

Що похмурішою ставала погода, то співзвучнішою була вона моему настрою: зима, утруднюючи сполучення, відрізує сільських мешканців од світу; чим далі від людей, тим безпечніше.

Осінні картини сповнені етичного сенсу: листя падає, немов наші роки, квіти в'януть, немов наші дні, хмари біжать, немов наші ілюзії, світло згасає, немов наш розум, сонце остигає, немов наша любов, річки завмирають, немов наше життя, – осіння природа пов'язана таємними нитками з людською долею.

Я з невимовною радістю чекав повернення непогожої пори, коли відлітають на південь лебеді і припутні, коли ворони збираються на луках біля ставка, а з настанням ночі сідають на найвищі дуби Великої алеї. Якщо увечері на роздоріжжі лісів здійснювалася голубувата пара, якщо вітер виспівував свої тужливі пісні і легенди, ворущачи напівзів'ялий мох, я міг цілковито віддаватися своїм природним схильностям. Зустрічаючи орача край поля, я зупинявся, щоб поглянути на цього чоловіка, який виріс під покровом колосків і якого, коли прийде час, скосять разом з ними: орючи лемешем плуга ту землю, що стане його могилою, він змішував свій гарячий піт з крижаним осіннім дощем: борозна, залишена ним, являла собою пам'ятник, якому призначено пережити свого творця. А що ж моя потойбічна перелесниця? Силою свого чарівництва вона переносила мене на береги Нілу і показувала, як засипає єгипетську піраміду той самий пісок, який засипле одного разу армориканську борозну, проведену серед кущів вересу: я радів, що моє ідеальне блаженство непідвладне законам людського буття.

Вечорами я вирушав у самотнє плавання по ставку; човен мій линув серед очеретів і широкого листя латаття. Над ставком, готуючись покинути наші краї, збиралися ластівки. Я жадібно ловив їхній щебет: я слухав їх уважніше, ніж слухав у дитинстві Таверньє розповіді мандрівців. Ластівки пустували на воді у променях призахідного сонця, ганялися за комахами, дружно злітали в небо, немов хотіли випробувати свої крила, знову спускалися на воду, потім сідали на очерет, що майже не гнувся під ними, і наповнювали його зарості своїм неясним гомоном.

13

Заклинання

Спускалася ніч; хвилювалися веретена і мечі очеретів; замовкав пернатий караван деркачів, качок-мандаринок, зимородків, болотяних куликів; хлюпало хвилею озеро, в лісах і болотах вступала у свої права осінь: я витягував своє суденце на суходіл і повертався в замок. Било десяту годину. Увійшовши до себе в кімнату, я вмить настіж відчиняв вікно і, спрямувавши погляд у небо, починав свої заклинання. Я здіймався разом з моєю чарівницею у надмарну височінь: загорнувшись у її кучері й розмаяну одіж, я з волі ураганів гойдав верхів'ття дерев, хитав гребені гір або вихором кружляв над морями. Поринаючи у простір, зіходячи з трону Божого до брам безодні, я силою мого кохання правив світами. Чим більшими небезпеками загрожувала мені розбурхана стихія, тим гострішим ставало запаморочливе блаженство. У поривах північного вітру я чув лише стогони сластолюбства; шелестіння дощу запрошувало мене заснути на грудях жінки. Слова, які я звертав до цієї жінки, розбудили б чуттєвість старої й зігріли надмогильний мрамур. Недосвідчена і всезнаюча, непорочна і коханка, Єва невинна і Єва грішна, віщунка, що вселяла в мене безумство, вона була осереддям таємниці і пристрасті: я зводив її на вітвар і поклонявся їй. Я гордився тим, що мене люблять, і гордість ця лише посилювала моє почуття. Коли йшла вона – я падав ниць, щоб стелитися під її ногами або цілувати її сліди. Я втрачав розум від її усмішки; я тремтів, чуючи її голос; я знемагав од бажання,

ледве доторкнувшись до предмета, якого торкнулась вона. Повітря, видихнуте з її вологих уст, проникало в мене аж до кісток, текло в моїх жилах разом з кров'ю. Єдиний її погляд міг би змусити мене мчатися на край світу; у якій пустелі я не погодився б жити поряд з нею! Вона обернула б левове лігво на палац, і мільйони сторіч не змогли б вичерпати вогонь, що спалював мене.

Сила моєї уяви перетворювала цю Фріну, що стискала мене в своїх обіймах, в уособлення слави і, головне, честі; добродішність, що приносить найблагородніші жертви, геній, що породжує найнесподіванішу думку, навряд чи дадуть уявлення про моє щастя. Моє чудове створіння дарувало мені всі радощі почуттів і всі втіхи душі разом. Під тягарем цієї солодкої знемоги, потопаючи в цій насолоді, я вже не відрізняв справжність од вигадки; я був людиною і не був нею; я ставав хмарою, вітром, шелестом; я обертався на чистий дух, ефірне створіння, що оспівує вище блаженство. Я хотів відкинути свою природу, щоб злитися з бажаною дівочою, розчинитися в ній, ближче припасти до краси, стати пристрасною своєю і чужою, коханням і предметом кохання.

Несподівано, підкошений безумством, я кидався на ліжко; я качався від болю; я зрошував своє ложе гарячими сльозами, яких ніхто не бачив, жалюгідними сльозами, пролитими заради химери.

14 Спокуса

Незабаром, не в змозі залишатися довше у своїй вежі, я спускався темними сходами, крадькома, як убивця, прочиняв двері на ганок і йшов у ліс.

Я брів навмання, розмахуючи руками, відкриваючи обійми вітрам, які утікали від мене, як і тінь, за якою я гнався; притулившись до стовбура бука, я дивився, як налякані мною ворони перелітають на інше дерево, як повзе над голими гілками місяць; я мріяв залишитися назавжди в цьому мертвому світі, подібному до тьмяного склепу. Я не відчував ані холоду, ані нічної вогкості; навіть крижане дихання зорі не могло б урвати нитку моїх роздумів, якби в цей час не лунав сільський дзвін.

У бретонських селах по небіжчиках зазвичай дзвонять удосвіта. Цей дзвін, що складається з трьох повторюваних нот, утворює просту сумну мелодію, жалібну і простонародну. Ніщо не було таке співзвучне моїй хворій, пораненій душі, як повернення до прикрощів життя під подзвін, що сповіщав їхній кінець. Я уявляв собі, як пастух віддавав дух у загубленій серед полів хатині, як потім його несуть на таке ж покинуте кладовище. Для чого жив він на цій землі? Для чого з'явився на світ я сам? Якщо мені рано чи пізно судилося піти, чи не краще вирушити в дорогу вранці, по холодку, і прийти до часу, ніж знемагати в кінці шляху, терплячи тягар дня і спеку? Жевриво бажання кидалося мені в обличчя; думка про те, що мене не буде, стискала мені серце нежданою радістю. У пору юнацьких помилок я часто мріяв не пережити свого щастя: перші успіхи давали таке блаженство, що після цього залишалося тільки прагнути власного зникнення.

Все міцніше й міцніше прихилиючись до мого привида, не маючи змоги потішити серце тим, чого не існувало, я був схожий на каліку, який мріє про пестоші, для нього недосяжні, і тішить себе мрією, тим солодкою, чим тяжчі його муки. Крім того, я передчував, що доля моя буде жалюгідною; вигадуючи все нові і нові приводи для страждань, я з кожним днем впадав у відчай: я то мав себе за нікчому, не здатну піднятися над натовпом, то відшукував у собі достоїнства, яких ніхто ніколи не поцінує. Внутрішній голос підказував мені, що в світі я не знайду нічого з того, що шукаю.

Все посилювало гіркоту моїх розчарувань: Люсіль була нещасна; мати не вмiла мене розрадити; батько давав пізнати тернистий шлях життя. Його похмурість рік від року зростала;

з роками дерев'яніло не тільки його тіло, а й душа; він постійно вистежував мене і нещадно сварив. Повертаючись з моїх самотніх прогулянок і бачачи його на ганку, я відчував, що мені легше вмерти, ніж повернутися в замок. Але гаяння часу лише відтягувало тортури: змушений прийти до вечері, я зніжковіло сідав на краєчок стільця, з мокрим від дощу обличчям і скуйовдженим волоссям. Під батьковим поглядом я приростав до місця, і піт виступав у мене на лобі: я втрачав останній проблиск здорового глузду.

Тепер мені доведеться здобутися на силу, щоб зізнатися у своїй слабкості. Людина, що заміряється на власне життя, виявляє не душевну міць, але природну ваду.

У мене була стара мисливська рушниця, що часто давала осічку. Я зарядив її трьома кулями й подався у віддалений куток Великої алеї. Я звів курок, наставив дуло собі в рот, упер приклад у землю; я спустив курок кілька разів: пострілу не було; поява сторожа похитнула мою рішучість. Мимовільний і несвідомий фаталіст, я вирішив, що мій час ще не настав, і відклав виконання свого плану до іншого разу. Якби я застрелився, все, чим я був, померло б зі мною; ніхто не дізнався б причин, що привели мене до катастрофи; я поповнив би натовп безіменних невдах; ніхто не зміг би відшукати мене слідами моїх прикрощів, як знаходять пораненого слідами крові.

Ті, в чийй душі ці рядки поселять сум'яття і спокусу піти за моїм божевільним прикладом, ті, хто з любові до моїх химер пройнявся співчуттям до моєї особи, повинні пригадати, що вони чують усього лише голос небіжчика. Читачу, котрого я ніколи не побачу, знай: ніщо не вічне; від мене залишилося лише те, що я є в руках Бога живого, мого судді.

15

Хвороба. – Я боюся й відмовляюся піти по духовній лінії. – План подорожі до Індії

Плодом цього бурхливого життя стала хвороба: вона поклала край моїм мукам – джерелу перших побачень з музою і перших поривів пристрасті. Ці пристрасті, що виснажували мою душу, пристрасті ще неясні, були схожі на морські урагани, які налітають зусбіч разом: недосвідчений стерничий, я не знав, яким галсом йти і як упоратися з цими незрозумілими вітрами. Груді мої роздуло, я кидався в лихоманці; послали в Базуш, містечко за п'ять-шість льє від Комбурга, за чудовим лікарем на ім'я Шефтель, чий син був замішаний у справі маркіза де ла Руєрі¹¹. Він уважно мене оглянув, приписав ліки і заявив, що найбільше мені потрібно змінити спосіб життя.

Шість тижнів життя моє було в небезпеці. Якось вранці мати сіла на край мого ліжка і мовила: «Час наважитися; ваш брат може добитися для вас бенефіція; але перш ніж вступити до семінарії, вам треба як слід подумати про своє майбутнє, бо, хоч як хочу я влаштувати вас по духовній лінії, я швидше волітиму бачити вас світською людиною, ніж священником, який зганьбив себе».

З того, що ви щойно прочитали, видно, чи доречною була пропозиція моєї святобливої матусі. Напередодні вирішальних подій мого життя я завжди одразу розумів, чого мені слід уникати; мене спонукало почуття честі.

Абат? це просто смішно. Єпископ? священний сан викликав у мене повагу, і я шанобливо схилив голову перед вівтарем. Якби я став єпископом, прагнув би я набути чеснот чи вдовольнявся б прихованням своїх пороків? Я відчував себе занадто слабким для першого наслідку, занадто прямодушним для другого. Ті, хто вважає мене за лицеміра і честолюбця, погано мене знають: я ніколи не досягну успіху в світі саме тому, що мені бракує однієї пристрасті – често-

¹¹ На своєму життєвому шляху я раз у раз зустрічаю героїв моїх «Записок»: вдова сина лікаря Шефтеля недавно оселилась в богадільні Марії Терези; це ще один свідок моєї правдивості (Париж, 1834).

любства, і одного пороку – лицемірства. Честолюбство прокидається в моїй душі, лише коли страждає моя гордість; я міг би захотіти стати міністром або королем, щоб посміятися зі своїх ворогів, але назавтра викинув би міністерський портфель і корону у вікно.

Отже, я сказав матері, що не відчуваю покликання до духовної кар'єри. Я повторно змінив свої плани: спочатку я відмовився стати моряком, тепер не хотів бути священником. Залишалась військова нива; вона була мені до душі: але як змиритися з утратою незалежності і залізною європейською дисципліною? Мені засіла в голову безглузда ідея: я заявив, що або поїду до Канади корчувати ліси, або завербуюся в армію індійських принців.

Завдяки одній з тих суперечностей, що властиві всім смертним, мій батько, втім, людина вельми розсудлива, ніколи надто не дивувався авантюрним планам. Він покартав матусю за мої виверти, але погодився відпустити мене до Індії. Я вирушив у Сен-Мало: там якраз споряджали корабель до Пондішері.

16

Проїздом у рідному місті. – Спогад про тітоньку Вільнев і знегоди мого дитинства. – Мене кличуть у Комбург. – Остання зустріч з батьком. – Я вступаю на службу. <...>

Минуло два місяці: я опинився сам на рідному острові; тітонька Вільнев недавно померла. Оплакуючи її біля спорожнілого бідного ліжка, де вона віддала Богові душу, я помітив плетений візочок, у якому я вперше звівся на ноги, щоб потім зробити свої перші кроки по нашій сумній земній кулі. Я уявляв собі, як моя стара нянька зі своєї смертельної постелі дивиться на цей кошик на колесах; побачивши цей перший пам'ятник мого життя, що стоїть проти останнього пам'ятника моєї другої матері, від думки про те, що добра тітонька Вільнев, покидаючи цей світ, благала небеса дарувати щастя своєму вигодованцю – предметові такої постійної, такої безкорисливої, такої чистої прихильності, – серце моє краялося від ніжності, жалю і вдячності.

Я не знайшов у Сен-Мало ніяких інших слідів мого минулого: марно шукав я в порту кораблі, біля чиїх швартовів я колись грався; одні відпливли, інші пішли на дрова. Здається, я зовсім недавно лежав у колисці, а виходить, минула вже ціла вічність. Ніхто не пам'ятав мене в краю, де минуло моє дитинство; я змушений був пояснювати при зустрічах, хто я, тільки тому, що голова моя піднялася на декілька зайвих ліній од землі, до якої вона дуже скоро схилиться знову. Як швидко і як часто змінюються наше буття і наші мрії! Давні друзі відходять, на зміну їм приходять нові; зв'язки наші змінюються; час, коли у нас не було нічого з того, що є тепер, завжди рано чи пізно змінюється часом, коли у нас не залишається нічого з того, що було раніше. Людина не живе одним і тим самим життям; у неї їх декілька, вона переходить з одного до іншого, – така її жалюгідна доля.

На самоті ходив я по обміліні, де колись грався з товаришами, по обміліні, що пам'ятала мої піщані замки: *campus ubi Troja fuit*¹². Я ходив морським узбережжям, покинутим морем. Піщаний берег під час відпливу показував мені образ спорожнілої душі, покинутої ілюзіями. Вісімсот років тому мій земляк Абеляр дивився, як і я, на ці хвили, згадуючи свою Елоїзу; він, як і я, бачив кораблі, що линули *ad horizontis undas*¹³; слух його, як і мій, колисав однозвучний рокіт хвиль. Занурений у похмурі фантазії – породження комбурзьких лісів, – я підставляв груди водяним валам. Прогулянки мої закінчувалися на мисі Лавард; сидячи на його краю, я з гіркотою згадував, як дитиною ховався у цих скелях у свята; там я ковтав сльози, поки товариші

¹² ...поля... // Де була Троя (*лат.*; Вергілій. Енеїда, III, 10–11; пер. М. Білика).

¹³ По хвилях, аж до моря (*лат.*).

мої раділи. Нині я не відчував себе ні улюбленишим, ані щасливішим, ніж тоді. Незабаром я маю покинути батьківщину, щоб марнувати свої дні в чужих краях. Ці роздуми надривали мені душу, і я заледве стримував бажання кинутися в морську безодню. Несподівано я одержую листа, що кличе мене назад у Комбург: я приїжджаю, вечеряю в родинному колі; батько не каже мені ні слова, мати зітхає, Люсіль має пригнічений вигляд; о десятій годині всі розходяться. Я запитую сестру; вона нічого не знає. Назавтра о восьмій ранку по мене приходять. Я спускаюся; батько вже чекає на мене в кабінеті.

«Пане шевальє, – мовив він, – вам доведеться відмовитися від ваших божевільних планів. Брат добився для вас місця молодшого лейтенанта в Наваррському полку. Ви поїдете в Ренн, звідти в Камбре. Ось сто луїдорів; бережіть їх. Я старий і хворий; мені недовго лишилося жити. Поводьтеся, як годиться людині шляхетного походження, і ніколи не ганьбіть ваше ім'я».

Він обійняв мене. Його суворе зморшкувате обличчя притислося до моєї щоки, і я відчув, що він схвильований: то були останні батьківські обійми.

«Прощання із Комбургом; три приїзди Шатобріана до Комбурга в подальші роки його життя»

Книга четверта

Переглянуто в липні 1846 року

1

Берлін. – Потсдам. – Фрідріх

Берлін, березень 1821 року

Від Комбурга до Берліна так само далеко, як від юного мрійника до старого посла. На одній з попередніх сторінок сказано: «Де тільки не працював я над моїми записками, де ж я їх закінчу?»

Востаннє я брався за них чотири роки тому. За цей час трапилося багато різних подій: у мені відкрилася нова людина – політичний діяч; я дуже мало ним дорожу. Я захищав свободу французів, бо вона – запорука довговічності законної монархії. За допомогою газети «Консерватер» я привів до влади пана де Віллеля; я став свідком смерті герцога Беррійського і пошанував його пам'ять. Щоб усім догодити, я поїхав; я погодився стати послом у Берліні.

Вчора я побував у Потсдамі, святково прибраній казармі, де сьогодні немає солдатів: я дослідив життя лже-Юліана в його лже-Афінах. У Сан-Сусі мені показали стіл, де великий німецький монарх перекладав звичайними французькими віршами заповіді енциклопедистів; кімнату Вольтера, оздоблену дерев'яними мавпочками і папугами, млин, який задля забави залишив законному власникові той, хто спустошував цілі провінції, могилу коня Цезаря і левреток Діани, Любоньки, Лані, Гордячки і Мирної. Вінценосний нечестивець оскверняв навіть святиню могил, зводячи мавзолеї своїм собакам; він заповідав поховати себе поряд з ними, бажаючи не так показати презирство до людей, як кинути виклик небуттю.

Мене провели до нового палацу – він уже розвалюється. У старому потсдамському замку дбайливо зберігають плями від тютюну, брудні, з роздертою оббивкою крісла, одне слово, всі сліди неохайності володаря-відступника. Тут увічнені разом неакуратність циніка, нахабство безбожника, тиранія деспота і слава солдата.

Одна-єдина річ привернула мою увагу: стрілка настінного годинника, що показує мить, коли Фрідріх спустив дух; нерухомість її обманула мене: проте час не сповільнив свого бігу: людина не зупиняє час – це час зупиняє людину. Причому неважливо, яку роль відігравали ми за життя: створили ми вчення прославлені чи невідомі, були багаті чи убогі, переживали радіщі чи прикрощі – це не може ні подовжити, ані вкоротити відміряний нам відрізок часу. По золотому циферблату біжить стрілка чи по дерев'яному, великий цей циферблат чи малий, поміщається він у печатці персня чи в розетці храму – година триває все ті ж шістдесят хвилин.

У склепі протестантської церкви, просто під кафедрою схизматика-розстриги, я побачив гробницю вінценосного софіста. Гробниця ця з бронзи; коли по ній стукають, вона дзвенить. Жандарм, який спить на цьому бронзовому ложі, не прокинувся б навіть од грому власної слави: розбудити його може тільки трубний глас, що кличе на останній бій, перед очі Божого воїнства.

Мені конче потрібна була переміна вражень, і я вирішив скрасити їх відвідинами Мармурового палацу. Король, що побудував його, ушанував мене кількома словами, коли я, на той час бідний офіцер, проїздив повз його війська. Цей король, в усякому разі, був не чужий звичайним людським вадам; людина звичайна, він присвятив своє життя втіхам. Чи хвилює сьогодні

два скелети відмінність, що існувала між ними раніше, коли один був Фрідріхом Великим, а другий Фрідріхом Вільгельмом? Нині і Сан-Сусі, і Мармуровий палац – безгосподарні руїни.

Кінець кінцем, хоча велич сучасних подій применшила події минулого, хоча битви під Росбахом, Лейтеном, Лігніцем, Торгау та ін. – не більше ніж бійки поряд з битвами під Маренго, Аустерліцем, Ієною і на березі Москви-ріки, – Фрідріх менше за інших страждає від порівняння з гігантом, що мучиться на о. Святої Єлени. Пруський король і Вольтер дивним чином пов'язані між собою; пам'ять нащадків об'єднає їх навіки: один заснував своє правління на філософії, за допомогою якої інший підривав підвалини суспільства.

Вечори в Берліні довгі. Я живу в особняку, що належить герцогині де Діно. З настанням ночі мої секретарі розходяться. Коли при дворі немає святкування з нагоди одруження великого князя Миколи з великою княгинею¹⁴, я залишаюся вдома. Сидячи на самоті біля сумної грубки, я чую тільки покрик вартового біля Бранденбурзьких воріт та хрускіт снігу під ногами людини, що своїм свистом заступає бій годинника. Чим мені зайнятися? Читанням? у мене майже немає книжок; а що коли продовжити мої «Записки»?

Ми з вами розлучилися на шляху з Комбурга в Ренн, де жив один мій родич. Він порадував мене: у його знайомої дами, яка відїжджала до Парижа, якраз є в кареті вільне місце, і він ручається, що вмовить цю даму взяти мене з собою. Я погодився, проклинаючи ласкавість родича. Він про все домовився і незабаром рекомендував мене моїй супутниці, хазяйці модної крамниці, безтурботній і меткій; угледівши мене, вона розсміялась. Опівночі подали коней, і ми рушили в дорогу.

І ось я вночі в поштовій кареті наодинці з жінкою. Як мені, котрий у житті не поглянув на жінку не почервонівши, спуститися з надхмарної височини, де я ширяв у мріях, на цю страшну землю? Я не знав, де я і що зі мною: я забився в куток карети від страху торкнутися сукні пані Рози. Коли вона зверталася до мене, я був не в змозі відповісти й бурмотів щось невиразне. Їй довелося самій розплачуватися з форејтором, самій про все турбуватися, бо від мене не було ніякої користі. На світанку вона ще здивованіше поглянула на бовдура, що нав'язався на її голову.

Тільки-но краєвид почав змінюватись і я перестав узнавати вбрання й говірку бретонських селян, я засмутився, це лише посилило презирство пані Рози. Я помітив, яке відчуття викликаю, і цей перший досвід світського життя справив на мене враження, яке й досі не вповні стерлося з моєї душі. Від народження я дикуватий, але не сором'язливий; я був скромний відповідно до своїх літ, але соромливим я не був. Коли я зауважив, що достоїнства мої викликають сміх, дикість моя обернулася в нездоланну боязкість. Я не міг вимовити ні слова: я відчував, що повинен щось приховувати, і це щось – добродесність, а не порок; я вирішив, що сховаюся сам, аби зберегти душевну чистоту.

Ми наближалися до Парижа. На Сен-Сірському узвозі мене вразили ширина доріг і доглянутість насаджень. Невдовзі ми доїхали до Версаля: оранжерея з її мармуровими сходами захопила мене. Військові успіхи в Америці повернули замкам Людовіка XIV колишню славу; нова королева блищала молодістю і красою; трон, такий близький до падіння, здавався міцним, як ніколи. І мені, невідомому подорожньому, призначено було вціліти, щоб побачити ліси Тріанона такими ж безлюдними, як ті, серед яких я виріс.

Нарешті ми вїхали в Париж. Усі обличчя здавались мені глумливими: як перигорський дворянин, я вважав, що на мене дивляться, щоб посміятися з мене. Пані Роза подалася на вулицю Май, до Європейського готелю, і поспішила спекатися дурного попутника. Не встиг я вийти з карети, як вона мовила воротареві: «Цьому панові потрібна кімната». «До ваших послуг», – сухо додала вона, звертаючись до мене, і зробила реверанс. Більше я ніколи не бачив пані Розу.

¹⁴ Нині вони імператор та імператриця російські (Париж, 1832).

«Життя сестри Шатобріана, по чоловікові пані де Фарсі, у Парижі; служба Шатобріана в Наваррському полку, розквартированому в Камбре; смерть Шатобріанового батька; узявши відпустку в полку, Шатобріан знову їде в Париж, де брат сподівається допомогти його придворній кар'єрі; відрекомендований у Версалі королю Людовіку XVI, Шатобріан бере участь у королівському полюванні; знайомство з філософом Делілем де Салем»

12

Літератори. – Портрети

Париж, червень 1821 року

За два роки, що відокремлюють час, коли я оселився в Парижі, від відкриття Генеральних Штатів, коло моїх знайомств розширилось. Я знав напам'ять елегії шевальє де Парні і пам'ятаю їх дотепер. Я написав йому, просячи дозволу побачити поета, якого з насолодою читаю; він прислав чемну відповідь: я вирушив до нього на вулицю Клері.

Переді мною постала людина ще нестара, чудово вихована, висока, сухорлява, з обличчям, побитим віспою. Він віддав мені візит; я познайомив його із сестрами. Він не любляв суспільство і незабаром був з нього вигнаний з міркувань політичних. На час нашого знайомства він належав до прихильників старого ладу. Я ніколи не зустрічав автора, більш схожого на свої твори: він був поет і креол, усе, що йому було потрібно, – це південне небо, джерело, пальма і жінка. Він уникав галасу, хотів пройти по життю непомітно, всім жертвував на угоду своїм лінощам, і, якби втіхи його не торкали іноді струн його ліри, він так би і жив у невідомості:

Хай наші дні течуть, як перше, потай,
Приховані в Ерота під крилом, —
Струмочок мов, що ледве-ледь дзюркоче
По ложу рівному серед квіток:
Сховатись прагне він у холодок,
А на рівнину вибігти не хоче ¹⁵.

Саме це невміння відмовитися від неробства перетворило шевальє де Парні із запеклого аристократа в нікчемного революціонера, що напосідався на гнану релігію, таврував знищуваних священників, купував свій спокій будь-якою ціною і змушував музу, яка оспівувала Елеонору, говорити мовою тих місць, куди Каміль Демулен ходив купувати собі коханок.

Автор «Історії італійської літератури», який услід за Шамфором втерся в лави революціонерів, доводився нам родичем, бо всі бретонці один одному рідня. Женгене прославився у світі завдяки не позбавленій витонченості поемці «Сповідь Зюльме», що дала йому жалюгідне місце у відомстві пана де Неккера, після чого не забарився набазграти поему на вступ свого добродійника на посаду контролера фінансів. Хтось – не пам'ятаю, хто саме, – заперечував право Женгене на предмет його гордості, «Сповідь Зюльме»; але ця п'єса справді належить його перу.

Реннський поет добре знався на музиці і писав романси. Примазавшись до якої-небудь знаменитості, він на наших очах перетворювався із смиренника у фанабера. Перед скликанням

---

¹⁵ Парні. Еротичні вірші, II, 12 («Примирення»).

Генеральних Штатів він за дорученням Шамфора пописував газетні статейки і промови для клубів: він став чванливий. Напередодні першого свята Федерації він говорив: «Яке прекрасне свято свят! Щоб яскравіше його освітити, добре б спалити з кожного боку вівтаря по аристократу». Не його першого осяяла ця ідея: задовго до нього учасник Ліги Луї Дорлеан написав у своєму «Бенкеті графа Аретського», що «непогано б у ніч на Івана замість оберемка хмизу підкинути у вогнище протестантських пасторів, а Генріха IV втопити в бочці, як кошеля».

Женгене знав заздалегідь про вбивства, що їх замишляли революціонери. Пані Женгене попередила моїх сестер і дружину про те, що в Кармелітському монастирі ось-ось почнеться різанина: вона прихистила їх у завулку Ферру, неподалік од місця, де незабаром пролилася кров.

Після Терору Женгене став чи не першою людиною у Франції по лінії народної освіти; ось тоді він і почав виспівувати в «Синьому циферблаті» «Дерево свободи» на мотив: «Я посадив його, злелівав». Його визнали майже схибленим від філософії й відправили послом до одного з тих монархів, яких у цей час позбавляли корони. У донесенні з Турина він повідомляв пана де Талейрана, що «переміг забобони», – наполіг, щоб його дружину приймали при дворі в сукні до колін. Переходячи від посередності до пихатості, від пихатості до дурості і від дурості до сміхотворності, він закінчив свої дні поважним літературним критиком і, що найкраще – автором незалежних статей у «Декад»; природа повернула його на місце, з якого суспільство його так невчасно відкликало. Знання його поверхові, проза важка, вірші правильні і часом приємні.

У Женгене був друг – поет Лебрен. Женгене протегував Лебрена, як людина обдарована, що знає світ, протегує простодушному генію; Лебрен, у свою чергу, освітлював променями своєї слави велич Женгене. Що могло бути забавніше, аніж ці двоє приятелів, що з ніжної прихильності робили один одному послуги, які можуть робити люди, талановиті в різних царинах.

Лебрен був просто фальшивий пан де л'Емпірей; запал його насправді виявлявся холодним, пристрасті – крижаними. За Парнас йому правила кімната в мансарді на вулиці Монмартр, де тільки й було що книжки, звалені абияк на підлозі, брезентове похідне ліжко, завішене двома брудними рушниками, що теліпалися на іржавому металевому карнизі, та розбитий глечик для води біля продавленого солом'яного крісла. Не те щоб Лебрен жив у злиднях, але він був скупий і знався з жінками легкої поведінки.

На *античній* вечері у пана де Водрея він удавав Піндара. У його ліричних віршах трапляються строфи енергійні, як в оді кораблю «Месник», і витончені, як в оді «Околицям Парижа». Елегії його йдуть від розуму, рідко від душі; оригінальність його надумана, а не природна; його творіння – плоди копіткої праці; він що є сили силкується перекрутити значення слів і з'єднати їх якнайнеприродніше. Справжнє покликання Лебрена полягало в складанні віршів сатиричних; його послання про «гарний і поганий жарт» мало заслужену популярність. Деякі з його епіграм можна поставити в один ряд з епіграмами Жан-Батиста Руссо; мішенню, що надихала його більше за інших, був Лагарп. Треба віддати Лебрена належне і в іншому: він зберіг незалежність думок і залишив написані кров'ю серця вірші проти гонителя наших свобод.

Але найбільш жовчним серед літераторів, яких я узнав на той час у Парижі, був, безперечно, Шамфор; страждаючи на ту саму недугу, що породила якобінців, він не міг пробачити людству свого незаконного походження. Він обманював довіру родин, що його приймали; цинічність свого язика він видавав за непристойність придворних звичаїв. Він звичайно ж був мастак на дотепи і мав талант, але подібні дотепність і талант не залишаються в пам'яті нащадків. Коли він зрозумів, що революція не допомогла йому досягти успіху, він повернув руку, яку підіймав на суспільство, проти самого себе. Гординя відкрила йому очі, і він розгледів у червоному ковпаку не що інше, як нову корону, а в санкюлотах – нову знать зі своїми сановниками: Маратом і Робесп'єром. Розгніваний тим, що нерівності не позбавлений навіть паділ скорботи і сліз, приречений бути парією навіть у товаристві катів, він хотів себе вбити, щоб

піти зі світу, яким правлять злочинці; спроба не вдалася: смерть сміється з тих, хто кличе її і плуває з небуттям.

З абатом Делілем я познайомився лише в 1798 році в Лондоні; я не бачив ні Рюльєра, чие життя одухотворяла спочатку пані д'Егмон, а потім пам'ять про неї, ані Паліссо, ні Бомарше, ані Мармонтеля. Ніколи не зустрічався я і з Шеньє, котрий не раз нападав на мене і котрому я ніколи не відповідав, – згодом я посів його місце в Інституті, і це завдало мені чимало тривоги.

Коли я перечитую твори більшості письменників XVIII сторіччя, я не в змозі досягнути, чому вони свого часу наробили стільки галасу і чим здобули моє захоплення. Пішла мова вперед чи пішла навспак, просунулися ми шляхом цивілізації чи відступили назад до варварства, ясно одне: у авторах, що були втіхою моєї юності, мені бачиться тепер щось банальне, віджиле, сіре, мертвотне, холодне. Навіть у найбільших письменників вольтерівської епохи я зустрічаю убогість почуттів, думки і стилю.

Кого мені звинувачувати в своєму розчаруванні? Боюся, що перший провинець – я сам; новатор від народження, я, можливо, передав новим поколінням хворобу, якою був уражений. Я з жахом кричу своїм дітям: «Не забувайте французької мови!» – але все даремно. Вони відповідають мені, як відповідав Пантагрюелю лімузинець, який простував «із синкліту альмама-теринської преславної академії міста, номінованого Лютецією».

Ця манера грецизувати і латинізувати нашу мову, як бачите, не нова: Рабле позбавив нас її, але вона знову з'явилася у Ронсара; на неї накинувся Буало. За нашого часу вона ожила завдяки науці; наші революціонери, від природи великі греки, утовкмачили в голови наших торговців і селян гектари, гектолїтри, кілометри, міліметри, декаграми: політика заходилася *ронсаризувати*.

«Родина Мальзерба, онука котрого стала дружиною Жан-Батиста Шатобріана»

Книга п'ята

«Початок революційних заворушень у Бретані; Шатобріанова мати робить ще одну спробу влаштувати його по духовній лінії; на початку літа 1789 року Шатобріан повертається до Парижа»

8

Рік 1789. <...> Взяття Бастилії

Париж, листопад 1821 року

«Початок революції в Парижі»

14 липня, день взяття Бастилії. Цей наступ на фортецю, що її обороняли декілька інвалідів та перестрашений комендант, відбувався на моїх очах: якби ворота не відчинили, народ ніколи не увірвався б до неї. Пролунали всього два чи три гарматні залпи, причому стріляли не інваліди, а гвардійці, що встигли підійнятися на вежі. Натовп виволік з укриття коменданта Делоне і, досхочу познущавшись над ним, добив його на східцях ратуші; купецькому старшині Флесселю розтрошили голову пострілом з пістолета: ось видовище, що так захоплювало жорстокосердих дурнів. Убивства ці супроводжувались оргіями, як під час заворушень у Римі за Отона і Вітеллія. *Завойовники Бастилії*, щасливіп'яниці, шинкові герої, роз'їжджали у фіакрах; повії і *санкюлотти*, що доскочили влади, входили до їхнього почту. Перехожі з боязливою пошаною здимали капелюха перед цими тріумфаторами, дехто з них падали з ніг від утоми, не в змозі нести шану, що впала на них. Пихаті нікчеми в усіх куточках землі отримували ключі від Бастилії, яких було виготовлено сила-силенна. Скільки разів пропускав я своє щастя! Коли б я записався, читачу, до лав переможців, мені тепер платили б пенсіон.

На розтин трупа Бастилії збіглися знавці. Під наметами відкрилися тимчасові кафе; у їхніх власників не було відгону од відвідувачів, як на Сен-Жерменському ярмарку чи Лоншанському гулянні; безліч карет роз'їжджали туди й сюди або зупинялися біля підніжжя веж, звідки вже скидали униз каміння, аж курява стояла стовпом. Пишно вбрані дами, молоді чепурни, стоячи на різних поверхах, змішувалися з напівголими робітниками, котрі руйнували стіни під захоплені вигуки натовпу. Тут можна було зустріти найвідоміших ораторів, найзнаменитіших літераторів, найвидатніших художників, найславніших акторів та актрис, наймодніших танцівниць, найвідоміших чужоземців, придворну знать і європейських послів: тут закінчувала свої дні стара Франція і починала своє життя нова.

Про всяку подію, хоч яка вона жалюгідна й огидна сама по собі, не годиться висловлюватися спробою, якщо вона спричиняє за собою серйозні наслідки і визначає епоху: у взятті Бастилії належало побачити (хоча в той час ніхто цього не побачив) не порив народу до звільнення, але саме звільнення, результат цього пориву.

Всі захоплювалися діянням, яке слід було засудити; нещасним випадком, і ніхто не зрозумів, що взяття Бастилії, це криваве свято, відкриває нову епоху, в якій цілому народу судилося змінити звичаї, ідеї, політичну владу і навіть людську природу. Тваринна лють обергала все в руїни, але під нею таївся дух, що закладав серед руїн підвалини нової будівлі.

Втім, народ, який неправильно оцінив велич події, що відбулася в світі матеріальному, правильно оцінив подію, що відбулася в світі моральному; Бастилія була в його очах трофеєм, що знаменував перемогу над рабством: народу здавалося, що вона височіє біля входу

до Парижа, навпроти шістнадцяти стовпів Монфокона, як шибениця для його свобод¹⁶. Зрівнюючи із землею твердиню держави, народ сподівався скинути військове ярмо і взяв таємне зобов'язання замінити армію, яку він розпустив: усім відомо, які чудеса сотворив народ, що став солдатом.

«Подальший розвиток Революції влітку-восени 1789 року»

12 Мірабо

Париж, листопад 1821 року

Залучений завдяки безладному способу життя і мінливостям долі в найзначніші події і змушений зіткнутися на своєму шляху із запеклими злочинцями, грабіжниками та авантюристами, Мірабо, трибун аристократії, депутат демократії, сполучав у собі риси Гракха і Дон Жуана, Катіліні і Гусмана де Альфараче, кардинала де Рішельє і кардинала де Реца, розпусника епохи регентства і дикуна епохи Революції; крім того, в ньому було щось і від *Мірабо*, вигнаного флорентійського роду, який не забував ті палаци-фортеці і тих великих бунтівників, що їх прославив у своїй поемі Данте; рід цей звив собі гніздо у Франції, і республіканський дух середньовічної Італії, об'єднавшись із феодалним духом нашого середньовіччя, породив плеяду людей неординарних.

Потворність Мірабо, що наклалася на властиву його родові красу, уподібнила його могутньому героєві «Страшного суду» Микеланджело, співвітчизника Аррігетті. Глибокі віспини на обличчі оратора нагадували сліди опіків. Здавалося, природа виліпила його голову для трону або для шибениці, виточила його руки, щоб душити народи або викрадати жінок. Коли він струшував гривую, дивлячись на юрбу, він зупиняв її; коли він піднімав лапу й показував кігті, розлючений простолоюд кидався врозтіч. Я бачив його на трибуні під час одного із засідань, серед страхітливого розброду: похмурий, потворний, нерухомий, він був схожий на безпристрасний, що безформно клубочиться, хаос Мільтона.

Мірабо вдався у батька і дядька, які, як Сен-Сімон, мимохідь накидали безсмертні сторінки. Йому поставляли тексти для промов: він брав з них тільки те, що міг засвоїти його розум. Йому не вдавалося з блиском виголосити промову, що належала зовсім не йому; він прикрашав її своїми, навмання вибраними словами, і тим виказував себе. Він черпав енергію зі своїх пороків; пороки ці походили не від бездушності, вони розкривали глибокі, палкі, бурхливі пристрасті. Цинізм звичаїв знищує моральне почуття і повертає суспільство до свого роду варварства; варвари від цивілізації, такі ж руйнівники, як і готи, відрізняються від них тим, що зовсім не здатні до творення: готи були велетнями, дітьми дикої природи; сучасні варвари – жахливі виродки, створіння природи розбещеної.

Я двічі зустрічав Мірабо на званих обідах, першого разу у племінниці Вольтера маркизи де Віллет, другого разу в Пале-Руаялі, коли там приймали депутатів опозиції, з якими познайомив мене Шапельє: Шапельє пішов на ешафот в одному візку з моїм братом і паном де Мальзербом.

Мірабо був охочий до балачок; особливо багато говорив він про себе. Цей син левів, сам лев з головою химери, ця людина, що довіряла тільки фактам, був у своїх словах і фантазіях і сам як роман, сама поезія, саме натхнення; у ньому був помітний коханець Софі, піднесений у

---

¹⁶ П'ятдесят два роки по тому у Франції зводять п'ятнадцять нових бастилій, щоб задушити свободу, в ім'я якої зрівняли із землею першу Бастилію.

почуттях і здатний до самопожертви. «Я знайшов її, цю чудову жінку, – говорив він, – я пізнав її душу, цю душу, яку природа створила в мить натхнення».

Мірабо зачарував мене розповідями про кохання, прагненням до самотності, про яку він раз у раз говорив, марно сперечаючись. Він пробуджував у мені співчуття ще однією рисою: у нього, як і в мене, був суворий батько, який, як і мій, свято вірив у необмеженість батьківської влади.

Високий гість надто докладно говорив про зовнішню політику і майже нічого не сказав про внутрішню, хоча цікавила його саме вона; але він кинув кілька сповнених глибокого презирства слів про людей, що вважають себе вищими за інших через байдужість, яку вони виявляють до нещастя і злочинів. Мірабо народився великодушним, він любив друзів, легко прощав кривди. Незважаючи на свою аморальність, він не зміг піти проти совісті; він був розпусний лише у приватному житті, його прямий і міцний розум не проголошував убивство вершиною духовності; він нітрохи не захоплювався різаниною та побоїщами.

Але занадто скромним Мірабо не був; він був пихатий понад усяку міру: хоча він і записався в торговці сукном, аби стати депутатом від третього стану (бо поважне дворянство у своїй безрозсудності знехтувало його), він був зачарований своїм походженням; батько називав його «диким птахом, що звив гніздо між чотирьох вежок». Він не міг забути, що бував при дворі, розїжджав у каретах і полював з королем. Він вимагав, щоб його величали графом; дорожив своїм гербом і вдягнув лакеїв у лівреї якраз тоді, коли всі перестали це робити. Із будь-якого приводу і без приводу він цитував *свого родича* адмірала де Коліньї. Коли «Монітер» назвав його Ріке, він розлютився. «Чи відомо вам, – сказав він журналістам, – що ви з вашим Ріке на три дні збили з пантелику всю Європу?» Він любив повторювати всім відомий нахабний жарт: «В іншій родині мій братик віконт вважався б людиною дотепною і шалапутом, у нашій родині він має славу дурня і людини поважної». Біографи приписують ці слова самому віконтові, який смиренно усвідомлював своє місце серед інших членів родини.

У глибині душі Мірабо завжди залишався монархістом; йому належать прекрасні слова: «Я хотів вилікувати французів од монархічних забобонів і навчити їх монархічної релігії». В одному з листів, який мав потрапити на очі Людовікові XVI, він писав: «Я хотів би побачити, що трудився ради самого лише руйнування». Одначе саме це й сталося: щоб покарати нас за те, що ми не знайшли гідного застосування нашим талантам, небо змушує нас розкаюватися в наших перемогах.

Мірабо збуджував громадську думку за допомогою двох важелів: з одного боку, він спирався на маси, захисником яких зробився, зневажаючи їх; з другого боку, хоча він і зрадив свій стан, він зберігав його прихильність через належність до дворянської касты із спільністю інтересів з нею. Таке ніколи не трапилося б з плебеєм, якби він став поборником привілейованих класів; він утратив би підтримку своєї партії, не придбавши союзників серед аристократії, за природою своєю невдячної і неприступної для всіх, хто не належить до неї за походженням. Утім, аристократія не може зробити людину дворянином, бо шляхетне походження – плід багатівкової історії.

Мірабо залишив чимало послідовників. Вони вважали, що, позбувшись моральних зобов'язань, одразу стануть державними мужами. Наслідувачі ці стали просто дрібними негідниками: під маскою лиходія і крадія ховається нікчемний шахрай, грішник насправді виявляється грішоводником, злочинець – бешкетником.

Надто рано для себе, надто пізно для двору, Мірабо продався двору, і той купив його. Заради пенсіону й посольства він поставив на карту свою репутацію. У житті Кромвеля був момент, коли він був готовий проміняти своє майбуття на титул і орден Підв'язки. Незважаючи на свою пиху, Мірабо цінував себе не так високо. Тепер, коли величезна кількість дзвінкої монети і місць підняла ціну на уми, не знайдеться фігляр, який не мав би в своєму розпорядженні сотень тисяч франків і не обіймав би вищих посад у державі. Могила звільнила Мірабо

від клятв і сховала від небезпек, яких він навряд чи зміг би уникнути: життя показало б, що він не здатен на добрі справи, смерть прийшла, коли він робив лихі справи.

Коли по обіді в Пале-Руаялі ми розходилися по домівках, мова зайшла про ворогів Мірабо; я йшов поруч нього, не кажучи ні слова. Він подивився мені просто у вічі, в його очах світилися гордіня, порок і геній, поклав руку мені на плече і мовив: «Вони ніколи не подарують мені моєї вищості!» Я дотепер відчуваю вагу цієї руки, немов Сатана відзначив мене своїм вогняним кігтем.

Коли Мірабо дивився на юного мовчуна, чи передбачав він мою будучність? чи думав, що стане одного разу героєм моїх спогадів? З примхи долі я став істориком великих людей: вони пройшли переді мною, але я не чіплявся за їхні мантиї, щоб разом з ними втертися в пам'ять нащадків.

З Мірабо вже відбулося перетворення, що відбувається з усіма, кому призначено уникнути забуття: скинутий з Пантеону в стічну канаву і знов піднесений із стічної канави в Пантеон, він звівся на повний зріст зусиллями епохи, яка править йому сьогодні за п'єдестал. Сьогодні в головах живе не реальний Мірабо, але Мірабо ідеалізований, такий, яким змальовують його художники, бажаючи зробити символом або міфом минулої епохи: так він стає театральнішим, але правдоподібнішим. Серед стількох репутацій, стількох акторів, стількох подій, стількох руїн уціліють тільки троє людей, що втілюють три великі революційні епохи: Мірабо був представником аристократії, Робесп'єр – демократії, Бонапарт – деспотизму; на долю монархії нікого не залишилося: Франція дорого заплатила за три славні особи, які годі поєднати з доброчесністю.

«Засідання Установчих зборів»

14

Суспільство. – Погляд на Париж

Париж, грудень 1821 року

Коли до Революції я читав у книгах про смуту в історії різних народів, я не розумів, як можна було жити в ті часи; я дивувався, що Монтень так бадьоро писав у замку, навколо якого не міг прогулятися, не ризикуючи потрапити в полон до прибічників Ліги чи протестантів.

Революція показала мені можливість такого існування. У критичні хвилини люди відчувають приплив життєвих сил. У суспільстві, яке розпадається і складається наново, боротьба двох геніїв, зіткнення минулого з майбутнім, змішання колишніх і нових звичаїв створюють хистку картину, яка не дає нудьгувати ні хвилини. На волі пристрастей і характери виявляються з такою силою, якої не знає місто з упорядкованим життям. Порушення законів, забуття обов'язків, звичаїв і правил пристойності, навіть небезпеки роблять це сум'яття ще більш захоплюючим. Рід людський розгулює вулицями, влаштувавши собі канікули і позбувшись педагогів; на мить він повертається до природного стану і знову починає відчувати потребу суспільних шор, лише потрапивши під гніт нових тиранів, народжених вольністю.

Суспільство 1789 і 1790 років найбільше схоже на архітектуру часів Людовіка XII і Франциска I, де грецькі ордери змішувалися з готичним стилем, а коли бути ще точнішим – на купу уламків усіх століть, які після Терору громадились абияк у монастирі Малих августинців: різниця лише в тому, що осколки, про які я веду мову, були живими і невпинно змінювали свою зовнішність. У всіх куточках Парижа відбувалися літературні зборища, створювались політичні товариства, ставилися вистави; майбутні світила тинялися в натовпі нікому не відомі, як душі, які ще не побачили світла, на березі Лети. Я бачив маршала Гувьона Сен-Сіра

на кону театру Маре у «Злочинній матері» Бомарше. Люди поспішали з клубу фельянів до клубу яacobінців, з балу і з картярні до Пале-Руаяль, з трибуни Національних зборів на трибуну просто неба. На вулицях не було просвітку від народних депутацій, кавалерійських пікетів та піхотних патрулів. Поряд з людиною у французькому фракку, в напудреній перуці, зі шпагою при боці і капелюхом під пахвою, у вузьких черевиках і шовкових панчохах, йшла людина з коротко обстриженим волоссям без пудри, в англійському фракку й американській краватці. У театрах актори оголошували зі сцени новини; партер співав патріотичні куплети. Животрепетні п'єси привертали юрби народу: на сцену виходив абат, із зали йому гукали: «Довгополий! Довгополий!» Абат відповідав: «Панове, хай живе нація!» Послухавши, як простолюди горланять: «На ліхтар аристократів!» – французи бігли до Опери Буф слухати Мандіні та його дружини, Віганоні і Роведіно; повітрішавшись на страту Фавраса, йшли милуватися грою пані Дюгазон, пані Сент-Обен, Карліни, крихітки Обів'є, мадемуазель Конта, Моле, Флері і Тальма, який робив перші кроки.

Бульвар Тампль, Італійський бульвар, що його звичайно називали Кобленцем, алеї саду Тюїльрі були запружені розкішно вбраними жінками: там красувалися три дочки Гретрі, білорожеві, як і їхнє вбрання: незабаром усі три померли. «Вона заснула назавжди, – мовив Гретрі про старшу дочку, – сидючи у мене на колінах, така ж гарна, як і за життя». Безліч карет борознили перехрестя, де джеркотали санкюлоти, а біля дверей якого-небудь клубу красуня пані де Бюффон чекала у фаєтоні герцога Орлеанського.

Вишуканість і смак аристократичного суспільства ще зберігалися в особняку Ларош-фуко, на вечірках у пані де Пуа, пані д'Енен, пані де Симіан, пані де Водрей, у вітальнях деяких великих чиновників судового відомства, що залишилися відчиненими. Салони пана Неккера, пана графа де Монморена та деяких інших міністрів, де поряdkували пані де Сталь, герцогиня д'Егійон, пані де Бомон і пані де Серійї, являли собою повне зібрання славних осіб нової Франції та цілковиту свободу нових звичаїв. Черевичник у мундирі офіцера національної гвардії на колінах знімав мірку з вашої ноги; чернець, який щог'ятниці одягається в чорну або білу рясу, в неділю надягав круглого капелюха й сюртук; голений капуцин читав у шинку газету; у колі навіжених жінок з'являлася сувора черниця – тітонька або сестра, вигнана з монастиря. Юрби відвідували ці відкриті світові монастирі, як мандрівці проходять у Гранаді спорожнілими залами Альгамбри або зупиняються в Тибурі під колонами храму Сивілі.

Поза цим – багато поєдинків і любовних пригод, тюремних романів і політичної дружби, таємних побачень серед руїн, під ясным небом, у поетичному спокої природи; далекі прогулянки, безмовні, на самоті, що переплітаються з вічними клятвами й нескінченними ласками, тим часом як вдалині гуркотить мінливий світ, глухо гомонить поруйноване суспільство, загрожуючи потривожити своїм падінням тих, хто втішається блаженством під покровом історії. Гублячи одне одного з очей на добу, люди не були певні, що зустрінуться знов. Одні простували революційним шляхом, другі готувалися до громадянської війни, треті від'їжджали на береги Огайо, озброївшись планами замків, які вони збудують у краю дикунів; четверті вступали до армії принців – усе це з легким серцем, часто без копійки в кишені; роялісти стверджували, що все закінчиться цими днями ухвалою парламенту, патріоти, такі ж легковажні у своїх сподіваннях, проголошували, що разом з царством свободи настане царство миру і щастя. На вулицях виспівували:

В Аррасі свічку ми знайшли,
З Провансу смолоскип взяли.
Всю Францію вогонь поймав,
Та тільки світла мало дав.
І свічка, й смолоскип чадять —
Не гаючись їх треба втять!

Ось якої думки були французи про Робесп'єра і Мірабо! «Будь-якій земній владі, – говорив Л'Етуаль, – легше зарити сонце в землю або посадити його до ями, ніж заткнути рота французькому народові».

Над цими руйнівними святкуваннями височів палац Тюїльрі – гігантська в'язниця, повна засуджених. Засуджені до смертної кари також розважалися іграми, чекаючи на *візок, стрижку, червону сорочку*, яку кат повісив сушитися, а за вікнами виблискували сліпучими вогнями парадні покої королеви.

Тисячі брошур і газет плодилися не щодня, а щогодини; сатири й поеми, пісеньки з «Діян'я апостолів» відповідали «Другові народу» або «Поміркованому» – газеті монархічного клубу, яку видавав Фонтан; Малле дю Пан, що відповідав за політичний розділ у «Меркюр», розходився в поглядах з Лагарпом і Шамфором, що завідували літературною частиною тієї ж газети. Шансенец, маркіз де Бонне, Рівароль, Мірабо молодший (Гольбейн шпаги, котрий очолив на Рейні ескадрон гусарів Смерті), Оноре Мірабо старший, обідаючи разом, задля втіхи малювали карикатури і складали «Маленький альманах великих людей», після чого Оноре йшов у Національні збори закликати до запровадження військового стану або арешту майна духівництва. Заявивши, що покине Національні збори тільки під натиском багнетів, він їхав до пані Же і проводив у неї ніч. *Егаліте* викликав диявола в кар'єрах Монружа і повертався до саду Монсо очолити оргії, де розпорядником виступав Лакло. Майбутній царевбивця ні в чому не поступався своїм предкам: наскрізь продажний, втомившись від розгулу, він робив ставку на вгамовування честолюбства. Постарілий Лозен вечеряв у своєму маленькому будиночку біля застави дю Мен з танцівницями з Опери, яких один поперед одного пестили добродії де Ноай, де Діллон, де Шуазель, де Нарбонн, де Талейран та ще кілька тодішніх джигунів – мумії двох чи трьох з них дожили до нашого часу.

Більшість придворних, наприкінці правління Людовіка XV і за часів Людовіка XVI відомих своєю аморальністю, стали під триколірні прапори: майже всі вони билися в Америці і запламували свої орденські стрічки республіканськими кольорами. Революція шанувала їх, поки не набрала силу; вони навіть зробилися першими генералами її армій. Герцог де Лозен, романтичний коханець княгині Чарторизької, дамський догідник з великої дороги, ловелас, який, висловлючись шляхетною і цнотливою мовою двору, *мав* одну, потім *мав* іншу, – герцог де Лозен став герцогом де Біроном, командувачем військ Конвенту у Вандеї: яка нищість! Барон де Безанваль, брехливий і цинічний викривач розбещеного світу, остання спиця в колісниці здитинілої старої монархії, цей огрядний барон, що зганьбив себе в день взяття Бастилії, врятований паном Неккером і Мірабо лише за його швейцарське походження: яке убожество! Що за люди – і в яку епоху! Коли Революція вбилася в силу, вона з презирством відкинула легковажних зрадників трону; раніше їй потрібні були їхні пороки, тепер були потрібні їхні голови: вона не гребувала ніякою кров'ю, навіть кров'ю пані Дюбаррі.

15

**Що я робив у цей галасливий час. – Мої самотні дні. –
Мадемуазель Моне. – Ми з паном де Мальзербом виробляємо
план моєї подорожі до Америки. – Бонапарт і я, невідомі
молодші лейтенанти. – Маркіз де Ла Руєрі. – Я відпливаю із
Сен-Мало. – Останні думки, нав'язані розлукою з батьківщиною**

Париж, грудень 1821 року

«Політичні події 1790 року»

У моєму полку, що стояв у Руані, дисципліна зберігалася досить довго. Він придушив народні заворушення, що почалися через страту актора Бордье, останньої жертви королівського суду; якби Бордье прожив ще добу, він із злочинця перетворився б на героя. Врешті-решт серед солдатів наваррського полку спалахнуло повстання. Маркіз де Мортемар емігрував; офіцери наслідували його приклад. Я не приймав і не відкидав нових думок; не схильний ні засуджувати їх, ані служити їм, я не захотів ні емігрувати, ні залишатися на військовій службі: я подав у відставку.

Вільний від усіх зобов'язань, я вів досить запеклі суперечки, з одного боку – з братом і з президентом де Розамбо, з другого – з Женгене, Лагарпом і Шамфором. З часів моєї юності всі нарікали на те, що я не приєднуюсь ні до якої партії. До того ж з піднятих тоді питань для мене важливі були тільки загальні ідеї про свободу і гідність людини; мені було нудно переходити в політиці на особистості; справжнє моє життя розгорталося у вищих сферах.

Вулиці Парижа, день і ніч запружені людьми, не схилилися до прогулянок. Щоб повернутися в пустку, я став шукати прихистку в театрі: затиснувшись у кутку ложі, я під акомпанемент віршів Расіна, музики Саккіні або танців оперних красунь линув думками десь далеко. Не менше двадцяти разів поспіль я терпляче слухав у Італійській опері «Синю бороду» і «Загублений черевичок», терплячи нудьгу заради того, щоб її позбутись, немов сич у стінній ніші; монархія падала, але я не чув ані тріскоту вікових склепінь, ані водевільного нявкання, ані громового голосу Мірабо на трибуні, ані голосу Колена, що співав на театрі своїй Бабетті:

Хай вітер, дощ і сніг шумлять над нашим краєм:
Хоч ніч, як море, жде, її ми скоротаєм.

Начальник копалень пан Моне та його юна донька, посланці пані Женгене, кілька разів порушували мою дикунську самотність: мадемуазель Моне сідала в першому ряду ложі; я, напівзадоволений-напіврозсерджений, влаштовувався позаду неї. Не знаю, чи подобалася вона мені, чи кохав я її, але я страшенно її боявся. Коли вона йшла, я засмучувався і водночас радів, що більше не побачу її. Все ж таки іноді я робив над собою зусилля і заходив до неї, щоб супроводжувати її на прогулянці: вона спиралася на мою руку, і я, мабуть, легенько стискав її лікоть.

Мене посіла думка вирушити до Сполучених Штатів: мені треба було придумати корисну мету для моєї подорожі; я зголосився відкрити (як я вже говорив у цих «Записках» та деяких інших своїх творах) північно-західний прохід. План цей мав на собі ознаку моєї поетичної натури. Усім було до мене байдуже; як і Бонапарт, я був тоді бідним, нікому не відомим молодшим лейтенантом; обидва ми починали в один час і в однаковій невідомості: я завойовував свою славу в самоті, він бився за свою серед людей. Оскільки я так і не покохав жодної земної

жінки, сільфіда моя все ще посідала в ті дні мою уяву. Я розкошував, здійснюючи разом з нею фантастичні подорожі просторами Нового Світу. Минуло трохи часу, і на лоні чужої природи, під покровом флоридських лісів квітка мого кохання, безіменний привид армориканських лісів дістав ім'я Атала.

Пан де Мальзерб запаморочив мені голову розмовами про цю подорож. Вранці я приходив до нього: уткнувшись носом у географічні карти, ми порівнювали різні зображення арктичного небозводу, прикидали відстань від Берінгової протоки до Гудзонової затоки, читали оповіді англійських, голландських, французьких, російських, шведських, данських мореплавців і мандрівців; довідувалися про сухопутні дороги, що ведуть до берега полярного моря, обговорювали майбутні труднощі, необхідні застережні заходи проти суворого клімату, нападу хижаків та браку харчів. Ця чудова людина говорила: «Коли б я був трохи молодший, я поїхав би з вами, щоб не бачити злочинів, підлості і божевілля, яке тут коїться. Але в мої літа треба помирати вдома. Неодмінно пишіть мені з кожним кораблем, повідомляйте про ваші успіхи та відкриття: я доповідатиму про них міністрам. Який жаль, що ви не знаєте ботаніки!» Під впливом цих розмов я починав перегортати Турнефора, Дюамеля, Бернара де Жюссє, Грю, Жакена, словник Руссо, довідники з ботаніки; я поспішав до Королівського саду і вже уявляв себе новим Ліннеєм.

Нарешті, в січні 1791 року я зрозумів, що настав час серйозно взятися до виконання задуманого. Хаос посилювався: досить було мати аристократичне ім'я, щоб зазнати гонінь; чим чесніші й поміркованіші погляди ви сповідували, тим більше підозр і переслідувань накликали на себе. Отже, я рушив у дорогу: залишивши брата і сестер у Парижі, я поїхав до Бретані.

У Фужері я зустрів маркіза де Ла Руері: я попросив у нього листа до генерала Вашингтона. Полковник Арман (як називали маркіза в Америці) відзначився у Війні за незалежність. У Франції він прославився завдяки роялістській змові, що прирєкла на такі зворушливі жертви родину Дезій. Він загинув, готуючи цю змову, тіло його викопали із землі і впізнали на погибель тим, хто давав йому притулок і був йому другом. Суперник Лафаєта і де Лозена, попередник Ларошжаклена, маркіз де Ла Руері був гостріший на язик за них: він бився на дуелі частіше, ніж перший, він викрадав актрис з Опери, як другий, він став би товаришем по зброї третьому. Він прочісував бретонські ліси в компанії американського майора і мавпи, що сиділа на крупі його коня. Реннські студенти-правознавці любили його за сміливість вчинків і вільнодумство: він був одним з дванадцяти бретонських дворян, ув'язнених до Бастилії. Він мав граціозний стан і вишукані манери, привабливу зовнішність, привітне обличчя і був схожий на портрети молодих сеньйорів – прибічників Ліги.

Я вибрав для відплиття Сен-Мало, щоб попрощатися з матусею. У третій книзі моїх «Записок» я вже розповідав, як проїздив через Комбург і які почуття тіснилися в моїх грудях. Я провів у Сен-Мало два місяці, готуючись до подорожі: колись я так само готувався до від'їзду до Індії.

Я домовився з капітаном на ім'я Дежарден: він мав переправити до Балтимора абата Наго, настоятеля семінарії Святого Сульпіція та кількох семінаристів. Чотири роки тому я більше порадив би таким супутникам: з правовірного християнина, яким я був тоді, я встиг перетворитися на вільнодумця, тобто вільнодурня. Цю зміну в моїх релігійних переконаннях зробили філософські книги. Я щиро вірив, що релігійний дух однобічний, що, хоч як би високо він здіймався, є істини, для нього недосяжні. Ця дурна гординя збивала мене з правдивого шляху: у недоліках, що обтяжували філософію, я звинувачував релігію: недалекий розум думає, що все бачить, якщо дивиться усіма очима; вищий розум готовий заплющити очі, бо все бачить внутрішнім зором. Зрештою була ще одна річ, яка мене засмучувала: безпричинний відчай, що жив у глибині мого серця.

Завдяки листу мого брата я пам'ятаю дату мого від'їзду: він написав матері з Парижа про смерть Мірабо. Через три дні після одержання цього листа я зійшов на корабель, де вже був мій

багаж. Підняли якір – урочиста мить у житті моряків. Коли лоцман провів нас через фарватер і покинув судно, сонце вже сідало. Погода стояла похмура, віяв вологий, теплий вітер, і хвилі важко билися об рифи на відстані кількох кабельтових від борту.

Погляд мій був прикутий до Сен-Мало; там на березі плакала моя мати. Я бачив бані й дзвіниці церков, де молився разом з Люсіль, стіни, вали, форти, вежі, обмілини, де минуло моє дитинство; я залишав шматовану чварами батьківщину саме в час, коли вона втратила людину, якої ніхто не міг замінити. Я відпливав, однаково не впевнений у долях моєї країни і в моїй власній долі: хто загине раніше – Франція чи я? Чи побачу я коли-небудь рідний берег і своїх рідних?

Штиль і ніч зупинили нас на виході з гавані; місто і маяки запалили вогні: ці вогники, що мерехтіли під батьківською стріхою, здавалося, слали мені усмішку і прощальний привіт, освітлюючи мою дорогу серед скель, чорних хвиль і сутінків ночі.

Я віз із собою тільки молодість та ілюзії; я покидав світ, чий порох зневажав і чий зірки полічив, щоб вирушити у світ, чий землі і небо були мені невідомі. Що чекало на мене, якби я досяг мети своєї подорожі? Я загубився б на гіперборейських берегах, і, цілком імовірно, роки розбрату, що з таким гуркотом розчавили стільки поколінь, упали б на мою голову без шуму; можливо, суспільство змінило б своє обличчя без моєї участі. Я, мабуть, ніколи б не відчув згубної схильності до писання; ім'я моє залишилося б невідомим або заслужило одне з тих тихих визнань, які не досягають слави, не викликають заздрості, але дарують щастя. Хто знає, чи перетнув би я тоді ще раз Атлантичний океан, чи не вважав би за краще влаштуватися у відкритій і вивченій мною глушині і жити там, як завойовник на завойованих землях.

Але ні! мені судилося повернутись на батьківщину, щоб пережити нові знегоди, щоб стати зовсім іншою людиною. Цьому морю, в лоні якого я народився, судилося стати колискою мого другого життя; воно несло мене в мою першу подорож, леліючи, немов годувальниця, повірниця моїх перших прикрощів і радощів.

Безвітря тривало; відплив виніс нас у відкрите море, берегові вогні поступово згасли. Змучений роздумами, неясними жалями і ще більш неясними надіями, я спустився в каюту; я ліг на підвісне ліжко, яке погойдувалося під плескіт хвилі, що гладила борт корабля. Піднявся вітер; матроси розпустили вітрила, вони понадимались, і, коли вранці я піднявся на верхню палубу, французький берег уже зник з очей.

Так змінилася моя доля: «Знов у море!» Again to sea! (Байрон)

Книга шоста

Переглянуто в грудні 1846 року

1

Пролог

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Через тридцять один рік після мого відплиття до берегів Америки в чині молодшого лейтенанта я відплив до Лондона з паспортом, складеним у таких висловах: «Пропуск, – свідчив цей документ, – його милості віконта де Шатобріана, пера Франції, королівського посла при дворі Його величності короля Великої Британії, і т. ін., і т. ін.». Ніякого опису прикмет; передбачалося, що особу такого високого рангу повсюдно знають в обличчя. Пароплав, найнятий для одного мене, доправляє мене з Кале у Дувр. Коли 5 квітня 1822 року я ступаю на англійську землю, мене вітає гарматний залп. Комендант форту присилає до мене офіцера, щоб виставити коло моїх дверей почесну варту. Хазяїн і прислуга готелю «Shipwright-Inn»¹⁷, де я зупинився, вийшли мені назустріч з непокритими головами і завмерли, стоячи струнко. Дружина мера від імені найвродливіших жінок міста запросила мене на вечірку. Пан Біллінг, службовець мого посольства, вже чекав на мене. Обід з велетенських риб та гігантських кавалків яловичини відживив сили пана посла, який зовсім не був голодний і нітрохи не втомився. Народ, що зібрався під моїми вікнами, зустрів мене вигуками *huzza*¹⁸! Той самий офіцер, що був недавно, повернувся і, незважаючи на мої протести, виставив коло моїх апартаментів вартових. Назавтра, роздавши купу грошей, що належать моєму повелителю королю, я вирушаю до Лондона під гарматні салви; я їду в легкій кареті, запряженій четвериком прекрасних рисаків, якими правлять два елегантні жокеї. Мої люди їдуть слідом в інших каретах; вістові в моїх ліврях супроводжують кортеж. Ми минаємо Кентербері, привертаючи погляди Джона Булля та сидоків зустрічних екіпажів. У Блек-Хіті, де раніше в заростях вересу ховалися злодії, тепер виросло село. Незабаром перед моїми очима постає гігантський ковпак диму, що накриває центр Лондона.

Занурившись у безодню вугільної пари, як в одну з пащ Тартару, проїхавши через усе місто, вулиці якого я впізнавав, я підїхав до будинку посольства на Портленд-Плейс. Повірний у справах пан граф Жорж де Караман, секретарі посольства пан віконт де Марселлюс, пан барон Е. Деказ, пан де Буркене, а також посольські службовці зустрічають мене з благородною чемністю. Всі воротарі, консьєржі, слуги, посильні чекають на хіднику перед воротами. Мені подають візитні картки англійських міністрів та іноземних послів, яких уже сповіщено про мій приїзд.

17 травня *благословенного* року 1793 від Різдва Христового я, смиренний і невідомий мандрівець, що прибув з острова Джерсі, висів у Саутгемптоні з тим, щоб попростувати до цього самого міста Лондона. Дружині мера до мене було байдуже; а мер, Вільям Сміт, видав мені 18-го числа подорожню до Лондона, до якої був доданий *Alien-bill*¹⁹. Опис моїх прикмет англійською звучав так: «Франсуа де Шатобріан, французький офіцер емігрантської армії (*french officer in the emigrant army*), п'яти футів чотирьох дюймів зросту (*five feet four inches high*), худорлявий (*thin shape*), з каштановим волоссям і бакенбардами (*brown hair and fits*)». Я скромно розділив з кількома матросами найдешевший екіпаж; я міняв коней у найжалюгідні-

---

¹⁷ Готель корабельників (*англ.*).

¹⁸ Ура (*англ.*).

¹⁹ Тут: паспорт для чужоземця (*англ.*).

ших тавернах; бідний, хворий, нікому не відомий, я в'їхав у славне і прекрасне місто, де верховив пан Пітт; мені належало поселитися на критому дранкою горищі, яке за шість шилінгів на місяць винайняв для мене один бретонський родич у кінці маленької вулички, що виходила на Тоттенхем-Курт-Роуд.

Хай у шанобі і достатку,
Та живе те пер не так ви,
Як у щасливі ті роки!²⁰

Нині, однак, Лондон обіцяє мені іншу невідомість. Моя політична діяльність відсунула в тінь мою літературну славу; у всіх трьох королівствах немає жодного дурня, який не віддав перевагу б посланцеві Людовіка XVIII над автором «Генія християнства». Побачимо, як обернеться справа після моєї смерті або після того, як я перестану заміщати пана герцога Деказа при дворі Георга IV, – спадкоємність така ж дивна, як і решта подій мого життя.

Опинившись у Лондоні як французький посол, я над усе полюбив, залишивши карету на розі якого-небудь скверу, пішки обходити вулиці, де колись гуляв, бідні простонародні передмістя, де знаходять собі пристановище бідолахи, об'єднані спільними стражданнями, заходити до невідомих притулків, які я часто відвідував з товаришами в нещасті, не знаючи, чи буде в мене завтра шматок хліба, – це я, кому в 1822 році подають на обід три або чотири переміни страв. У всіх цих жалюгідних убогих халупах, двері яких давніших літ були мені відчинені, я бачу тільки незнайомі обличчя. Мені вже не потрапляють на очі мої співвітчизники, яких легко впізнати по жестах, ході, фасоні й старезності вбрання; я більше не зустрічаю мучеників-священиків, що носять маленькі комірці, великі трикутні капелюхи, довгі потерті чорні рединоти, – їм кланялися колись перехожі-англійці. За час моєї відсутності в Лондоні проклали широкі вулиці, звели палаци, побудували мости, насадили бульвари; за Портленд-Плейс, на місці лук, де паслися череди корів, тепер розбито Ріджентс-парк. Кладовище, що виднілося із слухового віконця одного з горищ, де я мешкав, зникло – його заступила садова альтанка. Коли я вирушаю до лорда Ліверпуля, я заледве впізнаю місце, де стояв ешафот Карла I; що ближче підступають до статуї Карла II нові будинки, то безповоротніше стираються з пам'яті видатні події минулого.

Як бракує мені, котрий втішається нинішньою жалюгідною пишнотою, цього світу мук і сліз, цієї пори, коли прикрощі мої зливалися з прикрощами цілого поселення знедолених! Отже, правда, що все минає, що навіть знегодам, як і благоденству, приходить кінець? Що сталося з моїми братами по вигнанню? Одні померли, що ж до інших – то кожен пішов своїм шляхом: як і я, вони проводжають в останню дорогу рідних та близьких; вони нещасніші на рідній землі, ніж були на чужій. Хіба на цій чужій землі ми не мали своїх зібрань, своїх розваг, своїх свят і – щонайперше – хіба ми не були молоді? Матері родин, дівчата, що почали життя в убогості, віддавали плід тижневої тяжкої праці, щоб розвеселити себе танцями, які танцюють в їх рідному краю. Знайомства зав'язувалися під час вечірніх розмов після трудового дня, на дерні Хемстеда і Прімроз-Хілла. Ми своїми руками прикрашали старі халупи і перетворювали їх на каплиці, де молилися 21 січня і в день смерті королеви, з хвилюванням слухаючи надгробну промову нашого сусіда – кюре-вигнанця. Ми гуляли берегом Темзи, то дивлячись, як входять у доки кораблі, завантажені всіма багатствами світу, то милуючись сільськими будиночками Річмонда, – ми, такі бідні, ми, позбавлені батьківської стріхи: це було справжнє блаженство!

Раніше в Англії, коли я повертався додому, мене зустрічав друг, який називав мене на «ти», який, тремтячи від холоду, відчиняв мені двері нашого горища, освітлюваного замість лампи місячним світлом, лягав на убоге ложе, що стояло поряд з моїм, і вкривався своєю бла-

²⁰ Вольтер. Послання до Філіди.

генькою ковдрою, – тепер, у 1822 році, мене зустрічають дві шеренги лакеїв, за ними чекають п'ять або шість шанобливих секретарів. Супроводжуваний зливою титулів: монсеньйоре, мілорде, ваша світлосте, пане посол, – я вхожу до вітальні, оббитої золотом і шовком.

– Благаю вас, панове, залиште мене! Досить цих «мілордів»! Що ви від мене хочете? Йдіть веселитися до канцелярії, не звертайте на мене уваги. Ви думаєте, я сприймаю серйозно весь цей маскарад? Ви маєте мене за дурня, який вважає, що, змінивши вбрання, змінює і природу? Ви повідомляєте мене, що незабаром прибуде маркіз Лондондеррі, що про мене розпитував герцог Веллінгтон, що по мене прислав пан Каннінг; леді Джерсі чекає мене на обід разом з паном Брумом; леді Гвідір кличе в Оперу і сподівається побачити мене в своїй ложі о десятій вечора; леді Менсфілд просить пошанувати своєю присутністю нічне святкування в Елмекській залі.

Даруйте! куди мені діватися? хто звільнить мене? хто позбавить цих переслідувань? Де ви, золоті дні моєї убогості і самоти! Де ви, товариші у вигнанні? До мене, давні друзі, що ділили зі мною похідне ліжко і солом'яний матрац, ходімо в палісадник паскудного сільського шинку, сядьмо на дерев'яну лавку, випиймо по чашці поганого чаю, згадаймо наші божевільні надії і невдячну батьківщину, поговорімо про наші прикрощі, пошукаймо засіб допомогти один одному, підтримати кого-небудь з рідних, які ще більше бідують, аніж ми самі.

Ось що я відчував, ось про що думав у перші дні свого лондонського посольства. Від смутку, який бере мене вдома, я виліковуюся лише в Кенсінгтонському парку, де впиваюся смутком менш гнітючим. Парк цей нітрохи не змінюється, в чому я зайвий раз переконався в 1843 році; тільки дерева піднімаються все вище; парк так само безлюдний, і птахи спокійно в'ють у ньому гнізда. Колись його алеями гуляла найчарівніша з французенок, пані Рекам'є, у супроводі натовпу залицяльників; але тепер парк цей вийшов з моди. Я любив дивитися з пустельних кенсінгтонських лужків, як коні мчать через Гайд-парк коляски світських чепурнів, серед яких їхало в 1822 році і моє порожнє тильбюрі, тим часом як за мого буття бідним емігрантом я йшов пішки по алеї, де читав свій трібник вигнаний з вітчизни сповідник.

Тут, у Кенсінгтонському парку, я обмірковував «Історичний досвід»; тут перечитував щоденник моїх заморських мандрів і почерпнув звідти історію кохання *Атала*; тут-таки, в цьому парку, куди я повертався після блукань безкрайними полями, під низьким, білуватим небом, що ніби випромінює полярне світло, накидав я олівцем перші сторінки, присвячені пристрастям *Рене*. Ночами урожай моїх денних мріянь поповнював рукописи «Історичного досвіду» і «Натчезів». Я працював над обома творами одночасно, хоча мені часто не вистачало грошей на папір, а його аркуші, не маючи ниток, я скріплював дерев'яними трісками, відламанними від горищних балок.

Ці місяці, де на мене вперше нашло натхнення, мають наді мною непроминальну владу; вони осявають сучасне м'яким відсвітом спогадів: я відчуваю бажання знов узятися за перо. Скільки часу марнується в посольствах! Тут, як і в Берліні, я маю вільний час продовжувати свої «Записки» – дім, який я зводжу на уламках і руїнах. Мої лондонські секретарі пориваються вранці на пікніки, а вечорами на бали; час добрий! Слуги – Пітер, Валентин, Льюїс – у свою чергу йдуть у шинок, а служниці – Роза, Пеггі, Марія – на прогулянку по місту; чудово! Мені вручають ключ од вхідних дверей: пан посол залишається вартувати власний будинок; якщо постукають, він одчинить. Усі пішли; я один: до справи.

Двадцять два роки тому, як я вже сказав, я накидав у Лондоні «Натчезів» і «Атала»; у своїх «Записках» я саме дійшов до своїх американських мандрів: одне до одного. Минемо подумки ці двадцять два роки, що й справді минули в моєму житті, й вирушимо в ліси Нового Світу; розповідь про моє посольство з Божою поміччю настане свого часу; якщо мені вдасться затриматися тут на кілька місяців, у мене вистачить часу, щоб добратися від Ніагарського водоспаду до армії принців у Німеччині та від армії принців до Англії, що прихистила мене. Посол

французького короля розкаже історію французького емігранта в тому самому місці, де він жив вигнанцем.

2

Шлях через океан

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Попередня книга закінчується моїм відплиттям із Сен-Мало. Незабаром ми пройшли Ла-Манш, і сильне хвилювання на заході сповістило, що ми в Атлантиці.

Людям, які ніколи не подорожували на кораблі, важко уявити собі почуття людини, котра пливе у відкритому морі і бачить з усіх боків лише похмуре лице безодні. Відсутність землі надає небезпечному життю моряка незалежності; людські прихильності залишаються на березі; у дорозі від покинутого світу до світу шуканого в людей не залишається іншої любові й іншої батьківщини, окрім стихії, що несе їх на своїх хвилях: ні обов'язків, ні візитів, ні газет, ні політики. Навіть мова моряків – не звичайна мова: це мова, якою висловлюються океан і небо, штіль і буря. Ви живете у світі води серед істот, ні вбранням, ні смаками, ні манерами, ні обличчям не схожих на мешканців материка: їх відзначає суворість морського вовка і легкість птаха; клопоти суспільства не відбиваються на їхньому чолі; зморшки, що перетинають його, схожі на складки спущеного вітрила; їх, як і хвилі, прокладають не так роки, як північний вітер.

Шкіра у моряків просолена, червона, дублена; вона подібна до поверхні рифу, об який б'ється хвиля.

Матроси обожують свій корабель; розлучаючись із ним, вони плачуть від горя, зустрічаючись – від ніжності. Вони не можуть жити з родиною; скільки б вони не присягалися, що залишаться на березі, їм не вилікуватися від пристрасті до моря, як юнакові не вирватися з обіймів палкої і невірної коханки.

У доках Лондона і Плімута нерідко можна зустріти sailors ²¹, які народилися на кораблі: з самого дитинства і до старості вони не ступали на берег; глядачі світу, від них далекого, вони бачили землю лише з борту своєї плавучої колиски! У цьому житті, що проходить на крихітному клаптику простору, під хмарами і над безоднями, все оживає для моряка: він відчуває прихильність до якоря, вітрила, щогли, гармати, і кожен з цих предметів має в його очах свою історію.

Вітрило порвалося коло берегів Лабрадору; майстер поставив на ньому ось цю латку.

Якір урятував корабель, коли інші якорі не могли його втримати, і він ліг у дрейф серед коралових рифів коло Сандвічевих островів.

Щогла зламалася од вітру біля мису Доброї Надії; вона була з цілої колоди; тепер вона складається з двох колін і стала набагато міцнішою.

Гармату – одну-єдину – не зняли з лафета під час битви в Чесапикській затоці.

Найцікавіші новини для моряка – корабельні: тільки що кинули лаг; корабель пливе зі швидкістю десять вузлів.

Полудень, небо ясне, виміряли кут нахилу сонця: ми знаходимося на такій-то широті.

Визначено місцезнаходження судна: ми пройшли стільки-то миль.

Стрілка відхилилася на стільки-то градусів: ми пливемо на північ.

Пісок у склянках сиплеться повільно: буде дощ.

У кильватері з'явилися буревісники: чекай негоди.

---

²¹ Моряки, матроси (англ.).

На півдні видно летючих риб: скоро розпогодиться.

На заході у хмарах з'явився просвіт: завтра вітер віятиме з того боку, де синіє ця прогалина.

Вода змінила колір; у ній плавають колоди і водорості; довкола безліч чайок і качок; якась пташка сіла на реї: треба повернути у відкрите море, бо земля близько, а вночі причалювати важко.

У клітці замкнуто загального улюбленця – «священного» півня, котрому призначено жити довше за інших: він уславився тим, що співав під час бою, немов на фермі, серед курей. У трюмі живе кіт: зеленувата смугаста шкірка, облізлий хвіст, вуса сторчма: він міцно стоїть на лапах, не боячись ані кільової, ані бортової хитавиці; він двічі зробив навколосвітнє плавання і під час катастрофи врятувався на бочці. Юнги пригощають півня шматочком бісквіта, намоченим у вині, а котові дозволено, якщо він того захоче, спати на шубі помічника капітана.

Старий моряк схожий на старого орача. Щоправда, праця в них різна: матрос провадив кочове життя, орач ніколи не покидав свого поля, але обидва вони шукають шлях по зорях, один – прокладаючи борозни в морях та океанах, другий – на ниві. Одному пророкують долю жайворонок, вільшанка, соловей, другому – буревісник, кулик, зимородок. Увечері один ховається в каюті, другий – у хатині, й обидва спокійно сплять у хистких оселях, струшуваних бурею.

If the wind tempestuous is blowing,
Still no danger they descry;
The guiltless heart its boon bestowing,
Soothes them with its Lullaby.

«Вони не бояться бурі; невинне серце, проливаючи свій бальзам, колисає їх: люлі-люлі, спи, дитятко, люлі-люлі, спи, дитятко...»

Матрос не знає, де наздожене його смерть, біля яких берегів він розлучиться із життям: можливо, коли вітер прийме його останній подих, тіло його прив'яжуть до двох весел і відправлять в останню подорож по хвилях; можливо, його поховають на маленькому безлюдному острові, загубленому в океані, і він спатиме в чужій землі, як спав на своєму підвісному ліжку в кубрику.

Корабель сам по собі – видовище, гідне уваги: відгукуючись на найменший поворот штурвала, цей гіпогриф, або крилатий кінь, слухається руки стернового, як скакун – руки вершника. Витонченість щогл і снастей, спритність матросів, що пурхають по реях, здатність корабля прибирати різного вигляду, залежно від того, чи крениться він під поривами південного вітру, чи біжить прямо, гнаний погожим північним вітром, – усе робить цю мудру машину чудом людського генія. Іноді піняві вали б'ються об борт, іноді морська гладінь покірно розступається перед носом корабля. Прапори, вогні, вітрила довершують красу цього палацу Нептуна: нижні вітрила, розгорнуті на всю широчінь, закручуються у великі циліндри, верхні, перев'язані посередині, схожі на перса сирени. Підживлений потужним подихом, корабель із шумом розрізає морські пасовиська своїм кілем, немов лемешем плуга.

На океанській дорозі, уздовж якої немає ані дерев, ані міст, ані сіл, ані веж, ані дзвіниць, ані могил, – на цій дорозі без верстових стовпів і межових каменів, облямованій лише хвилями, де замість перекладних – вітер, замість смолоскипів – небесні світила, найпрекрасніша пригода, крім пошуку невідомих земель і морів, – це зустріч двох кораблів. Моряки дивляться в далекоглядну трубу, помічають на обрії судно і прямують йому назустріч. Команда і пасажири висипають на палубу. Судна зближуються, піднімають прапори, наполовину згортають вітрила, розвертаються один до одного лагом. У цілковитій тиші два капітани перегукуються у рупор: «Назва корабля? З якого порту? Ім'я капітана? Звідки він родом? Скільки днів у

дорозі? Широта і довгота? Прощайте, повний вперед!» Матроси відпускають рифи; вітрило надимається. Команди і пасажери обох кораблів мовчки дивляться одне одному вслід: одні прямують до берегів Азії, інші – до берегів Європи; і тих і тих рано чи пізно чекає смерть. Час відносить і розлучає подорожніх на суходолі ще швидше, ніж вітер відносить і розлучає їх в океані; люди здалеку подають одне одному умовний знак: «Прощайте, повний вперед!» Всі зустрінуться в одному порту, ім'я якому Вічність.

А раптом на борту зустрічного корабля пливли Кук або Лаперуз?

«Продовження плавання. Азорські острови; зупинка на островах Грасіоза і Сен-П'єр»

6

Береги Вірджинії. – Захід сонця. – небезпека. – Я ступаю на американський берег. – Балтимор <...>

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Завантаживши на борт харчі й замінивши якір, загублений поблизу Грасіози, ми покинули Сен-П'єр. Тримаючи курс на південь, ми досягли 38-го градуса широти. Неподалік від берегів Меріленда і Вірджинії нас зупинив штиль. Над нами простягалось вже не туманне північне небо, але небеса, найпрекрасніші в світі; берега не було видно, але до нас долинав запах соснових лісів. Зорі, світанки і заходи, сутінки і ночі були чудові. Я не міг намилюватися Венеурою, чії промені, здавалося, огортали мене, як колись волосся моєї сильфіди.

Якось увечері я сидів у каюті капітана і читав; пролунав дзвін, що скликав на вечірню молитву: я вирішив долучити свій голос до молінь своїх супутників. Офіцери разом з пасажирами зібралися на кормі; священник з книгою в руці стояв трохи попереду, біля штурвала; матроси юрмилися на верхній палубі; всі ми стояли обличчям до носа корабля. Вітрила були згорнені.

Сонячне коло, готове поринути в хвилі, виднілося між снастями посеред безкраїх просторів: через хитавицю здавалося, що променисте світило кидається по небосхилу. Коли я описував це видовище в «Генії християнства», релігійні почуття мої були гідні змальовуваної сцени, але тоді, коли все це відбувалося, в мені, на жаль, ще жила колишня людина: не Бог у всій величчї його творінь ввижався мені у хвилях. Я бачив незнайомку і її чудову усмішку; небо, здавалось мені, завдячує своєю красою її подиху; я віддав би вічність за один її ласкавий погляд. Я уявляв собі, що вона з трепетом чекає мене і треба лише підняти завісу всесвіту, що приховує її від моїх поглядів. О! чому я не владний зірвати покров і притиснути ідеальну красуню до серця, щоб знемогти на її грудях від любові – джерела мого натхнення, відчаю і життя! Поки я віддавався цим поривам, таким властивим *слідопитові*, яким я мав стати, стався нещасний випадок, який ледве не поклав край моїм задумам і мріям.

Нас мучила жара; через мертвий штиль матроси згорнули вітрила, і корабель, обтяжений щоглами, мордувала бортова хитавиця; сонце палило мене, палуба раз у раз тікала з-під ніг, і мені захотілося скупатися; хоча шлюпки за бортом не було, я став на бушприт і кинувся в море. Спочатку все йшло чудово і декілька пасажирів наслідували мій приклад. Я плів, не дивлячись на корабель, але коли нарешті обернувся, побачив, що течія віднесла його вже далеко. Стривожені матроси кинули іншим плавцям трос. У кільватері з'явилися акули, в них стріляли, щоб відігнати подалі. Хвилі не давали мені підплисти до корабля, і я вибивався із сил. Піді мною була морська безодня; акули могли будь-якої миті відкусити мені руку або ногу. Боцман намагався спустити на воду шлюпку, але для цього треба було встановити талі, що не так і просто.

На моє величезне щастя, здійснювся ледве помітний вітерець; корабель, що став слухнянішим, підплив до мене; я зумів ухопитися за канат, але й мої товариші у безрозсудності також учепилися за нього; коли нас почали піднімати на борт, я опинився аж унизу, і всі, хто був вище, тиснули на мене своєю вагою. Витягували нас поступово, поодиночі, і це забрало чимало часу. Бортова хитавиця не вгамовувалась; коли судно нахилилося в наш бік, ми на шість-сім футів занурювались у воду, коли в протилежний – злітали на таку ж висоту в повітря, немов риби на гачку: пішовши під воду востаннє, я відчув, що ось-ось знепритомнію: ще трохи – і я відпустив би трос. Мене витягли на борт напівмертвого: якби я потонув – яка це була б полегкість і для мене, і для інших!

Через два дні після цієї пригоди вдалині показалася земля. Коли капітан повідомив про це, серце моє забилося дужче: Америка! Її контури були ледве позначені кленами, що підступили аж до води. Згодом пальми в гирлі Нілу так само провістили мені наближення до берегів Єгипту. На борт нашого судна піднявся лоцман; ми увійшли в Чесапікську затоку. Щоб поповнити запаси харчів, на берег того ж вечора відрядили шлюпку. Я приєднався до матросів і незабаром ступив на американську землю.

Якусь мить я стояв як укопаний, озираючись навколо. Цей континент, не відомий, мабуть, у давнину, що довго залишався невідомим у новий час; первісна доля цього материка у стані дикості і його нова доля після прибуття Христофора Колумба; хисткість королівської влади в Європі, причина якої – цей новий світ; загибель старого суспільства в юній Америці; республіка невідомого типу, що оголошує перетворення людського духу; участь моєї вітчизни в цих подіях; ці моря й береги, частково мають бути вдячними своєю незалежністю французькому прапору і французькій крові; велика людина, що народжується серед чвар і пустель; Вашингтон, який живе в багатому місті, що виросло на тому самому місці, де колись Вільгельм Пенн придбав клин лісу; Сполучені Штати, що повертають Франції революцію, яку та підтримала своєю зброєю; нарешті, моя власна доля, моя невинна муза, яку я довіряю новій пристрасі, відкриття, які я сподіваюся зробити на цих просторах, що розкинулися позаду вузької смужки чужої цивілізації: ось що хвилювало мій розум.

Ми пішли на пошуки людської оселі. Бальзамні тополі й віргінські кедри, пересмішники і птах кардинал сповіщали своєю зовнішністю і тінню, щебетом і оперенням, що ми – в незнайомих широтах. Півгодини по тому ми підійшли до будинку, схожого і на англійську ферму, і на креольську хатину. Череди європейських корів паслися на вигонах, обнесених огорожами, по яких стридали смугасті білки. Чорношкірі пиляли дрова, білошкірі працювали на тютюнових плантаціях. Негритянка років тринадцяти-чотирнадцяти, майже гола і красива дивовижною красою, впустила нас за огорожу; вона була подібна до юної Ночі. Ми купили маїсових коржиків, курей, яєць, молока і з бутлями й корзинами повернулися на судно. Я подарував маленькій африканці свою шовкову хусточку: так уже трапилося, що першою людською істотою, яку я зустрів на землі свободи, стала рабиня.

Ми знялися з якоря і взяли курс на Балтимор: у міру наближення до порту водний простір звужувався: морська гладінь була нерухома; здавалося, ми піднімаємося повільною річкою, облямованою вулицями. Балтимор, що постав перед нами, стояв немов на березі озера. За містом виднівся лісистий пагорб, біля підніжжя якого будівництво ще тільки починалося. Ми пришвартувалися до пристані. Я переночував на кораблі і зійшов на землю лише вранці. Узявши свій багаж, я пішов на заїжджий двір; семінаристи оселилися в приготованому для них будинку, звідки вони мали роз'їхатися по всій Америці.

«Доля супутника Шатобріана в морській подорожі, англійця Френсіса Туллока»

7

Філадельфія. – Генерал Вашингтон

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Балтимор, як і всі інші метрополії Сполучених Штатів, тридцять років тому не був такий великий, як нині: це було маленьке католицьке містечко, чисте, жваве, звичаями і людністю дуже близьке до європейського. Я заплатив капітанові за проїзд і пригостив його прощальним обідом. Я замовив місце у stage-coach²², що тричі на тиждень вирушав до Пенсільванії. О четвертій ранку я сів у нього – і ось я вже кочую просторами Нового Світу.

Ми їхали по дорозі, не так прокладеній, як проведеній по рівнині: дерева і ферми траплялися дуже рідко; клімат нагадував французький, ластівки кружляли над водою, як у Комбурзі.

Ближче до Філадельфії нам почали стрічатися селяни, що йшли на ринок, карети і наймані екіпажі. Філадельфія здалася мені гарним містом; широкі прямі вулиці, часто-густо обсажені деревами, перетинали його з півночі на південь і зі сходу на захід. Делавер тече паралельно вулиці, що проходить по його західному берегу. У Європі така річка вважалася б великою, та в Америці на неї ніхто не звертає уваги; береги її низькі і не надто мальовничі.

Під час моєї подорожі (1791) Філадельфія ще не простягалася до Скулкілла; береги цієї притоки були поділені на ділянки, і лише деінде будувалися будинки.

Краєвид Філадельфії нудний. Взагалі протестантським містам Сполучених Штатів абсолютно бракує чудових архітектурних споруд: Реформація молода і не платить данини уяві, тому вона рідко зводить ті куполи, ті повітряні нефи, ті подвійні вежі, якими стародавня католицька релігія увінчала Європу. Жодна будова у Філадельфії, Нью-Йорку, Бостоні не височіє над загальною масою стін і дахів: ця одноманітність засмучує погляд.

Спочатку я оселився на заїжджому дворі, а потім перебрався до пансіону, де жили колоністи із Сан-Домінго та французи, які покинули батьківщину з причин, відмінних від моїх. Земля свободи давала прихисток тим, хто утік від свободи: ніщо так неспростовно не доводить шляхетності американських законів, як добровільна втеча прихильників абсолютної монархії в царство необмеженої демократії.

Людина, як от я, яка прибула до Сполучених Штатів, сповнена почуття глибокої поваги перед народами давнини і, подібно до Катона, шукала всюди первозданну суворість римських звичаїв, не могла не відчувати розчарування, зустрічаючи скрізь розкішні екіпажі, чуючи легковажну мову, спостерігаючи нерівність станів, ганебність, що панує в банках та гральних домах, гамір бальних і театральних залів. У Філадельфії я відчував себе немов у Ліверпулі або Брістолі. Мешканці міста мені подобалися: бліді квакерші в сірих платтях і однакових капелюшках здавалися красунями.

Тоді я ставився до республік з великим захопленням, хоча і вважав, що в сучасному світі вони не можуть існувати: я розумів свободу на кшталт давніх людей, які шанували її як дочку звичаїв у витворюваному суспільстві, але свобода – дочка освіти і багатовікової цивілізації, можливість якої довела парламентська республіка, була мені невідома; дай їй Бог довге життя! Нині, щоб бути вільним, людині вже не обов'язково обробляти свій клаптик землі, гудити науки і мистецтва, мати необстрижені нігті й брудну бороду.

Коли я прибув до Філадельфії, генерал Вашингтон десь поїхав; мені довелося прочекати його з тиждень. Він промчав повз мене в кареті, запряженій четвериком прудких коней. У

²² Поштова карета, диліжанс (англ.).

ті часи я уявляв собі Вашингтона не інакше як Цинциннатом; Цинциннат у кареті не дуже відповідав моїм уявленням про республіку 296 року за римським літочисленням. Диктатор Вашингтон бачився мені селянином, що особисто поганяє биків палицею і йде за своїм плугом. Однак, коли я прийшов до нього з рекомендаційним листом, він і справді зустрів мене з простотою, гідною стародавнього римлянина.

Палац президента Сполучених Штатів являв собою невеликий будинок, що нічим не відрізнявся від сусідніх будинків; коло дверей ані охорони, ані навіть слуг. Я постукав; вийшла молоденька служниця. Я запитав її, чи вдома генерал; вона відповіла, що вдома. Я сказав, що хотів би передати йому листа. Служниця запитала моє ім'я, важке для англійського слуху; не зумівши запам'ятати його, вона м'яко запросила: «Walk in, sir. Заходьте, сер» – і пішла попереду мене вузьким коридором – неодмінною належністю англійських будинків: вона провела мене у приймальню і попросила зачекати.

Я не відчував хвилювання: ані велич душі, ані розмір статків не зачаровують мене; я захоплююся першою, але вона не пригнічує мене; другий ж вселяє мені не так пошану, як жалість: людському обличчю не дано збентежити мене.

За кілька хвилин увійшов генерал: високий на зріст, зовнішності не так шляхетної, як спокійної і холодної, він був схожий на свої портрети. Я мовчки простягнув йому листа; він зламав печатку, перебіг очима послання і, дійшовши до кінця, вигукнув: «Полковник Арман!» Саме так називав він маркіза де Ла Руєрі, і саме так маркіз підписав листа.

Ми сіли. Я с'як-так пояснив мету свого приїзду. Він відповідав коротко – то по-англійськи, то по-французьки і слухав мене з деяким здивуванням; я помітив це і мовив із серцем: «У всякому випадку, відкрити північно-західну протоку легше, ніж заснувати націю, як це зробили ви». – «Well, well, young man! Гаразд, гаразд, молодий чоловіче!» – вигукнув він, простягаючи мені руку. Він запросив мене назавтра пообідати в нього, і ми розсталися.

Я не забув скористатися запрошенням. За столом нас було п'ятеро чи шестеро. Розмова йшла про Французьку революцію. Генерал показав нам ключ од Бастилії. Ці ключі, як я вже говорив, були не що інше, як іграшки, які в ті часи роздавали направо і наліво. Трьома роками пізніше відправники сувенірних виробів могли б послати президентові Сполучених Штатів засув од камери монарха, що дарував свободу Франції та Америці. Якби Вашингтон знав, як низько впали *завойовники Бастилії*, він менше дорожив би своєю реліквією. Не в кривавих оргіях таїлися серйозність і могутність Революції. У 1685 році, після скасування Нантського едикту, простолюди із Сент-Антуанського передмістя руйнував протестантський храм у Шарантоні з таким же завзяттям, з яким плюндрував в 1793 році церкву Сен-Дені.

О десятій вечора я попросився з Вашингтоном; більше я ніколи не бачив його; він наступного дня поїхав, а я продовжив свою подорож.

Така була моя зустріч із солдатом-громадянином, визволителем цілого світу. Вашингтон зійшов у могилу перше, ніж я здобув хоч найменше визнання; я промайнув перед ним нікчемною тінню; він з'явився мені у блиску своєї слави, я йому – в мороці своєї невідомості; ім'я моє, мабуть, тієї ж хвилини стерлося з його пам'яті: проте яке щастя, що погляд його впав на мене! Думка про це зігрівала решту моїх днів: погляд великої людини наділений живодайною силою.

8

Порівняння Вашингтона і Бонапарта

Від часу смерті Бонапарта не минуло й року. А я тільки що постукав у двері Вашингтона, і порівняння між засновником Сполучених Штатів та французьким імператором природно виникає в моїй думці; тим паче що зараз, коли я пишу ці рядки, самого Вашингтона також немає серед живих. Ерсілья, співак і воїн, уриває розповідь про мандри по Чилі, щоб розповісти про смерть Дідони; я ж зупиняюся на початку мого шляху по Пенсільванії, щоб порівняти

Вашингтона з Бонапартом. Я міг би відкласти це порівняння до того часу, коли описуватиму свою зустріч з Наполеоном, але якщо я зйду в могилу раніше, ніж дійду в своїй хроніці до 1814 року, то ніхто ніколи не дізнається, що я думаю про двох посланців Провидіння. Я згадую Кастельно; як і я, він був послом в Англії, як і я, працював у Лондоні над своїми записками. У самому кінці книги VII він говорить синові: «Я розповім про цю подію в книзі VIII», але восьмої книги записок Кастельно не існує: це зайвий раз доводить, що не варто нічого відкласти на потім.

Вашингтон, на відміну від Бонапарта, не належить до породи титанів. Про нього не розповідають дивовижних легенд; йому не потрібні широкі підмостки; він не стає до бою з найумілішими полководцями і наймогутнішими монархами свого часу, не мчить з Мемфіса до Відня, з Кадіса до Москви: разом з купкою громадян він тримає оборону на нічим не знаменитій землі, у вузькому колі сімейних вогнищ. Він не здобуває перемог, що нагадують про Арбелли і Фарсал; він не скидає одні трони, щоб на їхніх уламках спорудити інші; він не наказує переказати королям, що товпляться коло його дверей:

Не зволікають хай: Аттіла ждять втомивсь.

Діяння Вашингтона оточені мовчанням; він діє не кваплячись; він, здається, хвилюється за прийдешню свободу і боїться нашкодити їй. Цей новий герой тримає в руках не власну долю, але долю свого народу; він не дозволяє собі грати тим, що йому не належить; але яким світлом засяє з часом ця глибока смиренність! Погляньте на ліси, де виблискувала шпага Вашингтона: що ви там бачите? Могили? Ні, цілий світ! Трофей, що його залишив Вашингтон на полі бою, – Сполучені Штати.

Бонапарт нітрохи не схожий на статечного американця: гуркіт його битв чути в усіх куточках нашої старої землі; його хвилює тільки власна слава; його турбує тільки власна доля. Здається, він знає наперед, що йому відпущено небагато часу, що потік, який спадає з такої висоти, швидко вичерпується; він поспішає нагнішитись своєю славою, як швидкоплинною юністю, і не стримує своїх поривів. За прикладом грецьких богів він хоче за чотири кроки опинитися на іншому кінці світу. Він виникає на берегах усіх морів та річок; він поспішає вписати своє ім'я в літопис усіх народів; він роздає корони своїм рідним і своїм солдатам; він поспішає спорудити пам'ятники, видати закони, здобути перемоги. Схилившись над земною кулею, він однією рукою скидає королів, другою знищує велетня революції; але, придушуючи анархію, він душить свободу і врешті-решт на своєму останньому полі бою втрачає свободу сам.

Кожен дістає по заслугі: Вашингтон підносить націю до незалежності і, пішовши на спочив, помирає в своєму ліжку, оплакуваний співвітчизниками і пошанований народами.

Бонапарт віднімає у нації незалежність: скинутий імператор, він вирушає у вигнання на далекий острів, і настрахана земля вважає сам океан не досить надійним тюремником. Він умирає; ця новина, викарбувана на воротах палацу, перед яким оповісники завойовника стільки разів сповіщали про смерть інших людей, не зупиняє і не дивує перехожих: про що їм сумувати?

Республіка Вашингтона живе; імперія Наполеона впала. Вашингтон і Бонапарт вийшли з лона демократії: обидва – діти свободи, але перший залишився їй вірний, а другий її зрадив.

Вашингтон виражав потреби, думки, знання, погляди своєї епохи; він сприяв, а не перешкоджав розвиткові умів; він прагнув того, чого мав прагнути, того, до чого він був покликаний: звідси послідовність і цілісність його творіння. Ця людина, яка нічим не вражає, бо в ній немає нічого незвичайного, поєднала своє життя із життям рідної країни: лаври його – надбання цивілізації; будівля його слави подібна до одного з тих святилищ, де б'є повноводне й невичерпне джерело.

Бонапарт міг дати спільній справі не менше користі: він правив найрозумнішою, найхоробрішою, найблискучішою нацією на землі. Яке місце посідав би він нині, якби з відвагою сполучав великодушність, якби, додавши до своїх достоїнств чесноти Вашингтона, назвав свободу єдиною спадкоємицею своєї слави.

Але цей велетень не хотів визнавати, що його доля пов'язана з долями його співвітчизників; геній його був випестуваний новою епохою, честолюбство ж належало давнині; він не помітив, що царський вінець не вартий його чудесних звершень, що ця готична прикраса йому не личить. Він то прямував у майбутнє, то відступав у минуле, і, зважаючи на те, плив він за течією часу чи проти нього, він то вів своєю чудовою силою хвилі за собою, то розтинав їх. Люди були в його очах лише засобом панувати; його щастя жодним чином не залежало від щастя інших людей: він обіцяв дати їм волю – він закував їх у кайдани; він відгородився від них – вони від нього віддалилися. Єгипетські царі споруджували свої поховальні піраміди не серед квітучих садів, але серед безводних пісків; ці гігантські надгробки височать у пустелі, подібні до вічності: такий самий пам'ятник спорудив Бонапарт своїй славі.

Книга сьома

«Шлях із Філадельфії до Нью-Йорка»

2

Північна річка. – Пісня пасажирки. – Олбані. – Пан Свіфт. – Від'їзд у товаристві провідника- голландця до Ніагарського водоспаду. – Пан Віоле

Лондон, квітень – вересень 1822 року

У Нью-Йорку я сів на пакетбот, що плыв до Олбані, місто у верхній течії Північної річки. На борту зібралось багато народу. Першого дня, майже надвечір, нам подали фрукти і молоко; жінки сиділи на верхній палубі на лавах, чоловіки – на підлозі біля їхніх ніг. Незабаром усі затихли: краса природи не схиляє до розмов. Раптом хтось вигукнув: «Ось місце, де взяли в полон Есгілла». Всі стали просити квакершу з Філадельфії заспівати баладу, відому під назвою «Есгілл». Корабель увійшов до ущелини; голос пасажирки то губився серед хвиль, то набирив силу, коли ми плвли уздовж берега. Доля молодого воїна, коханця, поета і сміливця, якого Вашингтон сподобив співчуття, а нещасна королева – заступництва, надавала цій романтичній сцені чарівності. Мій покійний друг пан де Фонтан кинув сміливі слова про Есгілла саме тоді, коли Бонапарт мав намір посісти трон, що належав Марії Антуанетті. Американські офіцери, здавалося, були зворушені піснею пенсільванки: спогад про минулі знегоди вітчизни допоміг їм краще оцінити нинішнє благоденство. Вони з хвилюванням оглядали береги, ще недавно наповнені військами і гуркотом гармат, а нині огорнені глибоким спокоєм, ці позолочені останніми променями згасаючого дня, сповнені щебетання птаха-кардинала, туркотання припуття, співу пересмішника береги, мешканці яких, спершись ліктем на повіті біггоніями огорожі, проводжали очима наш пакетбот.

Прибувши до Олбані, я подався на пошуки пана Свіфта, до якого у мене був лист. Цей пан Свіфт купував хутро у індіанських племен, що жили на території, якою Англія поступилася Сполученим Штатам, – адже цивілізовані держави, як республіки, так і монархії, безцеремонно ділять між собою американські землі, що їм не належать. Вислухавши мене, пан Свіфт висловив вельми розумні міркування. Він сказав, що неможливо вирушити в такі серйозні мандри так одразу, одинцем самотнім, без допомоги, без підтримки, без рекомендаційних листів до англійських, американських та іспанських постів, які зустрінуться на моєму шляху; якщо мені й пощастить, додав він, і я без пригод мину ці глухі місця, я опинюся серед льодів і помру від голоду й холоду; він порадив мені спершу обжитися в тутешніх краях, вивчити сіу, ірокезьку, ескімоську мови, зазнайомитися із *слідопитами* та агентами компанії Гудзонової затоки. Лише завершивши всі ці приготування, я зумію – через чотири або п'ять років – розпочати за підтримки французького уряду виконання своєї небезпечної місії.

Поклавши руку на серце, я не міг не визнати, що поради пана Свіфта слушні, але вони суперечили моїм планам. Якби моя воля, я вирушив би просто на полюс, як вирушають з Парижа до Понтуаза. Я приховав од пана Свіфта свою досаду: я попросив його роздобути мені провідника і коней, щоб дістатися до Ніагарського водоспаду й Піттсбурга: звідти я мав намір спуститися за течією Огайо і зібрати відомості, що можуть стати у пригоді мені надалі. Я не відмовився від своїх початкових планів.

Пан Свіфт найняв для мене голландця, котрий говорив на кількох індіанських наріччях. Я купив двох коней і покинув Олбані.

Нині всі землі між цим містом і Ніагарським водоспадом заселені й розорані; тут прорито Нью-Йоркський канал; але в ті часи край цей був здебільшого безлюдним.

Коли, переправившись через Могаук, я в'їхав у незаймані ліси, незалежність, можна сказати, ударила мені в голову: я бігав од дерева до дерева то в один бік, то в другий, повторюючи сам до себе: «Тут немає ані доріг, ані міст, ані монархії, ані республіки, ані президентів, ані королів, ані людей». І, щоб перевірити, чи поновлений я у своїх споконвічних правах, я пустував уволю, доводячи до сказу провідника, який у глибині душі вважав мене божевільним.

Гай-гай! у гордині своїй я уявляв себе єдиним смертним у цьому лісі – і раптом уткнувся носом у курінь. Тут здивованим очам моїм постали перші в моєму житті дикуни. Їх було чоловік двадцять: усі, чоловіки й жінки, були розмальовані, як шамани, усі були напівголі, з порізанними вухами, з воронячим пір'ям на голові і кільцями в носі. Маленький француз, напудрений і завитий, у яблучно-зеленому фракі, дрогетовій куртці, мусліновому жабо і манжетах тирликав на маленькій скрипочці, а ірокези танцювали «Мадлон Фріке». Пан Віоле (так звали француза) був у дикунів за вчителя танців. За уроки йому платили бобровими шкурами і ведмежачими окостами. Під час Війни за незалежність він був поварчуком при штабі генерала Рошамбо. Коли наша армія відпливла на батьківщину, він залишився у Нью-Йорку і надумав викладати американцям красні мистецтва. Поле його діяльності розширювалося згідно з успіхами, і новий Орфей вирушив освічувати дикі орди Нового Світу. Розповідаючи мені про індіанців, він раз у раз повторював: «Панове дикуни і пані дикунки». Він гордився здібними учнями: справді, таких стрибків мені ніколи не доводилося бачити. Затиснувши скрипочку між підборіддям і грудьми, пан Віоле настроював чарівний інструмент; потім він гукав до ірокезів: «По місцях!» – і все плем'я починало скакати, немов зграя чортів.

Чи не правда, цей бал, що його влаштував для ірокезів колишній поварчук генерала Рошамбо, – гнітючий вступ у життя дикунів для вірного послідовника Руссо? Мені було дуже смішно, але я відчував себе глибоко ображеним.

〈Знайомство з індіанцями〉

5

Ірокез. – Сахем племені оондога. – Веллі і франки. – Приймання гостя. – Стародавні греки. – Монкальм і Вольф

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Назавтра я збирався зробити візит сахему племені оондога; я прибув у його селище о десятій ранку. Мене одразу обступили молоді дикуни, які щось намагалися розтлумачити мені своєю мовою, вставляючи англійські фрази і французькі слова; вони дуже галасували й вельми раділи – так само поводитися перші турки, яких я згодом побачив у Короні, ступивши на грецьку землю. Ці індіанські племена, що живуть між землями, які недавно розорали білі, володіють кіннями і чередами; хатини їхні повні начиння, купленого, з одного боку, у Квебеку, Монреалі, Ніагарі, Детройті, а з другого – на ринках Сполучених Штатів.

Мандруючи Північною Америкою, можна зустріти у диких племен, яких не зачепила цивілізація, різноманітні форми правління, відомі народам цивілізованим. Ірокезам, здавалося, призначено було самою природою підкорити собі інші індіанські племена, але прийшли чужоземці й почали виснажувати їхні сили та пригноблювати їхній дух. Безстрашні ірокези нітрохи не здивувалися вогнепальній зброї, коли її вперше застосували проти них; вони стійко

зносили посвист куль і гуркіт гармат, немов чули їх все життя; можна було подумати, що вони надають їм не більше значення, ніж бурі. Як тільки вони змогли роздобути собі мушкети, вони навчилися стріляти влучніше, ніж європейці. Вони не відмовилися від палиці, ножа для зняття скальпів, лука і стріл, але додали до них карабін, пістолет, кинджал і сокиру; та їх бойовий дух такий сильний, що й усієї цієї зброї їм, здається, мало. Обвішані смертоносними винаходами Європи та Америки, з прикрашеною пір'ям головою, з порізаними вухами, різнобарвними смугами на обличчі і кривавим татуюванням на руках, ці герої Нового Світу так само страшні для глядачів, як і для супротивників, з якими вони б'ються за кожен п'ядь своєї землі.

Сахем племені онондога був старим ірокезом у найточнішому значенні цього слова; він зберігав традиції стародавніх пустель.

Англійці в своїх описах незмінно називають індіанського сахема *the old gentleman*. Так от, *старий джентльмен* геть голий; у ніздрі його просилено перо або риб'ячу кістку, голову, поголену і круглу, як головка сиру, іноді прикрашає обшитий галуном трикутний капелюх, що мусить викликати повагу у європейців. Хіба поступаюся я у правдивості історикові Веллі? Вождь франків Хільперік мастив собі волосся згірклим жиром, *infundens acido comam butyro*, зеленів щоки, носив картату куртку і плащ із звіриних шкур; Веллі змальовує його володарем, який обожає розкіш у всьому, аж до меблів та виїзду, сластолюбним аж до розпусти, який майже не вірить у Бога і глузує з його служителів.

Сахем племені онондога прийняв мене привітно і посадив на циновку. Він говорив по-англійськи і розумів по-французьки; мій провідник знав ірокезьку: розмовляти було легко. Серед іншого старий сказав мені, що, хоча його народ від віку воював з моїм, ірокези завжди поважали французів. Він поскаржився на американців: він вважав їх несправедливими й жадібними і шкодував, що під час поділу земель, що належали індіанцям, володіння його племені не відійшли до англійців.

Жінки подали нам їжу. Гостинність – єдина чеснота дикунів, що уціліла серед пороків європейської цивілізації; відомо, якою була ця гостинність давніше: вогнище було тоді так само священним, як вівтар.

Коли яке-небудь плем'я, вигнане зі своїх лісів, або яка-небудь людина приходила просити притулку, вони повинні були виконати так званий танець прохача; хазяйська дитина підходила до порога і говорила: «Ось чужинець!» – а голова роду відповідав: «Дитино, введи чужинця у хатину!» Приходько входив у дім під захистом дитини і сідав у попіл біля вогнища. Жінки заводили пісню втіхи: «Чужинець знайшов матір і дружину; сонце сходитиме й заходитиме для нього, як раніше».

Ці звичаї немов запозичені у греків: Фемістокл у будинку Адмета стає навколішки перед вогнищем і обіймає юного сина хазяїна (можливо, вогнище бідної жінки, яким я знехтував у Мегарі, – те саме, під яким поховано урну з прахом Фокіона), а Улісс у будинку Алкіноя оплакує Арету:

Гідна пошани жоно Алкіноя, відважного серцем!
Горя зазнавши й біди, до колін я твоїх припадаю,
До чоловіка й гостей²³.

Мовивши ці слова, герой підходить до вогнища і сідає в попіл. Я попрощався зі старим сахемом. Він був при взятті Квебека. Серед спогадів про ганебні роки правління Людовіка XV думка про канадську війну втішає нас, подібно до сторінки нашої стародавньої історії, що знаходиться в лондонському Тауері.

²³ Гомер. Одиссея, VII, 146–148; пер. Б. Тена.

Монкальм, який сам-один обороняв Канаду проти сил, що постійно діставали підкріплення і вчетверо перевищували його чисельністю, успішно б'ється аж два роки; він перемагає лорда Лаудона і генерала Еберкромбі. Врешті-решт успіх зраджує його; його ранять під стінами Квебека, і два дні по тому він віддає Богові душу; гренадери ховають його у воронці, залишеній гарматним ядром, – могила, гідна слави нашої зброї! Його шляхетний супротивник Вольф загинув тут-таки. Він заплатив своїм життям за життя Монкальма і за честь випустити дух на французьких прапорах.

«Шлях уздовж озера Онондога з провідником»

7

Індіанська родина. – Ніч у лісах. – Від'їзд індіанців. – Дикуни з Ніагарського водоспаду. – Капітан Гордон. – Єрусалим

Ми наближалися до Ніагари. Нам залишалося всього вісім-дев'ять льє, коли ми помітили в дубовому гаї вогнище – його розпалили декілька дикунів, що зупинилися на березі струмка, у тому місці, де збиралися розбити бівак і ми. Ми скористалися їх приготуваннями: вичистивши коней, зробивши вечірній туалет, ми підійшли до індіанців. Схрестивши ноги по-турецьки, ми разом з ними посідали біля вогнища і стали пекти маїсові коржики. Родина складалася з двох жінок, двох грудних дітей і трьох воїнів. Зав'язалася спільна розмова, в якій я брав участь, вимовляючи окремі слова і посилено допомагаючи собі жестами; потім усі заснули тут-таки, біля багаття. Я один не спав; я сів осторонь, коло струмка, на якийсь довгий корінь.

Із-за верховіть дерев вигулькнув місяць; запашний вітерець, супроводжувач цієї королеви ночі, що прийшла до нас зі сходу, здавався її свіжим подихом. Самотнє світило повільно піднімалося по небосхилу: воно то безперешкодно рухалося вперед, то ховалося за купками хмар, подібних до засніжених вершин гірського пасма. Коли б не падіння листка, не повів вітерцю, що раптово налетів, не стогони лісової сови, навколо стояла б цілковита тиша, панував би цілковитий спокій; лише вдалині глухо ревів Ніагарський водоспад, і відлуння його, прокотившись просторами, затихало десь вдалині, за безлюдними лісами. У такі ось ночі з'явилася мені невідома муза; я засвоїв деякі з її слів, при світлі зірок я заніс їх до своєї книги, як записав би звичайний музикант ноти, продиктовані йому яким-небудь великим майстром гармонії.

Назавтра індіанці озброїлися, індіанки зібрали пожитки. Я подарував привітним тубільцям трохи порошу й кіноварі. Ми попрощалися, торкнувшись руками лоба і грудей. Воїни вигукнули дорожній клич і рушили вперед; жінки йшли слідом, несучи на спині загорнених у шкури маленьких дітей, які вертіли головами, озираючись на нас. Я проводжав очима цю вервечку, аж поки вона зникла в лісі.

Дикуни, що живуть коло Ніагарського водоспаду з англійського боку, зобов'язані охороняти кордон британської території. Ця дивовижна жандармерія, озброєна луками і стрілами, перепинила нам шлях. Мені довелося послати голландця у форт Ніагару по дозвіл на вхід у британські володіння. У мене стислося серце, бо я згадав, що раніше Франції підкорялися як Верхня, так і Нижня Канада. Мій провідник повернувся з пропуском: я зберігаю його дотепер; на ньому стоїть підпис: капітан Гордон. Чи не дивно, що я прочитав те саме англійське ім'я на дверях моєї келії в Єрусалимі? «Тринадцять паломників залишили свої імена на внутрішньому боці дверей: першого звали Шарль Ломбар, він прибув до Єрусалима в 1669 році; останнього – Джон Гордон, він побував тут у 1804 році» («Подорож з Парижа до Єрусалима»).

8

Ніагарський водоспад. – Гримуча змія. – Я падаю у прірву

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Я провів два дні в індіанському селищі, звідки написав ще одного листа панові де Мальзербу. Індіанські жінки робили різну роботу; немовлята їхні лежали у плетених колисках, підвішених до гілок товстого пурпурного бука. На траві блищала роса, з лісу віяло пахощами; місцевий бавовник, розкриваючи свої коробочки, був схожий на білі троянди. Вітерець ледве помітно коливав шари повітря; матері час від часу підходили поглянути, чи сплять діти і чи не розбудили їх птахи. Від селища до водоспаду було три чи чотири льє: нам, моєму провідникові й мені, знадобилося стільки ж годин, щоб туди добратися. Стовп пари, помітний за шість миль, указував місце падіння води. Серце моє билося від радості, змішаної із жахом, коли я входив у ліс, що приховував од моїх очей одне з найвеличніших видовищ, подарованих людині природою.

Ми спішилися. Ведучи коней за повід, ми пробралися через вересові хащі і вийшли на берег річки Ніагари, кроків на сімсот-вісімсот вище водоспаду. Я продовжував іти вперед, але провідник схопив мене за руку; він зупинив мене майже біля води, що мчала, як стріла. Вона не вирувала, вона котилася до урвища суцільною масою; ревіння спадаючої води лише відтіняло її мовчання перед падінням. Святе Письмо часто порівнює народ з великими водами; тут перед моїми очима постав народ умираючий, який, позбувшись голосу і життєвих сил, спадав у безодню вічності.

Провідник усе ще тримав мене за руку, бо потік, можна сказати, притягував мене до себе і викликав несвідоме бажання кинутися у воду. Я дивився то вгору за течією, на берег, то вниз за течією, на острів, біля якого вода, розділившись на два рукави, раптом зникала, немов розчиняючись у небі.

Провівши чверть години в замішанні й німому захопленні, я пішов до водоспаду. У «Досліді про революції» і «Атала» я описав його. Тепер до водоспаду ведуть широкі дороги; на американському і на англійському берегах відкриті готелі, побудовані млини та фабрики.

Неможливо передати думки, що охоплювали мене, коли я побачив такий піднесений хаос. На початку моїх днів навколо мене простягалась пустеля, і мені довелося вигадати героїв, щоб скрасити мою самоту; я видобув з власного ества людей, яких носив у собі, але не знаходив поруч. Так я оселив Атала і Рене – втілений смуток – на берегах Ніагарського водоспаду. Щоб водоспад, який вічно скидає свої води перед байдужим лицем землі і неба, якщо поряд немає людини з її покликанням і прикрошами? Споглядати ці пустельні води і гори, коли ні з ким поговорити про це величне видовище! Річки, скелі, ліси, водоспади – і все це мені одному! Дайте душі подругу, тоді і різнобарвні шати пагорбів, і свіжий подих хвилі – усе переповнить її захопленням; денний шлях, солодкий вечірній відпочинок, плавання по водах, сон на моховитій землі – усе викличе із серця якнайглибшу ніжність. Я оселив Велледу на армориканських берегах, Цимодоцею – під афінськими портиками, Бланку – в залах Альгамбри. Олександр скрізь, де ступала його нога, будував міста; а я скрізь, де поневірявся, залишав мрії. Я бачив альпійські водоспади з їх сарнами і піренейські водоспади з їх дикими козами; я не піднімався до верхоріччя Нілу і не бачив його урвищ; я не говоритиму про блакитні стрічки Терні і Тіволі, дивовижні пасма руїн, що надихали поета:

Et praesepe Anio ac Tiburni lucus.

Аніо прудкий, і Тібурна гаї²⁴.

Ніагара затьмарює все. Я споглядав водоспад, який відкрили Старому Світу не нікчемні мандрівці на кшталт мене, але місіонери, які, шукаючи самотності в ім'я Бога, падали ниць, побачивши дива природи, і, приймаючи муки, славили божий світ. Наші священники вітали прекрасні землі Америки й освятили їх своєю кров'ю; наші солдати билися врукопашну на руїнах Фів і воювали в Андалусії: геній Франції твориться сукупною могутністю наших воїнів і наших вівтарів.

Я стояв, намотавши повіддя мого коня на руку; в кущах зашурхотіла гримуча змія. Зляканий кінь став дибки і шарахнувся у бік водоспаду. Я не встиг висмикнути руку; кінь, лякаючись усе дужче, потягнув мене за собою. Його передні ноги вже одірвалися од землі; лише напруження крижів утримувало його від падіння у прірву. Мене чекала неминуча смерть, але тут тварина із-за страху перед новою небезпекою відскочила назад. Якби я розпрощався із життям у канадських лісах, з чим постала б моя душа перед вищим суддею: із жертвами, добрими справами, чеснотами батьків Жога і Лаллемана чи з марними мріями та нікчемними химерами?

Мої нещастя на Ніагарі цим не скінчилися: дикуни сплели з ліан драбину, щоб спускатися до води, але вона обірвалася. Мені кортіло поглянути на водоспад знизу вгору, і я, не слухаючи провідникових умовлянь, почав спускатися схилом скелі. Незважаючи на ревіння води, що вирувала піді мною, я не втратив розуму і спустився майже донизу. Коли до кінця залишилося футів сорок, я опинився на голому прямовисному схилі, де не було за що вхопитися; я повис над обривом, учепившись рукою за останній корінь і відчуваючи, як пальці мої розтискаються під вагою мого тіла; мало знайдеться людей, що пережили такі хвилини. Рука моя втомилася, я відпустив ліану і полетів униз. Мені неабияк пощастило: я гепнувся на кам'яний виступ і не тільки не розбився, а й майже не поранився; я лежав за півкроку від прірви, але не впав у неї; проте, коли мене почали пробирати холод і вогкість, я помітив, що відбувся не так дешево: моя ліва рука була зламана вище ліктя. Провідник, що дивився на мене згори і бачив моє скрутне становище, побіг по дикунів. Вони підняли мене на вужівках стежкою видри й однесли в селище. Перелом у мене був простий: для одужання вистачило двох планок та доброї пов'язки.

«Життя в індіанській хатині; чотирнадцятирічна індіанка Мила; відступ про історію Канади»

11

Колишні французькі володіння в Америці. – Шкодування. – Пристрасть до минулого. – Лист Френсіса Конінгхема

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Кажучи про Канаду і Луїзіану, розглядаючи старі карти і бачачи великі землі, що належали колись французам, я не міг збагнути, як уряд моєї країни міг кинути напризволяще ці колонії, які сьогодні напевно стали б для нас невичерпним джерелом багатства.

Від Акадії і Канади до Луїзіани, від гирла річки Святого Лаврентія до гирла Міссісіпі територія *Нової Франції* оточувала ту, де розташовувалась конфедерація тринадцяти перших штатів: одинадцять інших, разом з округом Колумбія, землями Мічигану, Північного Заходу,

²⁴ Горацій. Оди, I, 7, 13; пер. А. Содомори.

Міссурі, Орегону та Арканзасу, що їх віддали англійці й іспанці, наші наступники в Канаді і Луїзіані, Сполученим Штатам, належали або могли б належати нам. Мешканці території, обмеженої на північному сході Атлантичним океаном, на півночі Полярним морем, на північному заході Тихим океаном і російськими володіннями, на півдні мексиканською затокою – а це понад дві третини Північної Америки, – визнали б французькі закони.

Боюся, як би Реставрація не занапастила себе ідеями, протилежними тим, які я висловлюю тут; пристрасть до минулого, пристрасть, з якою я невинно борюся, була б простима, якби поверталася проти мене одного, позбавляючи мене монаршої ласки; але вона загрожує безпеці трону.

У політиці неможливо стояти на місці; доводиться йти вперед разом з людським розумом. Віддамо належне величчю часу; озирнемося з повагою на минулі сторіччя, освячені пам'яттю про наших батьків та їхні останки, але до минулого немає вороття; ми пішли далеко вперед, і, якби ми спробували повернути ці часи, вони б розвіялися, як дим. Розповідають, що близько 1450 року капітул собору Богоматері в Ахені вирішив відкрити гробницю Карла Великого. Імператор сидів на золотому стільці і тримав у кістлявих руках Євангеліє, написане золотими літерами; перед ним лежали скіпетр і золотий щит; поряд – *Весела подруга* в золотих піхвах. На ньому була імператорська мантія. Голову, яка завдяки золотому ланцюгу трималася прямо, огортав, закриваючи те, що колись було лицем, саван і вінчала корона. Та досить було доторкнутися до примари – і вона розсипалася в порох.

Ми мали великі заморські володіння: вони давали притулок надлишкам нашого населення, покупців нашим торговцям, поживу нашому флоту. Сьогодні нам немає місця в новому світі, де рід людський починає нове життя: кілька мільйонів людей в Африці, Азії, Океанії, на островах Південного моря, на обох американських континентах висловлюють свої думки англійською, португальською, іспанською мовами, а ми, позбувшись завоювань нашої відваги і нашого генія, чуємо мову Кольбера і Людовіка XIV хіба що в кількох містечках Луїзіани і Канади, але й ті нам не належать: французька мова живе там лише як свідчення мінливості нашої долі й помилковості нашої політики.

І хто ж цей володар, якому належать нині канадські ліси замість короля Франції? Той, за чийм наказом було колись написано цього листа:

«Віндзорський замок, 4 червня 1822 року

Пане Віконт

За найвищим наказом я запрошую Вашу світлість пообідати й відпочити в королівському замку. Король чекає вас у четвер 6-го числа цього місяця.

Ваш покірний і смиренний слуга

Френсіс Конінгхем».

Мені на руду написано не знати спокою з вини монархів. Я уриваю свою розповідь, знов перетинаю Атлантичний океан, вилікову руку, зламану над Ніагарою, скидаю ведмежу шкуру і знов одягаюся у розшитий золотом костюм; я поспішаю з вігвама ірокеза до замку Його Величності короля Британії, монарха Сполученого королівства і володаря обох Індій; я покидаю моїх господарів з порізаними вухами і маленьку дикунку з перлиною, в душі бажаючи леді Конінгхем виявитися такою ж чарівною, як індіанка Мила, і такою ж юною, як народжувана весна, як ті передтравневі дні, які наші галльські поети звали Аврілеєю.

Книга восьма

«Опис канадських озер; Шатобріан, приставши до гурту торговців, вирушає за течією Огайо»

2

Течія Огайо

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Покинувши канадські озера, ми приїхали до Піттсбурга, що стоїть у надзвичайно мальовничому місці злиття річок Кентуккі та Огайо. Утім, прегарний цей край має назву Кентуккі, що означає «кривава ріка». А все через красу цих місць; понад два сторіччя тривала боротьба індіанців черокі з ірокезами за долину Кентуккі.

Чи стануть покоління європейців, що оселилися на її берегах, більш добродішними та вільнішими, ніж покоління винищених тубільців? Чи не почнуть господарі підбатожувати рабів у цих пустелях, де людина споконвіків була незалежною? Чи не прийдуть на зміну гостинно відкритій хатині й високому тюльпановому дереву, в гілках якого птаха вигодовує пташенят, в'язниці та шибениці? Чи не спалахнуть нові війни за родючі ґрунти? Чи припинить Кентуккі бути *кривавою землею* і чи стануть рукотворні мистецькі витвори кращою окрасою берегів Огайо, ніж створені самою природою?

Проминувши Уобаш, великий Кипарисовий гай, Крилату річку, або Камберленд, Черокі, або Теннессі, та Жовті Мілини, дістаєшся коси, яка часто буває затопленою під час повеней; тут, на широті 36°51', Огайо впадає в Міссісіпі. Обидві річки, протистоячи одна одній з рівною силою, уповільнюють свою течію; упродовж кількох миль вони котять свої дрімливі води одним руслом, не змішуючи їх, немов два великі народи, які, маючи різне коріння, стали проте єдиною расою, немов ті знамениті суперники, що спочили поряд після битви; немов чоловік і дружина, що належать до різних ворогуючих родів, тому спершу не бажають поєднувати свої долі на шлюбній постелі.

Я теж, так само як могутні річкові потоки, скеровував не надто стрімкий часоплин мого життя то по один, то по інший бік гори; ця моя життєва ріка мала вибагливі закрути, та я нікому не заподіював зла, віддаючи перевагу бідним вияркам над багатими рівнинами і частіше милуючись красою квітки, ніж пишного палацу. До речі кажучи, я так захопився, змінюючи місця, що майже забув про полюс. Компанія торговців, які їхали від кріків до Флориди, взяла мене з собою.

Ми прямували у краї, відомі в той час під загальною назвою Флориди, – нині тут простягнулися штати Алабама, Джорджія, Південна Кароліна і Теннессі. Ми йшли тими стежками, на місці яких тепер прокладено тракт, що веде з Натчеза через Джексон і Флоренс до Нашвілла, а звідти через Ноксвілл і Сейлем – до Віргинії: у ті місця, озера й ландшафти яких досліджував невтомний Бартрам, тоді рідко забивалися мандрівці. Плантатори Джорджії та приморської Флориди приїжджали до кріків: купувати у них коней та напівдику худобу, що водиться у саванах. Ті савани зрошують *джерела*, на берегах яких перепочивали мої Атала і Шактас. Ці плантатори діставалися самого Огайо.

Нас підганяв холодний вітер. Річка, розбухла завдяки сотні приток, губилася то в озерах, що відкривалися перед нами, то в лісах. Посеред озер даленіли острови. Ми взяли курс на один з найбільших і о восьмій ранку причалили до нього.

Я перейшов луку, укриту квітучим жовтозіллям, мальвами з рожевими верхівками та обеларіями з пурпурними султанами.

Погляд мій вразили руїни індіанської споруди. Контраст цих руїн з юною природою був такий, що мене проймав дрож від цього сліду людських діянь у пустелі. Який народ населяв цей острів? Як він називався, до якої належав раси, коли щезнув з пам'яті? Чи існував він у ті часи, коли світ, що вкривав його, залишався невідомим для трьох інших континентів? Мабуть, цей нині безмовний народ був сучасником інших великих націй, що своєю чергою поринули у вічну німоту²⁵.

Піщані пагорби, руїни й могили поросли рожевими маками, що гойдаються на блідо-зелених стеблах. Якщо торкнутися квітки або стебла, пальці ще довго зберігатимуть їхній запах. Аромат, який залишається, коли квітка вже зів'яла, – образ спомину про життя, що промайнуло в самоті.

Я спостерігав за квіткою латаття: відчуваючи наближення ночі, вона готувалася сховати свою білу голівку у воду; *дерево смутку* чекало, коли скінчиться день і настане південь, щоб розкрити свою квітку; в той час, коли чеснотлива дружина засинає, діва кохання пробуджується.

Пірамідальний ослинник, заввишки сім чи вісім футів, з довгим зубчастим листям темно-зеленого кольору, має іншу вдачу й іншу долю: його жовта квітка починає розквітати увечері, в час, коли на горизонті сходить Венера; вона розкривається на зоряному світлі; вона зустрічає зорю з усією пишністю цвітіння; до середини ранку вона в'яне, опівдні опадає. Їй відпущено всього кілька годин, але життя її проходить під ясним небом, овіяне диханням Венери й Аврори; хіба не байдуже те, що вона, ця квітка, недовговічна?

Струмок був уквітчаний гірляндами діоней; навколо гуділи міриади одноденок. У повітрі пурхали колібрі й метелики, чиє яскраве вбрання мінилося всіма барвами, змагаючись своїм блиском із строкатістю квітника. Під час таких прогулянок і спостережень я часто дивувався власній суєтності. Як? Революція, що вже дала мені відчутти свій гніт і що вигнала мене в ліси, не надихає мене на думки більш серйозні? Як! Вітчизна моя переживає тяжкі випробування, а я все змальовую рослини, бабок та квіти? Людська особистість – мірило нікчемності значних подій. Скількох людей ці події залишили байдужими? Скільки інших про них навіть не дізнаються? На земній кулі живе сто десять або сто двадцять мільйонів людей; щосекунди хто-небудь помирає: отже, у кожную хвилину нашого існування, наших усмішок, наших радощів шістдесят конають, шістдесят родин страждають і плачуть. Життя – безперервна моровиця. Цей ланцюг жалоби і похоронів, що сковує нас, не розбивається, а тільки подовжується; ми самі – одна з його ланок. І після цього ми сміємо розводитися про значущість наших катастроф – тих самих, про які три з половиною чверті населення земної кулі ніколи не почують! сміємо ганятися за славою, якій не судилося віддалитися від нашої могили більш ніж на кілька льє! сміємо поринати в океан блаженства, кожна хвилинка якого відзначена низкою нових і нових домовин!

Ночі такої по дні не йшло, а по ночі – зірниці,
Щоб не озвалося новонароджене й з ним одночасно —
Жалібні зойки – супутники смерті й похмурих обрядів²⁶.

²⁵ Руїни Мітла і Паленке в Мексиці доводять сьогодні, що Новий Світ може позмагатися щодо давнини зі Старим (Париж, 1834).

²⁶ *Тім Лукрецій Кар*. Про природу речей, II, 570–580; пер. А. Содомори.

3

Джерело молодості. – Мускогульги та семіноли. – Наш табір

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Дикуни Флориди розповідають, ніби на світі є озеро, посеред якого живуть на острові найвродливіші у світі жінки. Мускогульги кілька разів намагалися завоювати їх; але коли човни підпливають до цього земного раю, він відступає – точнісінько як химери наших бажань, завжди недосяжні.

Було в цих краях і джерело молодості: чи не волієте розпочати життя спочатку?

Я був близький до того, щоб повірити в ці вигадки. У ту мить, коли ми найменше цього очікували, ми побачили, як із бухти вийшла флотилія веслових та вітрильних човнів. Вони причалили до нашого острова. На човнах було дві родини кріків, одна семінольська, друга мускогульзька, а з ними ще кілька індіанців черокі та *палені*. Я був захоплений красою цих дикунів, які анітрохи не були схожими на канадських.

Семіноли та мускогульги досить високі на зріст, а їхні матері, дружини й доньки, навпаки, найменші крихітки з усіх, кого мені випало бачити в Америці.

Індіанки, які висіли на берег недалеко від нас, були не такого малого зросту: в їхніх жилах кров черокі змішалася з кастильською кров'ю. Дві з них нагадували креолок із Сан-Домінго чи Іль-де-Франсу, але були жовтошкірі й крихкотілі, як жінки з берегів Гангу. Ці дві мешканки Флориди, що доводилися одна одній сестрами в перших, – їхні батьки були братами, – стали мені за моделі: одна – для Атала, а друга для Селюти; втім, вони перевершували портрети, які я створив, адже їх вирізняла та щирість різноманітної та мінливої природи, та своєрідність, народжена расою і кліматом, які я передати не здатний. Було щось таке в цьому овалі обличчя, у цій матовій шкірі, немов оповитій легким апельсиновим серпанком, у цьому смолисто-чорному пухнастому волоссі, в цих довгастих очах, напівприкритих атласними повіками, які підводилися так неквапом, нарешті, в подвійній спокусливості індіанки та іспанки, що годі було й пояснити.

Поява дикунів змінила наші плани; торгові агенти почали розпитувати індіанців з приводу коней: вирішено було стати табором поблизу табуна.

Рівниною, де ми отаборилися, блукали бики, корови, коні, бізони, буйволи, журавлі, індики, пелікани: птахи розмаїтили зелене поле савани білими, чорними, рожевими плямами.

Наші торговці й мисливці постійно перебували в полоні багатьох пристрастей: не тих, що пов'язані з чинами, вихованням, забобонами, а пристрастей природних, глибинних, безоглядних, таких, що ведуть просто до мети; пристрастей, свідки яких – дерево, що впало посеред густого лісу, невідома лощина, безіменна річка. Найчастіше любов кидала іспанців в обійми крікських жінок: головна роль у цих романах відводилася *паленим*. Особливий успіх мала одна історія – історія про те, як *розмальована дівуля* (куртизанка) спокусила, а далі й розорила якогось виноторговця. Семіноли виспівували цю історію, переказану віршами, що дістала назву «Табаміка», коли мандрували крізь ліси²⁷. Своєю чергою колоністи викрадали індіанських жінок, та невдовзі кидали їх у Пенсаколі, де на них неминуче чекала смерть: їхні біди поповнили «Романсеро», ставши гідними конкурентами наріканням Хімени.

²⁷ Я навів її у моїх «Подорожах» (Женева, 1832).

4

Дві індіанки. – Руїни на березі Огайо

Земля – прекрасна мати; ми виходимо з її лона; доки ми малі, вона годує нас груддю, сповненою молоком і меду; коли ми входимо в пору юності та зрілості, вона щедро наділяє нас своїми чистими водами, зерном та плодами; вона завжди дає нам затінок, воду, їжу та постіль; коли ми помираємо, вона знову отверзає нам своє черево, устилає наші останки покривом із трав та квітів, непомітно долучаючи нас до своєї стихії, щоб згодом знову явити на світ у якійсь витонченій формі. Ось про що я думав, прокидаючись і поглядаючи на небесне склепіння, що нависло над моїм ложем.

Чоловіки часто з ранку до вечора пропадали на полюванні; я ж залишався з жінками та дітьми. Я був нерозлучний з моїми лісовими німфами, з яких одна була гордовитою, інша – сумною. Я нічогосінько не розумів із того, що вони говорили, вони також не розуміли мене; але я носив їм воду для пиття, збирав хмиз для багаття, шукав мох на ліжку. Вони вбиралися в короткі спіднички, корсети, індіанські плащі і полюбляли пишні рукави з розрізами на іспанський манір. Свої оголені ноги вони прикрашали ромбоподібними мереживами з бересті. Вони вплітали у волосся букети квітів або волоть очерету, начіпляли на себе ланцюжки та скляні намиста. У вухах красунь червоніли багрянні зерна; красень папуга, що вмів говорити, – птах Арміди – або вгніжджувався їм на плече, немов смарагдова застібка, або ж сидів на руці, як яструб у вельможних дам десятого сторіччя. Щоб додати пружності грудям і рукам, вони натиралися апойею або американською чуфою. У Бенгалії баядери жують бетель, на Сході єгипетські танцівниці смокчуть смолу з острова Хіос; індіанки з Флориди перетирали своїми блакитно-білими зубками крапельки *лікідамбара* та коріння *лібаніса*, що виділяє аромат дягелю, цитрона та ванілі. Вони купалися у власних пахощах, як апельсинові дерева і квіти купаються у фіміамі, який видихають із себе їхні пелюстки і чашечки. Мені подобалося прикрашати їхні голівки; вони підкорялися з легким переляком: чарівниці гадали, що я чаклюю. Одна з них, гордовита, часто молилася; здається, вона була напівхристиянкою. Інша співала оксамитовим голосом, тривожно скрикуючи в кінці кожного куплета. Іноді вони про щось жваво сперечалися, мені вчувалися в їхніх розмовах нотки ревності, але зараз же сумна починала плакати, і обидві знову замовкали.

Я був слабкий і, щоб підбадьорити себе, шукав проявів слабкості в інших. Камоєнс в Індії кохав чорну рабіню берберку – тож чому й мені не віддати належне природному захопленню двома юними жовтошкірими султаншами? Хіба Камоєнс не присвячував *Endechas*, або станси, *Barbara escrava*²⁸? Хіба він не говорив їй:

A quella captiva,
Que me tem captivo,
Porque nella vivo,
Já não quer que viva.
Eu nunca vi rosa
Em suaves molhos
Que para meus olhos
Fosse mais Formosa.
...
Pretidao de amor,
Tad doce a figura,

²⁸ Рабіні-берберці (*порт.*).

Que a neve lhe jura
Que trocara a cõr.
Lêda mansidaõ,
Que pro siso acompanha:
Bern parece estranha,
Mas Barbara naõ.

«Ця полонянка, яка зачарувала мене, бо я живу нею, не шкодує мого життя. Ніколи троянда в солодкому букеті не полонила з такою силою мій погляд. Її чорне волосся вселяє любов; обличчя таке ніжне, що сніг готовий помінятися з ним кольором; веселість її сповнена стриманості; вона чужоземка, але не з племені варварів».

Якось ми пішли ловити рибу. Сонце хилилося на захід. На передньому плані росли сасафраси, тюльпанові дерева, катальпи та дуби, на гілках яких поросли клуби білого моху. За ними височіло найкрасивіше з дерев – папайя, схожа на стиль із чеканного срібла, увінчаний корінфською урною. На задньому плані громадилися бальзамічна тополя, магнолія та лікідамбар.

Сонце сідало за цією завісою: промінь, прослизнувши крізь крони високого дерева, карбункулом виблискував в оправі темного листя; світло, струмуючи між стовбурами і гілками, малювало на дерні колони та арабески тіней, видовжені і мінливі. Внизу росли кущі бузку та азалії, вилися ліани з гігантськими шапками квіток; угорі сяяли хмари: одні були нерухомі, мов гірські відроги чи старовинні вежі, інші пливли, нагадуючи рожевий серпанок чи шовкові пасма. Повсякчас змінюючи свою форму, хмари ці оберталися то на роззявлені пащі печей, то на купу розжареного вугілля, то на розбурхану лаву: все виблискувало, променіло, іскрилося, все було золото, розкіш, сяйво.

Після морейського повстання 1770 року деякі грецькі родини знайшли собі притулок у Флориді: клімат тут схожий на іонійський, який, здається, м'якшає, коли втихають людські пристрасті: у Смірні вечорами природа засинає, мов стомлена любовними втіхами куртизанка.

Праворуч від нас виднілися руїни великих укріплень, що височіли колись на березі Огайо; ліворуч – колишній табір дикунів; наш острів примарним відображенням мерехтів і двоївся перед нами у хвилях. На сході серед далеких пагорбів покоївся місяць; на заході небозвід зливався з алмазно-сапфіровим морем, у якому, здавалося, розчинялося напівзанурене у воду сонце. Тварі земні не спали; земля, вклоняючись небу, курила йому фіміам, і амбра, витікаючи з її лона, спадала на неї росою, як молитва завжди повертається до того, хто благає.

Покинутий моїми приятельками, я відпочивав на лісовому узліссі, сидячи в напівтемряві, під густим, глянсовим від сонця листям. Світна мошва мерехтіла серед жалобно-темних кущів і зникала, потрапивши в смугу місячного сяйва. Було чутно, як накочуються і відступають хвилі, як пустують золоті рибки, як скрикує часом пірнікоза. Я невідривно дивився на воду, поступово на мене найшла дрімота, знайома людям, чиє життя проходить у поневіряннях: усі мої спогади десь поділися, я відчував, як живу і виростаю разом з природою, охоплений таким собі нападом пантеїзму. Притулившись спиною до стовбура магнолії, я заснув; я плинув, насолоджуючись спокоем і наслухоючи невірзаний голос надії.

Вийшовши на берег цієї Лети, я побачив поряд себе двох жінок; одаліски повернулися: вони не схотіли мене будити і тихенько сиділи поряд; чи то вони прикидалися сплячими, чи й справді запали в сон, але їхні голови схилилися мені на плечі.

Легкий вітрець налетів на гай і обсіпав нас пелюстками магнолії. Тоді молодша із сім'янок заспівала: тому, хто не впевнений у собі, не варто виставляти себе на спробу подібною спокуюю! Хто може знати силу пристрасті, що проникає в серце чоловіка разом з музикою?

На цей голос озвався інший, грубий і ревливий: це *палений* кликав двох кузин додому; вони здригнулися, підхопилися: світало.

Та сама сцена повторилася, коли я потрапив на береги Греції: бракувало тільки Аспазії; піднявшись удосвіта до колон Парфенону, я побачив Кіферон, гору Гімет, корінфський Акрополь, могили, руїни, облиті золотавим, прозорим, пінливим світлом; морська гладінь відбивала його, а зефіри із Саламіна та Делоса розносили навкруги п'янкi пахощі.

Мовчки ми пристали до берега. Опівдні табір знявся з місця: треба було оглянути коней, яких кріки хотіли продати, а торговці купити. За звичаєм усіх, навіть жінок і дітей, було запрошено у свідки торговельних обгородок. Племянні коні різного віку і мастей, лошата й кобилиці разом з биками, коровами, телицями бігали і гарцювали навколо нас. Серед цього шарварку я упустив з очей кріків. Особливо багато коней і людей товпилося на лісовому узліссі. Аж ось я бачу ген-ген двох моїх індіанок; сильні руки саджають їх на крупи двох неосідланих арабських кобил, одну позаду *паленого*, другу позаду семінола. О Сіде! чому я не мав твоєї швидкої Баб'єки, щоб наздогнати їх! Кобилиці понеслися чвалом, величезний табун подався за ними. Коні хвицяють, стають цапа, скачуть, налякані рогами буйволів і биків, копита б'ються одне об одне, від прудкого бігу мають за ними їхні хвости і гриви, обагрені кров'ю. Ненаситні комахи рояться навколо цієї дикої кавалерії. Мої індіанки зникають, немов донька Церери, викрадена владикою Аїду.

Так усе в моєму житті закінчується невдачею, так від усього, що так швидко минуло, мені доля одважує лише спогади: я візьму з собою в Єлисейські Поля стільки тіней, скільки ніколи ще не приводила туди жодна людина. Річ у моїм характері: я не вмю тішитися прихильністю фортуни; я не прагну ні до чого з того, що вабить інших людей. Я не маю жодної віри, крім релігії. Якби мені випало бути пастирем або королем, я не знав би, що робити зі скіпетром чи патерицею. Мене однаково стомлювали б слава і геній, праця і гулящий час, благоденство і злигодні. Все мені набридає, мене змагають позіхи: я скільки сили тягну ярмо своїх днів, понятих нудьгою, бредучи по життю.

5

Хто такі були мускогульзькі дівчата. – Арешт короля у Варенні. – Я припиняю свою подорож, щоб повернутися до Європи <...>

Коли нечистий забрав невідомо куди мускогульзьких дівчат, провідник розповів мені, що *палений*, кавалер однієї з двох індіанок, приревнував її до мене і разом із семінолом, братом другої дівчини, вирішив викрасти у мене *Атала* і *Селюту*. Провідники, не добираючи слів, називали їх *розмальованими дівулями*, зачіпаючим моє самолюбство. Я почувався особливо приниженим тому, що суперник мій був худий, препоганий чорний москіт, що мав усі ознаки комах, яких ентомологи Далай-Лами визначають як тварин, у яких плоть усередині, а кістки зовні. З тієї журби я почав гостріше відчувати свою самоту. Мене не розважила навіть поява моєї Сильфіди, яка, подібно до Юлії, що пробачила Сен-Пре його паризьких індіанок, притьмом похопилася втішати невірною коханця. Я зараз же покинув пустелю, де згодом оселив моїх зможених сном нічних подруг. Не знаю, чи повернув я їм життя, яким вони мене обдарували: хоч би як там, та я зробив одну з них невинною дівочою, а другу – добродісною дружиною – такою була моя спокута.

Ми знову перевалили через Блакитні гори і наблизилися до розораних європейцями земель побіля Чиллікоте. Я анічогісінько не дізнався з того, що стосувалося головної мети моєї подорожі, зате поринув у світ поезії:

Як бджілка з квітника, важка і жовтопуза,
Тепер додому повернулася моя муза.

На березі струмка стояв американський будинок, zarazом фільварок і млин. Я увійшов, попросився на нічліг, мене приязно пригостили.

Господиня провела мене сходами до помешкання, розташованого просто над гідравлічною машиною. Кімната була затишна, з маленьким віконцем, увитим плющем та кобеями з ліловими дзвіночками, – на неширокий струмок, який самотньо тік, оточений обабіч хащами верб, вільхи та каролінських тополь. Замшіле колесо оберталося у їхній тіні, скидаючи воду довгими стрічками. Окуні та форелі жирували в пінистому потоці, трясогозки перелітали з берега на берег, а якісь інші птахи, схожі на рибалочок, махали своїми синіми крилами при самій воді.

Добре було б опинитися тут разом із *сумною* індіанкою, якби вона була мені вірною; я б поринав у мрії, сидючи коло її ніг, поклавши голову їй на коліна, слухаючи, як шумує водоспад, як крутиться колесо, як обертається млинове жорно, як сиплется крізь сито зерно, як рівномірно злітає і падає млиновий кулачок, і вдихаючи річкову прохолоду та запах свіжозмоченого ячменю.

Настала ніч. Я спустився вниз, до господарів. Кімнату освітлювало тільки вогнище, де палало сухе листя маїсу та лущиння кінських бобів. Рушніці млинаря, що лежали на підставці, поблискували у відсвітах полум'я. Я сів на табурет у кутку біля каміна; поряд пустувала білка, стрибаючи то на спину гладкого пса, то на прядку. На колінах у мене вместилося кошеня, що стежило за її грою. Дружина млинаря поставила на вогонь великий казан – полум'я обхопило його чорне дно, немов короною із золотих променів. Наглядаючи, як википають батати, що варилися мені на вечерю, я знічев'я схилився до англійської газети, що валялася у мене під ногами, і при світлі вогнища помітив надрукований великими літерами заголовок: «Flight of the King» (Втеча короля). Це була оповідь про втечу Людовіка XVI та про арешт бідолашного монарха у Варенні. Газета повідомляла також про зростання еміграції та об'єднання армійських офіцерів під прапором французьких принців.

У думках моїх стався блискавичний переворот. Ринальд у садах Арміди побачив свою слабкість у дзеркалі честі; я не герой Тассо, але у тіні американського вертограду я побачив свій образ у тому ж дзеркалі. Під солом'яним дахом млина, загубленого в невідомих лісах, я раптом виразно почув брязкіт зброї та столичний гамір. Я негайно перервав подорож і сказав собі: «Повернися до Франції».

Таким чином, те, що я вважав своїм обов'язком, зруйнувало мої первинні наміри і зумовило перший з несподіваних поворотів мого життєвого шляху. Бурбони теж мало потребували послуг дрібного бретонського дворянина, коли той з'явився із-за моря віддати їм данину своєї безвісної відданості, як і пізніше, коли він вийшов з невідомості. Якби я скористався газетою, яка круто змінила мою долю, на те, щоб розкурити люльку, а далі продовжив свій шлях, ніхто у Франції не помітив би моєї відсутності; життя моє на той час не привертало нічиїх поглядів і важило не більше, ніж дим моєї індіанської люльки. На театр світу мене кинуло не що інше, як незгода між мною і моєю совістю. Я міг чинити, як бажав, адже в цій суперечці не було інших свідків, крім мене; та саме в очах цього свідка я найбільше боявся власного приниження.

Чому нині моя пам'ять наділяє безлюдні береги Ері та Онтарію чарівністю, якої геть позбавлений для мене спогад про пишновеличний Босфор? Тому, що під час моєї подорожі до Сполучених Штатів я був сповнений ілюзій; смута у Франції настала саме тоді, коли почалося моє життя; і в мене, і у моєї вітчизни все ще було попереду. Ці дні дороги мені, бо нагадують про чистоту тієї втіхи, якої випало щастя зажити в лоні родини, та радощі юності.

За п'ятнадцять років по тому, коли я повернувся з подорожі на Схід, республіка, переповнена уламками і слізьми, вийшла з берегів і виформувалася в деспотизм. Я вже не заколисував себе нездійсненими мріями; мої спогади, що надихаються відтепер суспільством і пристрастями, втратили простодушність. Обидва мої паломництва – на Захід і на Схід – не

принесли мені успіху; я не відкрив шляху до полюса, не зажив бажаної слави на берегах Ніагари: так само не знайшов я її й серед афінських руїн.

Поїхавши до Америки мандрівцем, повернувшись до Європи солдатом, я не довів до кінця ні одну, ні другу справу: злий геній відібрав у мене і патерицю і шпагу, вклавши мені до рук перо. Через п'ятнадцять років, опинившись у Спарті, я вдивлявся у нічне небо, згадуючи країни, де мені вже доводилося спати мирним і тривожним сном: цим зорям, що сяють над вітчизною Єлени та Менелая, я вже посилав свій привіт з лісів Німеччини, з вересових заростів Англії, з полів Італії, з корабля, що пливе у відкритому морі, з канадських пущ. Тож який сенс виливати свою душу світилам, нерухомих свідкам моєї мандрівної долі? Настане день, коли їм більше не доведеться стомлювати себе, спостерігаючи за мною: збайдужілий до власної долі, я вже не проситиму світила про поблажливість, не благатиму їх повернути мені ті частинки життя, які залишає мандрівець на своєму шляху.

Якби я знов опинився сьогодні в Сполучених Штатах, я б не впізнав їх: там, де раніше були ліси, я побачив би оброблені поля; там, де я пробирався стежиною крізь гущавину, переді мною пролягла б проїзна дорога; там, де мешкали начези і стояла хатина Селюти, виросло місто, у якому нині близько п'яти тисяч містян; Шактас сьогодні міг би стати депутатом конгресу. Нещодавно я одержав брошуру, яку видали індіанці черокі: захисники дикунів надіслали її мені – *захисникові свободи друку*.

Мускогульги, семіноли, чикасаси мають свої Афіни, свій Марафон, свій Карфаген, свій Мемфіс, свою Спарту, свою Флоренцію; так само вони мають графство Колумбію і графство Маренго: кожна з країн дала хоча б по одному славному імені цим пустелям, де я зустрів отця Обрі і нікому не відому на той час Атала. Кентуккі пишається своїм Версалем; округ під назвою Бурбон іменує свою столицю Парижем.

Усі вигнанці, всі пригноблені, що вирушили до Америки, принесли з собою пам'ять про батьківщину.

...falsi Simoentis ad undam
Libabat cineri Andromache²⁹.

У своєму лоні, під заступництвом свободи Сполучені Штати зберігають пам'ять про багато історичних місць стародавньої та сучасної Європи: Адріан наказав збудувати в саду свого замиського маєтку споруди, що повторюють визначні пам'ятки його імперії.

Тридцять три широкі шляхи розходяться з Вашингтона в різні боки, як колись ішли від Капітолія римські дороги; вони тягнуться, розгалужуючись, аж до кордону Сполучених Штатів і утворюють мережу завдовжки 25 747 миль. На багатьох з них є поштові станції. Тепер, щоб дістатися штату Огайо або Ніагари, винаймають диліжанс, як винаймали у ті часи, коли я там бував, провідника або тлумача з індіанців. Є й інші транспортні засоби: всі озера та річки сполучені каналами; уздовж сухопутних доріг можна плисти на веслових і вітрильних кораблях, або на вантажопасажирських суднах, або на пароплавах. Там, де всюди ростуть гігантські ліси, а під ними майже врівні з поверхнею землі є багатющі поклади вугілля, пального достатньо.

З 1790 по 1820 рік населення Сполучених Штатів за кожні десять років збільшувалося на 35 відсотків. Очікується, що до 1830 року воно становитиме 12 875 тисяч душ. Продовжуючи подвоюватися кожні 25 років, воно до 1855 року виросте до 25 750 тисяч душ, а ще через 25 років, у 1880 році, перевищить 50 мільйонів.

Це могутнє плем'я перетворює пустища на квітучі сади. Канадські озера, які ще недавно не знали, що таке вітрило, схожі сьогодні на доки, де фрегати, корвети, катери, човни зустрі-

²⁹ Андромаха над прахом жертву жалобну за містом // У гаї приносила, де Сімоент неправдивий спливає, // Й голосно манів на тризну скликала усіх до могили (*Вергілій. Енеїда, III, 301–303; пер. М. Білика*).

чаються з індіанськими пірогами і каное, подібно до того, як великі кораблі та галери сусідять із пінками, баркасами і кайками на константинопольському рейді.

Міссісіпі, Міссурі, Огайо забули, що таке спокій: ними плавають трищоглові судна; понад двісті пароплавів снують уздовж їхніх берегів.

Цієї гігантської навігації всередині країни з лишком вистачило б для її процвітання, але Сполучені Штати не відмовляються і від далеких експедицій. Їхні кораблі борознять усі моря, беруть участь у найрізноманітніших справах, і зоряний західний прапор досягає східних берегів, де віддавна знали тільки рабство.

Щоб довершити цю захопливу картину, слід уявити собі такі міста, як Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія, Балтимор, Чарльстон, Савана, Новий Орлеан, що світять вогнями в ночі, переповнені кіньми та екіпажами, багаті розкішними кафе, музеями, бібліотеками, танцювальними й театральними залами, щедрими на всі насолоди розкоші.

Проте не слід шукати в Сполучених Штатах того, що відрізняє людину від інших тварин, того, що дарує їй безсмертя і прикрашає її життя: всупереч старанням безлічі викладачів, які самовіддано трудяться в численних навчальних закладах, словесність новій республіці невідома. Американці замінили розумову діяльність практичною; не ставте їм за провинку їхню байдужість до мистецтв: не до того їм було. Закинуті з різних причин на пустинний ґрунт, вони взялися до сільського господарства та торгівлі; перш ніж почати роздумувати, слід навчитися жити; перш ніж саджати дерева, треба їх зрубати, щоб зорати землю. Щоправда, перші поселенці, розкраювані релігійними розбратами, несли в лісові нетрі пристрасть до суперечок; але перше, що їм доводилося, це впокорювати пустелю з сокирою за плечима, а в перервах між роботою партою для них міг бути тільки в'яз, який вони обрубували. Американці не пройшли усіх тих шаблів розвитку, які пройшли інші народи; їхнє дитинство та юність залишилися в Європі; вони не пам'ятають нехитрих коліскових пісень; родинні радощі їм вічно затьмарювала туга за невідомою батьківщиною, розлуку з якою вони завжди оплакували, пам'ятаючи про її чарівність, відому їм з оповідок.

На новому континенті немає ані класичної, ані романтичної літератури, немає також літератури індіанської: для класичної літератури американцям бракує зразків, для романтичної – середньовіччя, що ж до літератури індіанської, то американці зневажають дикунів і ненавидять ліси, як в'язницю, якої їм дивом вдалося уникнути.

Отже, в Америці немає літератури як такої, літератури у її властивому розумінні; там є література прикладна, створена для різних потреб суспільства: це література для робітників, торговців, моряків, землеробів. Американці легко засвоюють тільки механіку і точні науки, бо точні науки мають матеріальний бік: Франклін та Фултон змусили блискавку і пару служити людям. Честь відкриття, без якого у майбутньому не зможе обійтися під час своїх морських експедицій жоден континент, належить Америці.

Схильність до поезії та багата уява, даровані долею жменьці нероб, розглядаються в Сполучених Штатах як хлоп'ячі пустощі, блазенство, простиме лише в юності та на схилі літ: у американців не було дитинства; до старості їм ще далеко.

Звідси випливає, що люди, зайняті серйозними розвідками, не могли не належати до ділових кіл, бажаючи розумітися на справах, і не могли не взяти діяльної участі в революції. Але впадає в око одна сумна річ – швидке виродження таланту від епохи першої американської смуті до наших недавніх подій; адже люди тодішні і нинішні – майже сучасники. Президенти американської республіки за складом характеру релігійні, прості, піднесені, спокійні – нічого подібного не знайдемо ми в кривавих обвалах нашої республіки та імперії. Ізольованість, у якій опинилися американці, вплинула на їхню вдачу; вони здобули свою свободу мовчки.

Прощальна промова Вашингтона до народу Сполучених Штатів гідна найсуворіших героїв античності.

«Політика нашої держави, – говорить генерал, – доводить, наскільки принципи, які я щойно перелічив, керували мною, коли я виконував покладені на мене обов'язки. В усякому разі, совість говорить мені, що я виконав свій обов'язок. Знову повертаючись до часу мого правління, я бачу, що наміри мої завжди були чистими, проте я надто глибоко усвідомлюю свої недоліки, щоб не підозрювати, що я також припустився багатьох помилок. Якби вони не були, я невпинно благаю Всевишнього відвернути або ж послабити зло, яке вони можуть собою спричинити. Тому я йду, тішачи себе надією, що країна моя завжди буде до мене зичливою і що, пам'ятаючи про сорок п'ять років, які я ревно і чесно служив їй, співгромадяни пустять у непам'ять мою незначну провину, як опустять вони невдовзі в землю, де я знайду вічний спочинок, домовину з моїм тілом».

У своєму Монтічелльському маєтку Джефферсон, батько двох дітей, писав після смерті одного з них:

«Я пережив втрату достоти невимірну. Інші втрачають те, що мали удосталь; я ж оплакую половину того, що було для мене насущним. Решта днів моїх тримається тепер на тонкій нитці людського життя. Можливо, мені судилося побачити, як обірветься і ця остання батьківська любов!»

Філософія рідко буває зворушлива, але тут вона є такою найвищою мірою. І це не безпредметна туга людини, яка звікувала свій час бездіяльно: Джефферсон помер на вісімдесят четвертому році свого життя і на п'ятдесят четвертому році вільного життя своєї країни. Останки його спочивають під каменем, на якому висічено коротку епітафію: «Томас Джефферсон, автор “Декларації незалежності”».

Перикл і Демосфен виголошували похоронні промови над молодими греками, які полягли за народ, що невдовзі по тому зник з лиця землі: Брекенрідж у 1817 році уславив молодих американців, котрі пролили кров за народ, якому судилося довге життя.

У Сполучених Штатах є також ціла галерея портретів видатних американців – чотири томи ін-октаво, і, що дивує найбільше, – книга, яка містить біографії понад сотні індіанських вождів. Логан, вождь племені з Віргінії, сказав лордові Данмору такі слова: «Минулої весни полковник Красп без будь-якого приводу повбивав усіх родичів Логана: на землі не залишилося жодної живої істоти, в чийх жилах текла хоча б краплина моєї крові. Я бажав помсти. Я почав мститися. Я вбив багато людей. Хто тепер плакатиме по Логанові? Ніхто».

Не люблячи природу, американці, проте, зацікавилися природознавством. Таунсенд, розпочавши свій шлях у Філадельфії, обходив пішки землі від Атлантичного до Тихого океану, занотовуючи до щоденника численні спостереження. Томас Сей, подорожуючи Флоридою та Скелястими горами, написав працю з американської ентомології. Непогані описи можна відшукати у Вільсона, ткача, який став письменником.

Якщо говорити про літературу як таку, то вона, попри всю свою посередність, представлена кількома романістами та поетами, які заслуговують на згадку. Син квакера Браун – автор роману «Віланд», цей «Віланд» – джерело і зразок романів нової школи. На протигагу своїм співвітчизникам Браун, за його власними словами, «більше полюбляв блукати по лісах, ніж молотити зерно». Герой роману – пуританин, якому Всевишній наказав убити дружину: «Я привів тебе сюди, – говорить він їй, – щоб виконати наказ Господа: ти мусиш померти». І він схопив її за руки. Вона кілька разів пронизливо верескнула і спробувала вирватися: «Віланде, хіба я не дружина тобі? Невже ти хочеш мене вбити? О, ні! Пощади! Пощади!» – Поки голос не зрадив її, вона кричала, благала про пощаду і кликала на допомогу». Віланд душить дружину і, незрозуміло чому, відчуває насолоду, побачивши мертве тіло. Це ще жахливіше, ніж наші новітні вигадки. Браун зазнав впливу «Калеба Вільямса», а в «Віланді» наслідував ще й відому сцену з «Отелло».

Нині американські романісти: Купер, Вашингтон Ірвінг – змушені шукати критиків і читачів у Європі. Мова великих англійських письменників в Америці *креолізувалася, провін-*

ціалізувалася, варваризувалася, але не набула серед непорочної природи нової потужності; довелося складати словники американських виразів.

Що ж до американських поетів, то їхня мова не без приємності, проте творіння їх більш-менш посередні. Втім, «Ода вечірньому вітерцю», «Схід сонця над горою», «Потік» та ще кілька віршів заслуговують на увагу. Халлек оспівав помираючого Боцаріса, а Джордж Хілл вештався руїнами Греції. «Ось і ти, – звертається він до Афін, – самотня цариця, повалена з трону!.. Парфенон, цар храмів, на твоїх очах час викрадав зі стародавніх святилищ і жерців і богів!»

Мені, мандрівцю, який побував на берегах Еллади і Атлантиди, утішно чути, як голос незалежної землі, що не знала античності, сумує за свободою, втраченою Старим Світом.

6

Небезпеки, що загрожують Сполученим Штатам

Але чи збереже Америка свій державний устрій? Чи не станеться серед штатів розколу? Чи не зайде депутат з Вірджинії, що відстоює античну свободу, яка допускає рабство, – спадщину язичества, у суперечку з депутатом з Массачусетсу, поборником свободи сучасної, такої, що виключає рабство, – тієї свободи, якою ми завдячуємо християнству?

Чи не різняться північні та південні штати духом та інтересами? Чи не захочуть західні штати, розташовані дуже далеко від Атлантичного океану, встановити у себе інший державний лад, ніж східні? Чи достатньо міцні узи федерації, щоб згуртувати всі штати й утримати їх разом? З іншого боку, якщо посилити президентську владу, чи не призведе це до деспотизму, що підкріплюється військовою силою і наділяє диктатора особливими повноваженнями?

Сполучені Штати виникли і розвивалися завдяки своїй відірваності від інших країн: сумнівно, щоб вони могли жити і процвітати в Європі. Серед нас існує федеральна Швейцарія – чому? тому, що вона мала, бідна, загублена в горах, тому, що вона постачає гвардійців королям і пейзажі мандрівцям.

Далеко від Старого Світу населення Сполучених Штатів поки що не попрощалося з ізоляваністю: свою свободу воно здобуло в пустелях; проте поволі життя його починає змінюватися.

Існування демократичних режимів у Мексиці, Колумбії, Перу, Чилі, Буенос-Айресі, попри всю їхню хиткість, становить небезпеку для Сполучених Штатів. Поки їх оточували одні лише колонії заатлантичного королівства, серйозне військове зіткнення було неможливе; нині ж інша річ; чи не виникне найближчим часом суперництво між сусідніми державами? Якщо обидві сторони візьмуться за зброю, якщо раптом дітей Вашингтона охопить войовничий запал, той, хто проявить себе великим полководцем, зможе сісти на престол: славі до впадоби царський вінець.

Я вже говорив, що інтереси північних, південних і західних штатів розходяться; це загальновідомо; союз їх може розпастися – що тоді? Їх примусять до покори за допомогою зброї? Яка іскра розбрату, укинута в лоно суспільства! Штати, що відкололися, відстоять свою незалежність? Який ґрунт для розбратів між цими самостійними штатами! Здобувши незалежність, ці заморські республіки насправді перетворилися б на беззахисні клаптики землі, що не мають аніякої ваги у світі, або поступово підпали б під владу однієї з них. (Я залишаю осторонь серйозне питання щодо союзів з іншими державами та іноземних вторгнень.) Кентуккі, населений людьми більш грубими, сміливими та войовничими, ймовірно, став би штатом-переможцем. Якби цей штат поглинув решту, влада одного правителя зараз же вивищилася б над зруйнованою загальною владою.

Я говорив про небезпеку війни, я мушу нагадати і про небезпеку тривалого миру. Після завоювання незалежності Сполучені Штати весь час, за винятком кількох місяців, насолоджу-

валися цілковитим спокоєм: у той час, як сотні битв стрясали Європою, американці мирно обробляли свої поля. Звідси численність населення і багатств з усіма незручностями, що є наслідком такого надлишку багатств і населення.

Якщо війну нав'язують народу невойовничому, чи здатний він вистояти? Чи здатний пожертвувати добробутом і звичками? Як відмовитися від милих серцю звичаїв, від затишку, від млості, яку породжує достаток? Китай та Індія, дримаючи під своєю серпанковою запоною, постійно тягнули чужоземне ярмо. Звичаям вільного суспільства личить мир, що стримується війною, і війна, здобрена миром. Рано чи пізно американці розлучаться з маслиновим вінком: маслина не росте на їхніх берегах.

Над ними починає набирати влади користолюбство; прагнення до наживи стає національним ганджем. Банки різних штатів стають на шлях суперництва, і загальний добробут опиняється під загрозою через окремих банкрутів. Допоки вільна країна видобуває золото, республіка творить дива в промисловості, але, коли запаси золота виснажуються, вона втрачає любов до незалежності, бо любов ця не ґрунтується на моральному почутті, а виникає з жадоби наживи та пристрасті до підприємництва.

До того ж важко перетворити на *вітчизну* сукупність штатів, які не мають ані спільної релігії, ані спільних інтересів і, утворившись в різний час з різних джерел, живуть на несхожій землі і під несхожим сонцем. Що спільного між французом з Луїзіани, іспанцем з Флориди, німцем з Нью-Йорка, англійцем з Нової Англії, Вірджинії, Кароліни, Джорджії, хоча усі вони і вважаються американцями? Один – легковажний дуелянт; другий – пихатий ледар і католик; третій – лютеранин, землероб, який не має рабів; четвертий – плантатор англіканського віросповідання, власник безлічі негрів; п'ятий – пуританин і торговець; скільки знадобиться сторіч, щоб привести їх усіх до однаковості?

В Америці от-от з'явиться хризогенна ³⁰ аристократія з її любов'ю до відзнак та пристрастю до титулів. Звичайно вважається, що в Сполучених Штатах усі рівні: це зовсім не так. Існують гуртки, члени яких зневажають один одного і один з одним не знаються; господарі інших салонів перевершують чванством пихатих німецьких князів у шістнадцятому коліні. Ці знатні плебеї прагнуть кастовості, обравши за напрям рух навспак по шляху просвітництва, що зробило їх рівними і вільними. Знаходяться серед них такі, які говорять тільки про своїх предків, гордих баронів, що напевно були незаконнонародженими соратниками Вільгельма Завойовника, позашлюбного сина герцога Нормандського. Предмет гордості цих людей – герби лицарів Старого Світу, прикрашені зміями, ящірками та папугами Світу Нового. Варто молодшому синові гасконського дворянина, прямуючи до республіканських берегів, назватися маркізом, і пошана супутників, що пливають з ним на одному пароплаві, йому забезпечена, навіть якщо все його майно складається з плаща та парасольки.

Величезна різниця у статках – ще більш серйозна загроза духові рівності. Серед американців є такі, що мають один чи два мільйони доходу; отже, янки з вищого світу вже не можуть жити, як Франклін: справжній *джентльмен*, знудившись своєю молодю вітчизною, приїжджає до Європи за старовиною; подібно до англійців – диваків і меланхоліків – він *подорожує* Італією, зупиняючись на нічліг у заїжджих дворах. Ці гультяї-нероби з Кароліни або Вірджинії купують руїни абатства у Франції і розплановують у Мелені англійські парки з американськими деревами. Неаполь постачає Нью-Йорку співаків і парфумерів, Париж – моди та комедіантів, Лондон – грумів і боксерів: екзотичні радощі, від яких життя у Сполучених Штатах не стає веселішим. Задля розваги там стрибають у Ніагарський водоспад під оплески п'ятдесяти тисяч плантаторів, напівдикунів, яких може розсмішити хіба що смерть.

Але найдивовижніше полягає в тому, що одночасно з нерівністю у доходах, що випліскується назовні, та появою аристократії зовнішнє прагнення до рівності примушує про-

³⁰ Багата (неологізм Шатобріана від грец. хризо – золото).

мисловців і землевласників приховувати розкіш, приховувати багатства зі страху бути вбитим сусідами. Американці не визнають виконавчої влади; вони запросто виганяють тих, кого самі обрали, і замінюють їх новими виборними. Це анітрохи не порушує порядку; зневажаючи демократичні теорії та закони, американці визнають демократію на практиці. Духу сімейщини майже не існує: батьки вимагають, щоб усяка дитина, здатна працювати, літала, подібно до пташеняти, що оперилося, на власних крилах. З цих поколінь, які ранне сирітство навчає самостійності, та емігрантів, що приїжджають з Європи, утворюються кочові співтовариства, які відкривають землі, риють канали і, ніде не осідаючи, усюди насаджують дух підприємництва; вони закладають будинки в пустелі для тимчасового власника, який пробуде там усього кілька днів.

У містах панує холодний, жорстокий егоїзм; піастри і долари, банківські квитки та срібло, підвищення і зниження курсу акцій – от і всі теми для розмов; здається, ніби ти потрапив на біржу або до прилавка великого магазину. Надзвичайної грубизни газети заповнені діловими повідомленнями або брутальними плітками. Чи не підпали мимоволі американці під владу клімату, де рослинна природа, здається, пограбувала решту природи, увібравши в себе всі живі соки, – влада, існування якої багато видатних умів хоча й оспорюють, але все-таки остаточно не скидають з рахунку? Слід було б з'ясувати, чи не виснажила цивілізована свобода дочасно сили американців, як виснажив сили росіян цивілізований деспотизм?

Загалом і в цілому Сполучені Штати справляють враження не метрополії, а колонії; у них зовсім немає минулого, звичай ж їх народжені законами. Ці громадяни Нового Світу зайняли своє місце серед народів світу тоді, коли політичні ідеї переживали піднесення: зрозуміло, чому вони перероджуються надзвичайно швидко. Міцне суспільство їм, здається, не судилося, бо, з одного боку, окремим особам тут усе надзвичайно легко набридає, з другого ж боку, ніхто не схильний до осілості, і всіма володіє пристрасть до зміни місць, адже в країні, де всі мешканці безперестанку мандрують, ні в кого не буває надійної домівки. Американці борознять океани і дотримуються передових поглядів, так само нових, як і їхня країна: схоже, Колумб заповів їм не так створювати нові світи, як відкривати їх.

7

Повернення до Європи <...>

Повернувшись, як я вже сказав, з пустелі до Філадельфії і поспішно занотувавши дорого те, *що я зараз вам розповів*, як говорить лафонтенівський старий, я не знайшов переказних векселів, на які розраховував; так почалася грошова скрута, що переслідувала мене все життя. Багатство і я не злюбили одне одного з першого погляду. Геродот пише, що деякі індійські мурашки збирають гори золота; Афіней стверджує, що сонце дало Геркулесові золотий корабель, щоб він зміг дістатися острова Еріфія, володіння Гесперид; хоч я також мурашка, я не маю честі належати до великої індійської сім'ї; хоч я і мореплавець, я завжди плавав на хвилях не інакше як у соснових човнах. На такому судні я й прибув з Америки назад до Європи. Капітан дозволив мені плисти в кредит, 10 вересня 1791 року разом з кількома моїми співвітчизниками, які з різних причин поверталися до Франції, я зійшов на корабель. Він плів до Гавра.

«Плавання через Атлантику; корабель трохи не сідає на мілину в Ламанші, але врешті-решт щасливо прибуває до Гавра»

2 січня 1792 року я знову ступив на рідну землю, якій призначено було невдовзі знову захитатися під моїми ногами. Я привіз із собою не ескімосів з полярних широт, а двох дикунів невідомого племені: їх звали Шактас і Атала.

Книга дев'ята

Переглянуто в грудні 1846 року

1

Я зустрічаюся в Сен-Мало з матусею. – Революція йде вперед. – Моє одруження

Лондон, квітень – вересень 1822 року

«Перші враження від революційної Франції: спалені замки та розорені маєтки»

Матуся і вся рідня зустріли мене ніжно, журилися ж лише через те, що я повернувся невчасно. Мій дядько, граф де Беде, мав намір разом з дружиною і доньками виїхати на острів Джерсі. Мені необхідно було роздобути грошей, щоб приєднатися до армії принців. Подорож до Америки поглинула частину мого статку; зі скасуванням феодальних прав моя частка молодшого сина стала зовсім мізерною; вступ до Мальтійського ордену так само не віщував мені вигод, адже майно духовництва перейшло до рук народу. Цей збіг обставин став передумовою найважливішої події у моєму житті; щоб дати мені можливість піти на смерть заради справи, мені байдужої, мене одружили.

У Сен-Мало на спочинку жив пан де Лавінь, кавалер ордена Святого Людовіка, колишній комендант Лор'яна. Коли граф д'Артуа відвідав Бретань і потрапив до Сен-Мало, він гостював у його будинку: зачарований привітним господарем, принц обіцяв йому зробити все, що той попросить.

Пан де Лавінь мав двох синів: один одружився на мадемуазель де ла Пласельєр. Дві доньки, що народилися від цього шлюбу, рано залишилися круглими сиротами. Старша вийшла за графа дю Плессі-Парско, капітана корабля, сина й онука адміралів, який нині й сам став контр-адміралом, кавалером ордена Почесного легіону і командувачем гардемаринами в Бресті; молодша жила у діда. На той час, коли я повернувся з Америки до Сен-Мало, їй було сімнадцять років. Вона була білошкіра, тендітна, тонка і дуже вродлива; світле, хвилясте від природи волосся вона, як маленька, носила розпущеним. Її статки оцінювали в п'ятсот чи шістсот тисяч франків.

Мої сестри забрали собі в голову одружити мене з мадемуазель де Лавінь, яка дуже прихильно ставилася до Люсіль. Перемовини велися без мого відома. Я бачив мадемуазель де Лавінь разів три або чотири, не більше; я здалека упізнавав її по рожевій шубці, білому платтю і світлому волоссю, розмаяному вітром, коли приходив на берег, щоб насолодитися обіймами морської хвилі – найулюбленішої моєї коханки. Я не відчував у собі жодних якостей, належних чоловікові. Всі мої ілюзії були живі, ніщо в моїй душі не згасло: подорож тільки додала мені сил. Мене хвилювала муза. Люсіль любила мадемуазель де Лавінь і сподівалася, що цей шлюб принесе мені незалежний стан. «Ну що ж!» – сказав я. Людина суспільна в мені непохитна, а приватна – поступлива, тож задля уникнення хвилильних неприємностей я готовий закабалити себе на весь свій вік.

Згоду діда, дядька по батьківській лінії та інших найближчих родичів було отримано без зусиль; залишалось умовити дядька по материнській лінії, пана де Вовера, великого демократа, що заперечував проти весілля своєї племінниці з таким аристократом, як я, котрий

насправді ним не був. Спочатку вирішили обійтися без його благословення, проте моя благочестива матуся поставила вимогу, щоб нас вінчав священик, який не склав присяги, а таке вінчання могло відбутися тільки таємно. Довідавшись про це, пан де Вовер нацькував на нас суддівських, звинувачуючи мене у викраданні нареченої та порушенні закону, а також посилюючись на те, що дід нареченої, пан де Лавінь, нібито геть втратив розум. Мадемуазель де Лавінь, ставши пані де Шатобріан, не встигла сказати мені навіть двох слів, як іменем правосуддя її розлучили зі мною і доправили до монастиря Вікторії, що в Сен-Мало – чекати на вирок суду.

Насправді ні викрадання, ні порушення закону, ні інтриги, ні кохання тут і помину не було; від роману цей шлюб узяв тільки погану сторону – правдоподібність. Справа слухалася в суді, і шлюб було визнано законним. Оскільки голови обох родин дали згоду на шлюб, панові де Воверу довелося змиритися. Конституційний священик за відповідну мзду визнав перше вінчання дійсним, і пані де Шатобріан покинула монастир, де поряд з нею всі ці дні постійно була Люсіль.

Я мав познайомитися зі своєю дружиною, і знайомство це дало мені все, чого я міг бажати. Не знаю, чи можна знайти розум більш витончений, ніж у моєї дружини: вона вгадує думку, що ще тільки зароджується в голові співрозмовника, вона вгадує слово, яке ще не злетіло з його вуст; обманути її неможливо. Обдарована своєрідним і світлим розумом, дотепна в листах і блискуча в розмові, пані де Шатобріан захоплюється мною, хоча не прочитала жодного рядка з того, що я написав; вона боїться виявити в моїх творах думки, які б не збігалися з її власними, або переконатися, що публіка не цінує мене по заслугах. Суддя вона упереджений, але досвідчений і справедливий.

Вади пані де Шатобріан, якщо такі є, спричинені надміром її достоїнств; мої ж вади, які у мене, поза сумнівом, є, спричинені саме браком чеснот. Легко бути покірним, терплячим, люб'язним, безтурботним, коли ти нічим не дорожиш, коли все нагонить на тебе нудьгу, коли і нещастя і щастя ти зустрічаєш ображеним і образливим: «То й що?»

Пані де Шатобріан краща за мене, хоча характер у неї не такий легкий. Чи можу я сказати, що мені нема в чому собі дорікнути щодо неї? Чи звідав я всі ті почуття до своєї дружини, на які вона заслуговувала і на які мала право? Чи дорікала вона мені будь-коли за це? Яке щастя стало їй винагородою за самовіддану любов? На неї обрушилися всі мої нещастя; вона зазнала на власному досвіді, що таке в'язниці за Терору, переслідування за Імперії, лихі часи за Реставрації, і всі ці випробування не були скрашені радощами материнства. Позбавлена дітей, яких могла б мати в іншому шлюбі і яких би до безтями любила; не будучи оточена пошаною і вдячністю, які ошасливають матір родини, коли кращі роки вже позаду, вона підійшла до порога старості бездітною і самотньою. Честь носити моє прізвище не може покрити ті втрати, які їй завдали тривалі розлуки, адже вона байдужа до словесності. Хвилюючись і потерпаючи за одного мене, вона від вічних тривог втратила сон і не встигає подбати про своє здоров'я: я її постійна недуга і причина нових хвороб. Хіба можна порівняти дрібні прикраси, яких завдала мені вона, з тим величезним тягарем клопотів, який вона весь час несла через мене? Чи можна рівняти мої достоїнства, які вони не є, з її чеснотами, що допомагають їй угамовувати голод бідняка, що дали їй змогу, подолавши всі перепони, відкрити богадільню Марії Терези? Чого варті мої праці поряд з тим, чого досягла ця подвижниця? Коли обоє ми постанемо перед Господом, засуджений буду я.

Кінець кінцем, якщо поглянути на мою вдачу з усією її недосконалістю, чи можна сказати, що мій шлюб зашкодив мені? Ймовірно, залишаючись неодруженим, я мав би більше вільного часу і спокою; ймовірно, представники певних кіл та дехто зі зверхників світу сього стали б прихильнішими до мене, але якщо пані де Шатобріан і заперечувала мені іноді, обговорюючи питання політичні, однак вона ніколи не зупиняла мене, бо в цих питаннях, як і в справах честі, я керувався лише власним відчуттям. Чи написав би я більше творів і стали б вони кращими, якби я зберіг незалежність? Чи не могло статися так, що, знайшовши собі

дружину з-поза меж Франції – про це читачі невдовзі дізнаються, – я перестав би писати і відмовився від батьківщини? А якби я не оженився зовсім, чи не підгорнуло б мене якесь негідне уваги створіння під свою владу, скориставшись з моєї слабкості? Хто знає, чи не занапастив би я все своє життя і чи не заплямував би його, як лорд Байрон? А відтак, коли б настала старість і безумства молодості залишилися б позаду, я був би приречений на порожнечу і жаль: старий, нікому не потрібний кавалер, який все ще тішить себе ілюзіями або ж цілком зневірений дряхлий птах, який кожному стрічному перетирає свою стару жуйку. Якби я дав повну волю своїм бажанням, це не додало б жодної струни моїй лірі, жодного хвилюючого звуку моєму голосу. Необхідність стримувати свої почуття, таїти свої думки, можливо, додала сили моїм звукам, розбурхала в моїх творах внутрішній жар, приховане полум'я, яке подих вільної любові погасив би. Непорушні узи принесли мені – хоча й не без певної гіркоти спочатку – ту розраду, якою я насолоджуюсь нині. Від нещастя мого існування залишилися тепер тільки невиліковні рани. Отже, дружина, чия любов була надзвичайно зворушливою, глибокою і щирою, заслуговує на мою ніжну і вічну вдячність. Вона зробила моє життя більш серйозним, більш благородним, більш гідним, і якщо я не завжди додержувався вірності своєму обов'язку перед нею, у будь-якому разі я незмінно виявляв до неї повагу.

«Знайомство з паризькими літераторами: абатом Бартелемі, Сент-Анжем та іншими»

Переглянуто в грудні 1846 року

3

Зміна у вигляді Парижа. – Клуб кордельєрів. <...>

Лондон, квітень – вересень 1822 року

У 1792 році це був уже не той Париж, який можна було бачити у 1789 та 1790 роках; то була вже не Революція у час свого народження, то був народ, який, незважаючи на провалля, навмання сп'яніло поривався назустріч своїй долі. Натовп перестав бути галасливим, цікавим, метушливим – він став грізним. На вулицях можна було побачити тільки перелякані та люті обличчя; дехто притискався до будинків, щоб прослизнути непоміченим, хтось блукав у пошуках здобичі; зустрічні перехожі – одні, боязко понуривши голову, хутко відверталися від вас, інші – упивалися у вас поглядом: намагалися розгадати ваші секрети й прочитати ваші думки.

Від розмаїтості костюмів не залишилося й сліду; старе не хотіло виявляти себе; всі носили однакові куртки – одяг нового часу, в якому майбутні засуджені дуже скоро мали відбути на ешафот. Вільності, проголошені задля повернення Франції молодості, свободи 1789 року, ці немислимі і аморальні свободи, що запанували, коли порядок уже почав руйнуватися, але коли анархія ще не настала остаточно, поступово скасовувалися волею народу: відчувалося, що народжується плебейська тиранія – тиранія плодівита і сповнена надій, але набагато страшніша, ніж спорохнїлий деспотизм давньої королівської влади: адже народ, що став володарем, всюдисущий, і якщо він перетворюється на тирана, то всюдисущий і цей тиран – всевітній Тиберій, що має всепоглинаючу владу.

З парижанами змішалися прийшли головорізи з півдня; авангард марсельців, яких прикликав Дантон в очікуванні подій 10 серпня і вересневої різанини. Їх було легко впізнати по лахміттю, смуглявих обличчях, по вигляду підлому і злочинному, але злочинному по-особливому: *in vultu vitium* – порок у лиці.

У Законодавчих зборах я не знаходив знайомих облич: Мірабо та перші кумири наших смут або вже померли, або втратили колишню славу.

«Хід Революції у 1791–1792 рр.; опис різних політичних клубів»

Оратори, які об'єдналися, щоб руйнувати, не здатні були домовитися ані про те, яких обирати вождів, ані про те, яких вживати засобів; вони оголошували один одного негідниками, бардашами, шахраями, злодіями, вбивцями під какофонію свистків і завивання своїх диявольських прибічників. Порівняння бралися з арсеналу катів, черпалися з вигрібних ям, стічних та відхожих місць або підслуховувалися в кублах розпусти. Жести увиразнювали образи; з собачим цинізмом риторично називали все своїми іменами, непристойно і нечесливо хизуючись прокляттями та богохульствами. Руйнування і будівництво, смерть і народження – це єдине, що можна було розчути в дикому галасі, від якого дзвеніло у вухах. Промови базік, що провіщали тонким або громовим голосом, перебивали не тільки супротивники: чорні совки з монастирів без ченців і з дзвіниць без дзвонів весело вривалися в залу через розбиті вікна, сподіваючись на здобич; промови змовкали. Спочатку пернатих закликали до порядку слабким калатанням дзвоника; але, оскільки вони не припиняли свій крик, по них стріляли з рушниць; поранені птахи падали, тріпочучи крильми, посеред Пандемоніуму, у чому можна було вбачити недобрий знак. На повалених колонах, на клишоногих лавах, на понівечених кріслах, на уламках статуй святих, розкиданих попід стінами, сиділи, закинувши на плече списи або схрестивши на грудях голі руки, запорошені, пітні, п'яні глядачі в подертих якобінських куртках.

Найогидніші виродки отримували слово найчастіше. Душевні та тілесні недуги відіграли в нашій смуті велику роль: хворобливе самолюбство породило палких революціонерів.

«Марат та його друзі»

4

Дантон. – Каміль Демулен. – Фабр д'Еглантін

Лондон, квітень – вересень 1822 року

На зборах у клубі кордельєрів, де я був два чи три рази, володарював і головував Дантон, гун зі статтю гота, кирпатий, з ніздрями, що роздималися, і рябими вилицями, суміш жандарма з прокурором, у рисах якого жорстокість поєднувалася з похитливістю. У стінах своєї церкви, немов під склепінням віків, Дантон разом з трьома фуріями чоловічої статі: Камілем Демуленом, Маратом та Фабром д'Еглантіном – готував вересневі вбивства. Бійо де Варенн запропонував підпалити в'язниці і спалити всіх, хто там є; другий член Конвенту обстоював думку, згідно з якою краще було б утопити всіх ув'язнених; Марат висловився за поголовну різанину. Дантона благали змилюватися над жертвами. «Плювати мені на ув'язнених», – відповів він. У циркулярному листі Комуни він закликав вільних людей повторити в провінції паскудство, вчинене в Кармелітському монастирі та в Абатстві.

Звернімося до історії: як свого часу Сікст П'ятий порівняв самовідданість Жака Клемана, що присвятив себе порятунку роду людського, з таїнством втілення, так Марата порівнювали зі Спасителем; як Карл IX написав намісникам провінцій, щоб вони продовжили Варфоломійську ніч, так і Дантон вимагав від патріотів продовження вересневої різанини. Якобінці займалися плагіатом; навіть віддаючи Людовіка XVI на смерть, вони не були оригінальними: так само вчинили англійці з Карлом I. Оскільки до злочинів виявилися причетними величезні юрби людей, дехто зовсім не до речі уявив, ніби на цих злочинах, що були не більш ніж огидними карикатурами на Революцію, стоїть її велич: споглядаючи страждання прекрасної природи, небезсторонні й педантичні уми захоплювалися лише її конвульсіями.

Дантон, більш ширий, ніж англійці, говорив: «Ми не будемо судити короля, ми в'ємо його». Він говорив також: «Ці священники, ці дворяни ні в чому не винні, але вони мусять померти, бо їм немає місця у нашому житті; вони гальмують хід подій, вони – перешкода майбутньому». Слова ці здаються страх якими глибокими, однак розмаху генія в них немає: адже з них випливає, нібито невинуватість – дрібниця і мораль можна відсікти від політики, не завдавши останній шкоди, а це неправильно.

Дантон не вірив у принципи, які захищав; він убирався в революційні шати лише задля того, щоб досягти успіху. «Приходьте *горланити* разом з нами, – радив він одному юнакові, – коли розбагатієте, ви зможете робити все, що захочете». Він зізнався, що не продався двору тільки тому, що за нього недорого давали: безстыдство розуму, який знає собі ціну, і користюлюбства, яке репетує про себе *на всю горлянку*.

Поступаючись у всьому, навіть у потворності, Мірабо, підручним якого він був, Дантон перевершував Робесп'єра вже тим, що не давав злочинам свого імені. Він зберігав релігійні почуття: «Не для того ми боролися з забобонами, – говорив він, – щоб запанувало безбожжя». Його пристрасті могли бути вжиті на благі наміри вже хоча б через те, що були пристрастями. Засуджуючи вчинки людей, слід зважати на їхню вдачу. Злочинці, подібно Дантону наділені палкою уявою, видаються, саме через нестриманість їхніх промов та розтління звичаїв, більш порочними, ніж злочинці з холодним серцем, тоді як насправді вони порочні меншою мірою. Це зауваження так само справедливе й щодо народу: у масі своїй народ – пристрасний поет, автор і виконавець п'єси, яку він грає з власної або чужої волі. Його безчинства – наслідок не так природженої жорстокості, як несамовитості натовпу, захмелілого від видовищ, а надто видовищ трагічних; марно в тих паскудствах, які чинить народ, завжди є щось надмірне – здається, ніби натовп непокоїть те, чи достатньо промовистий у нього вигляд і чи сильне враження він справляє.

Дантон тепер ускочив у пастку, яку сам наготував. Скільки б він не кидав хлібні кульки в обличчя суддям, як би сміливо і благородно не тримався, скільки б не збивав суд з пантелику, не завдавав страху Конвентові, не міркував логічно про ті злочинства, що привели його ворогів до влади, скільки б не вигукував, охоплений поривом запізнілого розкаяння: «Це я наказав заснувати ваш підлий трибунал: хай простить мені Бог і люди!» – фраза, яку не раз так само повторювали й інші, – все було марно. Доводити, що трибунал підлий, слід було до того, як тебе самого віддали під суд.

Дантону не залишили вибору: він мусив тепер прийняти власну смерть так само байдуже, як сприймав смерть своїх жертв, а ще – тримати голову вище, ніж занесений над нею ніж гільйотини. Так він і зробив. З помосту Терору, де ноги його угрузали в згустках пролітої напередодні крові, він, озирнувши натовп поглядом презирливим і владним, сказав катові: «Покажи мою голову народу; вона того варта». Голова Дантона залишилася в руках ката, а обезголовлена тіль з'єдналася зі скривавленими тіннями своїх жертв: ще один прояв рівності.

Диякон та іподиякон Дантона, Каміль Демулен і Фабр д'Еглантін, скінчили життя так само, як і священник їх парафії.

Епоха, коли катам виплачували пенсію, коли в бутоньєрці якобінської куртки замість квітки красувалася то маленька золота гільйотина, то шматочок серця страченого, епоха, коли люди горлопанили: «Хай живе пекло!», радо справляючи криваві оргії, давши волю гострій шпазі та несамовитій злості, коли пили за небуття і голяка танцювали танок смерті, щоб не було потреби роздягатися, коли настане черга приєднатися до покійних, – ця епоха повинна була рано чи пізно увінчатися останнім бенкетом, останньою буфонадою болю. Демулен постав перед судом Фук'є-Тенвіля. «Скільки тобі років?» – запитав голова. «Стільки ж, скільки було санкюлотові Христу», – відповів блазень Каміль. Одержимі ідеєю помсти, ці душители християн безупинно повторювали ім'я Христа.

Було б несправедливим забувати, що Каміль Демулен посмів виступити проти Робесп'єра і цим відважним вчинком спокутував свої помилки. Він дав сигнал реакції проти Терору. Юна, чарівна, сповнена сил дружина, пробудивши в ньому любов, разом з нею пробудила чесноту і жертвність. Обурення вклало у уста трибуна, відомого своєю безстрашною і вольною іронією, слова, сповнені красномовства; він обрушив люті удари на ешафот, зведений його ж власними стараннями. Відповідно до того, як говорив у своїх промовах, він вислухав вирок без усякої покірливості; дорогою він побився з катом, тож коли надійшла його остання година, постав перед ешафотом геть розтерзаним.

Фабр д'Еглантін, автор п'єси, яка переживе свого автора, виявився, на протигагу Демулену, занадто слабкий духом. Жан Розо, паризький кат часів Ліги, засуджений до страти через повіщення за пособництво вбивцям президента Бріссона, не міг зважитися засунути в петлю власну голову. Схоже, що, вбиваючи інших, людина не навчається вмирати сама.

Суперечки в клубі кордельєрів переконали мене в тому, що все в суспільстві стрімко змінюється. У 1789 і 1790 роках я бачив, як Установчі збори почали зживати зі світу королівську владу; я застав ще не задубілий труп старої монархії, відданий у 1792 році на розтерзання законодавчим різникам; вони роздирали і розчленовували його в низьких залах своїх клубів, як ті охоронці з алебардами, що порубали на шматки і спалили тіло Генріха Міченого в замкових підземеллях Блуа.

Я назвав імена Дантона, Марата, Каміля Демулена, Фабра д'Еглантіна, Робесп'єра – жоден з них не віцілів. Я мимохіть зіткнувся з ними на шляху від новонароджуваного американського суспільства до вмираючого європейського, з лісів Нового Світу до пустелі вигнання: менш ніж кілька місяців пробув я на чужині, а смерть уже визволила від мук цих своїх поборників. Відтоді минуло стільки років, що нині мені здається, ніби в юності я справді побував у пеклі і відтоді весь час зберігаю невиразний спогад про злих духів, які зустрілися мені там, на березі Коцита; це – ще один сон серед незліченних марень мого життя, гідних зайняти місце в моїх Замогильних анналах.

5

Думка пана де Мальзерб про еміграцію

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Я був щасливий знов зустрітися з паном де Мальзербом і обміркувати з ним мої заповітні плани. Я відкрив йому свої наміри щодо другої подорожі, яка мала тривати дев'ять років, але до того мені необхідно було ненадовго з'їздити до Німеччини; я придумав таке: спішно приєднавшись до армії принців, я так само спішно повертаюся назад, щоб знищити Революцію; відтак витративши на все це два-три місяці, я, розіп'явши всі вітрила, знову вирушаю до Нового Світу, спекавшись Революції, натомість маючи дружину.

Але насправді я не надто вірив у те, що так ревно захищав; я передчував, що еміграція – дурниця і божевілья. «Утискали мене усіма сторонами, – говорить Монтень, – гібеллін вважав мене гвельфом, гвельф – гібелліном». Маючи неприязнь до абсолютної монархії, я не створював собі ілюзій щодо дій, які мав намір чинити: сповнений тривожних сумнівів, я, хоча й наважився пожертвувати собою, вважаючи це справою честі, все ж хотів дізнатися, якої думки про еміграцію пан де Мальзерб. Я застав його вельми розгніваним: злочини, свідком яких він був, вичерпали політичне терпіння приятеля Руссо; він твердо знав, на чий бік стати: жертв чи катів. Будь-який порядок, стверджував він, кращий, ніж той, який запровадили творці революції, що ж до моєї долі, то він вважав, що я, як будь-хто з чоловіків, що носять шпагу, не маю права ухилитися від допомоги братам безправного короля, який скніє у ворожій неволі.

Він схвалював моє повернення з Америки і вмовляв так само мого брата вирушити в дорогу разом зі мною.

Я переповів йому свої думки, які мав на той час, щодо союзу з іноземцями, інтересів вітчизни тощо. Відповідаючи мені, він не обмежився загальними міркуваннями і навів мені такі приклади, на які я не мав що заперечити. Він згадав гвельфів і гібеллінів, що спиралися на війська імператора або папи; англійських баронів, які повстали проти Іоанна Безземельного. Нарешті, дійшовши до наших днів, він вказав мені на американську республіку, що звертається по допомогу до французів. «Отже, – вів далі пан де Мальзерб, – люди, найбільш віддані свободі та філософії, республіканці і протестанти ніколи не вважали для себе негідним користатися з чужої допомоги, якщо вона могла принести перемогу їхнім переконанням. Чи здобув би Новий Світ незалежність без нашого золота, наших кораблів і солдатів? А хіба сам я не приймав у 1776 році Франкліна, який прагнув відновити ті переговори, які розпочав Сайлас Дін, – невже Франклін був зрадником? Невже свобода Америки заслуговує меншої пошани тому, що її виборював Лафает і воювали французькі гренадери? Кожний уряд, який, замість того щоб охороняти основні закони суспільства, переступає закони справедливості й основи правосуддя, знищує сам себе і повертає людину до природного стану. Отже, немає нічого поганого в тому, щоб захищатися хто як може й удаватися до тих засобів повалити тиранію і відновити права всіх і кожного, які здаватимуться найбільш надійними».

Засади природного права, викладені найвідомішими мислителями, розвинені такою людиною, як пан де Мальзерб, і підкріплені численними історичними прикладами, хоча й вразили, проте не переконали мене: насправді мене спонукав до дії тільки молодечий клопіт про те, як гідно відстояти свою честь. До прикладів пана де Мальзерба я можу додати й нещодавні: у 1823 році під час війни в Іспанії французька республіканська партія пристала до кортесів і не посоромилася обернути зброю проти своєї батьківщини; конституційні уряди Польщі та Італії просили в 1830 і 1831 роках допомоги у Франції, а португальські хартисти відвоювали свою батьківщину за допомогою іноземних грошей і солдатів. У нас є дві міри і дві ваги: те, що подобається нам в одній ідеї, одній системі, одній меті, одній людині, те відвертає нас від іншої ідеї, іншої системи, іншої мети, іншої людини.

«Шатобріан та його брат дістають фальшиві паспорти і готуються до від'їзду за кордон разом зі слугою брата Луї Пулленом на прізвисько Сен-Луї»

7

Ми з братом вирушаємо в дорогу. – Пригода з Сен-Луї. – Ми перетинаємо кордон

Лондон, квітень – вересень 1822 року

15 липня о шостій ранку ми сіли в диліжанс: наші місця були поряд з візником; слуга, нібито з нами незнайомий, разом з іншими мандрівцями влаштувався усередині карети. Сен-Луї був сомнамбулою; ночами в Парижі він підводився з ліжка і з розплющеними очима вирушав на пошуки господаря, продовжуючи при цьому міцно спати. Не прокидаючись, він роздягав мого брата, укладав його в ліжку, на все, що йому говорили, відповідав: «Знаю, знаю» – і прокидався тільки тоді, коли в обличчя йому бризкали холодною водою; це був велетенський сорок, на зріст близько шести футів і на додачу до свого велетенського зросту ще й бридкий на виду. Бідолаха, який усе життя служив у мого брата, мав до нього найщирішу повагу; він ніяково почувався за вечерю, змушений сидіти з нами за одним столом. Наші супутники, великі патріоти, у яких весь час тільки й балачки було про аристократів, яких слід вішати на ліхтарях,

посилювали його страх. Думка про те, що, перш ніж досягти армії принців, нам доведеться пробиратися крізь австрійську армію, остаточно скаламутила його розум. Він забагато хильнув, потім сів на своє місце в диліжансі; ми ж повернулися на своє переднє сидіння.

Серед ночі ми почули, як мандрівці, висунувшись у віконце, волають: «Стій, кучере, стій!» Диліжанс зупиняється, дверцята відчиняються, чути жіночі та чоловічі голоси: «Виходьте, громадянине, виходьте! Нічого, нічого, вилазь, свиня! Це розбійник! Іди, йди собі!» Ми теж вийшли. Ми бачили, як Сен-Луї стусанами викидають з карети, він встає, обводить все навкруги поглядом розплющених незрячих очей і, як є, без капелюха, подається навіть у напрямку Парижа. Ми не могли за нього заступитися, інакше викрили б себе; довелося покинути його напризволяще. Його схопили в першому ж селі, і він заявив, що є слугою пана графа де Шатобріана і живе в Парижі на вулиці Бонді. Кінна поліція передавала його із загону в загін, доки врешті-решт доставила до президента де Розамбо; свідчення цього бідолахи стали доказом нашого від'їзду в еміграцію й привели мого брата та його дружину на ешафот.

Уранці за сніданком наші супутники разів двадцять переповіли всю історію: «У цього чоловіка не всі дома; він марив наяву; він говорив дивні речі; ймовірно, це вбивця, що ховається від правосуддя». Ці гречні громадянки червоніли, обмахуючись зеленими паперовими віялами *a la Конституція*. З розповідей попутників ми відразу зрозуміли, що причиною цьому є сомнамбулізм, а ще страх і хміль.

Приїхавши до Лілля, ми заходилися шукати людину, яка переправила б нас за кордон. У емігрантів були свої агенти порятунку, що врешті-решт перетворилися на агентів згуби. Монархічна партія ще не втратила могутності, ще нічого не було вирішено; люди слабкі та боязкі залишалися на службі, чекаючи, чим закінчиться справа.

Ми покинули Лілля до закриття воріт; переcheкавши до вечора в будиночку на околиці, ми продовжили шлях тільки о десятій вечора, коли зовсім стемніло; ні я, ні брат не мали ніякого багажу, тільки тоненьку тростину в руці: не минуло й року відтоді, коли я так само йшов слідом за провідником-голландцем американськими лісами.

Наш шлях пролягав ледве помітними стежками, що проходили через поля. Довкруги сновигали французькі та австрійські дозори; ми могли потрапити до рук і тих і інших або опинитися під прицілом вартового. Іноді ми бачили ген-ген окремих вершників, застиглих, зі зброєю у руках; чули стукіт копит у яру; приклавши вухо до землі, розрізняли розмірений крок піхотинців. Часом ми бігли, часом ішли поволі, навшпиньки; нарешті, години за три ми дісталися до розвилки у лісі, де співало кілька запізнілих солов'їв. Невеликий гурт уланів, що ховалися за деревами, кинувся до нас із шаблями наголо. Ми загукали: «Ми офіцери, бажаємо вступити до війська принців!» Ми поставили їм вимогу, щоб нас провели до Турне, заявляючи, що можемо довести наше походження. Командир варті віддав наказ, і під охороною його вершників ми вирушили вперед.

Коли розвиднилось, улани помітили під нашими рединготами мундири національної гвардії і почали ляяти кольори, які Франція невдовзі нав'язала підкореній Європі.

У Турнезі, споконвічному королівстві франків, у перші роки свого правління жив Хлодвіг; разом зі своїми ратниками він покинув Турне і вирушив упокорювати галлів. «Зброя забирала собі всі права», – говорить Тацит. У цьому місті, звідки в 486 році виступив перший король першої династії, щоб заснувати свою довговічну монархію, вперше я побував 1792 року, коли прямував у чужі землі, де збирали свою армію принци третьої династії, а вдруге – 1814 року, коли останній король французів покидав володіння першого короля франків: *omnia migrant*³¹.

³¹ Все мандрує (*лат.*; *Лукрецій*. Про природу речей, V, 828; пер. А. Содомори).

«У Турне брати Шатобріани отримують дозвіл вирушити до Брюсселя»

8

Брюссель. – Обід у барона де Бретея. – Рівароль. – Від'їзд до армії принців. – Дорога. – Зустріч із пруською армією. – Я приїжджаю до Тріра

Брюссель був штаб-квартирою емігрантської знаті: найелегантніші паризькі пані і найчепуристіші кавалери, що бажали ходити не інакше як в ад'ютантах, сподіваючись на перемогу, марнували час у розвагах. Обряджені в гарні, з голочки мундири, вони нічим не хибали проти вимог своєї легковажності. Значні суми, яких могло б стати на кілька років, бувало, розтринькувалися за лічені дні: навіщо економити, адже ми з дня на день повернемося до Парижа... На відміну від рицарства давнього ці блискучі кавалери готували себе до слави за допомогою перемог любовних. Вони згорда оглядали нас, дрібних провінційних дворян або бідних офіцерів, змушених стати солдатами, крокувати пішки, з ранцем за плечима. Ці Геракли, що пряли пряжу коло ніг своїх Омфал, дослали нам веретена, які ми їм повернули, задовольняючись своїми шпагами.

У Брюсселі мене чекав мій скромний багаж, що добрався за допомогою різних прийомів туди раніше за мене: він складався з мундира Наваррського полку, невеликого запасу білизни та моєї неоціненної писанини, з якою я не міг розлучитися.

Нас із братом запросив на обід барон де Бретея; у нього я зустрів баронесу де Монморансі, на той час юну і прекрасну, котра нині стоїть на порозі смерті; гнаних єпископів у муарових сутанах із золотими хрестами; юних чиновників, що стали угорськими полковниками, та Рівароля, якого побачив тоді вперше і востаннє в житті. Я не знав його імені; мене вразили промови цього чоловіка, який просторікував без угаву, змушуючи оточення слухати його як оракула. Дотепність Рівароля йшла на шкоду його талантові, уміння говорити – умінню писати. З приводу революцій він сказав: «За першим ударом дістається Богові, за другим – усього лише мертвому мармуру». Я знов убрався в жалюгідний мундир молодшого лейтенанта піхоти, після обіду мені необхідно було рушати далі, і ранець мій чекав мене за дверима. Обличчя моє ще залишалося засмаглим і обвітраним, темне волосся не було завите. Мій вигляд і моє мовчання бентежили Рівароля; барон де Бретея, зауваживши його тривожну цікавість, допоміг йому. «Звідки прибув ваш брат?» – запитав він у мого брата. «З Ніагари», – відповів я. – «З водоспаду!» – скрикнув Рівароль. Я промовчав. Він обережно вів далі: «І ви прямуєте...» – «Туди, де б'ються», – відрубав я. Всі встали з-за столу.

Я ненавидів самозакоханих емігрантів на зразок цих; мені не терпілося зустріти рівню, таких самих переселенців, як я, які мали б шістсот ліврів річного доходу. Можливо, ми були дурні, але ми хоча б оголяли свої клинки і бажали перемоги не заради себе.

Брат мій залишився у Брюсселі при бароніві де Монбуасьє, який узяв його до себе ад'ютантом. Я ж вирушив до Кобленця сам.

«Шлях до Кобленця»

Пруську армію я зустрів між Кобленцем і Тріром. Рухаючись уздовж колони і діставшись до гвардійців, я побачив гармати і зрозумів, що вони готові до бою. Король і герцог Брауншвейзький займали центр каре, утвореного старими гренадерами Фрідріха. Мій білий мундир привернув увагу короля; він послав за мною; знявши капелюха, король і герцог Брауншвейзький вітали в моїй особі стару французьку армію. Вони запитали моє ім'я, назву мого полку, довідалися про місце, де я збираюся приєднатися до армії принців. Такий прийом з боку воїнів зворушив мене; я схвильовано відповів, що був в Америці, але, дізнавшись про

нещастя, що спіткало мого короля, повернувся на батьківщину, щоб пролити за нього кров. Офіцери і генерали з оточення Фрідріха Вільгельма схвально закивали, а прусський монарх сказав: «Добродію, я впізнаю почуття французького дворянина». Він знову зняв капелюха і так стояв, простоволосий, поки я не зник за спинами гренадерів. Тепер емігрантів ганяють; їх називають *тиграми*, що роздирали лоно своєї матері; в епоху, про яку я говорю, люди наслідували приклад предків і дорожили честю не менше, ніж батьківщиною. У 1792 році вірність присязі ще вважалася обов'язком; нині це така рідкість, що вважається чеснотою.

Дивна сцена, яка багато разів повторювалася з моїми попередниками, мало не змусила мене повернути назад. Мене не хотіли пропускати до Тріра, де стояла армія принців. З'ясувалося, що я належу до тих людей, які пізно доходять до розуму; мені слід було взятися до зброї трьома роками раніше; я ж з'явився, коли перемога вже у нас в руках. Я нікому не потрібний; тих, хто махає кулаками після бійки, і без мене забагато. Щодень армійські лави поповнюються ескадронами, що перейшли на її бік; навіть артилерія плавом пливе, і якщо так піде й далі, то скоро буде незрозуміло, що робити з цими натовпами.

Найбільша помилка політичних партій!

Я зустрів кузена Армана де Шатобріана; він узяв мене під свою руку, зібрав бретонців і виступив на мій захист. Мене покликали; я пояснив; сказав, що приїхав з Америки, щоб мати честь служити пліч-о-пліч з однодумцями; що кампанія невдовзі розпочнеться, але ще не почалася, тож я не спізнився до першого бою; що, більше того, коли я негодний, то поїду, але спершу хотів би дізнатися причину незаслуженої образи. Справа налагодилася: оскільки я був щирий хлопець, емігрантське військо прийняло мене до своїх лав, і тепер у мене не було відбою від доброзичливців.

9

«...» Римський амфітеатр. – «Атала». – Сорочки Генріха IV

«Склад армії принців»

Ми пробули в Трірі два дні. Після безіменних руїн на березі Огайо для мене було щастям побачити руїни романських споруд, відвідати це місто, що так часто зазнавало розграбувань, про яке Сальвіан говорить: «Утікачі з Тріра, ви запитуєте в імператорів, де театр і цирк: чому не питаєте ви, де місто, де народ? – *Theatra igitur quaeritis, circum a principibus postulatis? cui, quaeso, statui, cui populo, cui civitati?*»

Утікачі з Франції, де був народ, заради якого ми хотіли відродити дітище Людовіка Святого?

Поклавши поряд себе рушницю, я уможувався між руїн, виймав з ранця щоденник моєї подорожі до Америки, розкладав на траві навколо окремі сторінки, перечитував і виправляв опис лісу, уривок з «Атала», готуючись таким чином серед уламків римського амфітеатру до завоювання Франції. Відтак я притискав до себе скарб, який, разом з моїми сорочками, плащем, жерстяною флягою, обплетеним бутлем і маленьким томом Гомера, був такий важкий, що примушував мене харкати кров'ю. Я намагався запхнути «Атала» разом з непотрібними мені патронами до патронташа; товариші сміялися з мене і виривали аркуші, які з обох боків витикалися з-під шкіряної покривки. Мені до помічі стало Провидіння; якось я ночував на сіннику, а прокинувшись ранком, виявив, що у мене пропали з ранця всі сорочки; писанину злодії не взяли. Я подякував Господу; це нещастя, зберігши мою славу, врятувало мені життя, адже ті шістдесят фунтів, які я носив за плечима, зрештою довели б мене до сухот. «Скільки у мене сорочок?» – питав Генріх IV у свого слуги. «Дюжина, Ваша Величносте, та й ті драні». – «А носових хусток вісім, так?» – «Тепер уже тільки п'ять». Беарнець виграв битву під Іврі, не

маючи сорочок; я теж залишився без сорочок, та це не допомогло мені повернути трон його нащадкам.

10

Солдатське життя. – Прощання з колишньою французькою армією

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Ми дістали наказ виступити у напрямі Тіонвіля. За день ми проходили п'ять-шість льє. Погода була бридка, ми крокували під дощем по коліна в болоті, горлаючи: «О Річарде! О мій король!» або: «Бідний Жак!». Діставшись до стоянки і не маючи ні обозу, ні провіанту, ми разом з ослами, що пленталися за нашими колонами, як за арабським караваном, розходилися по сусідніх фермах та довколишніх селах, сподіваючись розжитися провізією. Ми справно платили за харчі; проте я був покараний позачерговим призначенням у караул за те, що через недоумство зірвав у саду якогось замку дві груші. «Висока дзвіниця, глибока річка і вельможний пан – погані сусіди», – свідчить прислів'я.

Ми ставили намети абияк і безупинно били по даху, щоб брезент натягався і не протікав. У кожному наметі розміщувалося по десять солдатів; куховарили всі по черзі; один ішов по м'ясо, другий по хліб, третій по дрова, четвертий по соломі. В чудово варив суп: усі дуже хвалили його, особливо коли я додавав у юшку молоко та капусту, як роблять у Бретані. В ірокезів я навчився не звертати уваги на дим і чудово почувався поряд з багаттям із зеленого мокрого гілля. Солдатське життя виявилось вельми цікавим; я ніби знову опинився серед індіанців. Коли ми хлебтали з казанків ту свою сьорбанку, товариші просили мене розповісти про мої мандри: натомість вони пригощали мене своїми небилицями; всі ми чесали брехню так, що аж курява вставала, так бреше капрал новобранцеві, який пригощає його вечерю.

Важким для мене було тільки одне – прання; прати я мусив часто, адже злодії люб'язно залишили тільки сорочку, яку мені позичив кузен Арман, та ту, яка була на мені. Коли я намилював штани, хустки і сорочку, нахилившись над струмком, у мене починало паморочитися в голові; від різких рухів нестерпно боліли груди. Я мусив сідати на землю в заростях хвоща та крес-салату, і в розпал військових дій я займався тим, що дивився, як мирно тече річкова вода. У Лопе де Веги пастушка пере пов'язку, що закриває очі Амуру; ця пастушка була б мені вельми до речі: я довірив би їй луб'яну чалму, яку подарували мені мої індіанки.

Звичайне військо складається з солдатів приблизно одного віку, одного зросту, одних можливостей. Зовсім іншою була наша армія – змішання зрілих чоловіків, людей похилого віку, хлопчиськ, що покинули свої голубники, хор, у якому звучали нормандські, бретонські, пікардійські, овернські, гасконські, провансальські, лангедокські говірки. Батько служив поряд із синами, тесть поряд із зятем, дядько – пліч-о-пліч з племінником, брат з братом, кузен із кузеном. У цій компанії рекрутів, попри всю її сміхотворність, було щось поважне і зворушливе, адже людьми рухали переконання; вона являла собою видовище старої монархії і давала уявлення про світ, що відходив. Я бачив похилого віку дворян, з суворими обличчями, з поважними сивими головами, у драній одежі, з ранцем за плечима, з рушницею за спиною, які брели, спираючись на палицю, а хто-небудь із синів ішов поряд з ними попідруч; я бачив пана де Буаю, батька мого товариша, вбитого під час Реннських штатів на моїх очах, – він самотньо і печально чалапав босоніж тванистою дорогою, начепивши свої черевики на вістря багнета, щоб не зносити їх; я бачив поранених хлопців, що лежали під деревом, і священика в епитрахилі поверх сюртука, який стояв навколішки у них у головах і доручав їх святому Людовікові,

чийх спадкоємців вони хотіли захистити. Все це убоге військо, не отримуючи від принципів жодного су, вело війну власним коштом, тоді як декрети довершували наше розорення і кидали наших дружин і матерів до в'язниці.

Старі минулих часів не були такі нещасні й самотні, як нинішні: вони втрачали друзів, але життя навколо них не змінювалося; чужі для молоді, вони не були чужими для суспільства. Ті ж, хто тепер затрималися на цьому світі, бачили смерть не тільки людей, а й ідей: переконання, звичаї, смаки, радощі, жалі, почуття – все, що їх оточує зараз, їм абсолютно незнайоме. Вони з іншого тіста, вони не схожі на плем'я, що є свідком їхнього присмерку.

Та все ж, французи XIX сторіччя, майте повагу до цієї старої Франції, яка нічим не гірша за вас. Ви теж постарієте, і вас, як і нас, звинуватять у тому, що ви тримаєтеся за віджилі ідеї. Ті, кого ви перемогли, – ваші батьки; не відрікайтеся ж від них: у ваших жилах тече їхня кров. Якби вони не зберегли благородну вірність старовинним звичаям, ви не почерпнули б у цій усмоктаній з материним молоком вірності ту силу, яка прославила вас в епоху, коли перемогли звичаї нові; чесноти нинішньої Франції – не що інше, як чесноти Франції вчорашньої, що змінили свою зовнішність.

«Облога Тіонвіля; битва під Бувіном»

15

«...» Наступ на Тіонвіль

Обложені й гадки не мали, що наші війська підступлять з цього боку, тож, не завбачивши такої зневаги, залишили південні стіни незахищеними; втім, нам однаково завдали чосу: гарнізон виставив подвійну батарею, яка пробила наш бруствер і вивела з ладу дві гармати. Небо палахкотіло; нас огортали хмари диму. Я навіть побував у ролі маленького Олександра: виснажений втомою, міцно заснув майже під колесами лафета, який охороняв. Уламком снаряда, що розірвався за шість дюймів від землі, мене поранило в праве стегно. Раптово прокинувшись, але не відчуючи болю, я зрозумів, що поранений, тільки коли побачив кров. Я перев'язав ногу хусткою. У бою на рівнині дві кулі пробили мій ранець. Атала, як зраджена донька, захистила свого батька від ворожого свинцю: їй залишалось тільки витримати вогонь абата Морелле.

О четвертій годині ранку війська князя фон Вальдека припинили стрілянину; ми вирішили, що місто здалося; нічого схожого: брама не відчинилася, і нам довелося подумати про відступ. Після важкого триденного переходу ми повернулися на свої позиції.

Князь фон Вальдек наблизився до міського рову і спробував перебратися через нього, сподіваючись, що несподівана атака змусить Тіонвіль здатися: ми все ще думали, що місто роздирають розбрати, і спокушалися думкою про те, як місцеві роялісти відкриють принцам браму. Австрійці вели стрілянину, покинувши укриття, і втратили багато людей; князеві фон Вальдеку відірвало руку. А в той час, коли під стінами Тіонвіля люди втрачали краплі крові, в паризьких в'язницях кров лилася струмками; моїй дружині та сестрам загрожувала набагато більша небезпека, ніж мені.

16

Зняття облоги. – Вступ до Вердена. <...>

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Ми зняли облогу Тіонвіля і рушили до Вердена, який 2 вересня здався союзникам. Лонгві, батьківщина Франца фон Мерсі, впав 23 серпня. Весь шлях Фрідріха Вільгельма було прикрашено гірляндами та вінками.

Серед мирних трофеїв я помітив прусського орла, що вінчав укріплення, які збудував Вобан: утім, йому не судилося залишитися там надовго; що стосується квітів, то вони мусли скоро зів'язнути разом з тими безневинними створіннями, які їх зібрали. Одним з найкривавіших злочинів Терору стала страта верденських дівчат.

«Чотирнадцять юних верденек неймовірної чистоти, – пише Ріуфф, – схожі на непорочних дів, прибраних для народного святкування, зійшли на ешафот. Всі вони стали жертвами ката на світанку свого життя. *Жіноче коло* після їх смерті нагадувало куртину, на якій буря вибила всі квіти. Це варварство завдало нам такої великої туги та відчаю, якого я ніколи не бачив».

Верден знаменитий страдницями. Як розповідає Григорій Турський, Деотерія, щоб захистити свою доньку від переслідувань Теодеберта, посадила її у візок, запряжений двома незанузаними волами, і пустила в Маас. Підбурювачем вбивства верденських дівчат був віршомаз-царевбивця Понс із Вердена, ненависник рідного міста. Понад усяке розуміння, скільки посіпак Терору вийшло з тих вигадників-трудоарів з «Альманаху муз»: хвороблива пихатість посередностей породила стільки ж революціонерів, скільки їх породило вражене самолюбство калік і виродків: бунтують убогі душею і тілом. Понс кинджалом намагався додати гостроти своїм стертим дотепам. Мабуть, з поваги до грецьких традицій поет пригощав богів лише кров'ю непорочних дів: за його пропозицією Конвент заборонив судити вагітних жінок. Крім того, Понс скасував смертний вирок пані де Боншан, удові уславленого вандейського генерала. Гай-гай! усі ми, роялісти, які возз'єдналися з принцями, спізнали мінливості Вандеї, не зазнавши її слави.

«Відступ з Вердена; Шатобріан захворює на віспу»

Книга десята

«Разом з армією Шатобріан добирається до Намюра, а потім до Брюсселя, де бачиться з братом, який за порадою Мальзерб збирається повернутися до Франції»

3

«...» Зникнення рідних і друзів. – Гіркота старіння. – Я вирушаю до Англії. «...»

Лондон, квітень – вересень 1822 року

«Шатобріан дістається острова Джерсі, що належить Англії, і перебуває кілька місяців у домі дядька з материного боку «між життям і смертю» – у лихоманці»

Покровителем французьких біженців на Джерсі був пан де Буйон: він відмовив мене від наміру їхати до Бретані, бо я був дуже слабкий, щоб жити в печерах і лісах; він порадив мені перебраться до Англії і там спробувати знайти постійну службу. Засоби в мого дядька починали вичерпуватися, йому все важче ставало прогледувати велику родину; він був змушений послати сина шукати щастя до Лондона. Щоб не бути тягарем панові де Беде, я вирішив не турбувати його далі своєю присутністю.

Тридцять луїдорів, що їх матуся надіслала мені з Сен-Мало з контрабандистами, дали мені можливість здійснити свій план, тож я замовив собі місце на пакетботі до Саутгемптона. Прощання з дядьком глибоко зворушило мене; він піклувався про мене, доглядав з батьківською любов'ю; з ним було пов'язано небагато щасливих митей мого дитинства; він пам'ятав усе, що я любив; обличчям він трохи скидався на мою матусю. Я покинув цю чудову жінку, якої мені не судилося побачити знову, я покинув сестру Жюлі та брата, покинув, як потім з'ясувалося, назавжди; тепер мусив покинути дядька: ніколи більше не довелося мені милуватися його сяючим обличчям. Усі ці втрати спіткали мене за кілька місяців, адже смерть близьких настає для нас не тоді, коли вони помирають, а тоді, коли ми назавжди розлучаємося з ними.

Якби ми могли сказати часові: «Зажди!» – ми зупинили б його в час насолоди; але якщо це неможливо, не будемо зволікати, поспішімо покинути цю землю, перш ніж покинуть нас назавжди друзі, перш ніж минуть роки, за словами поета, єдино гідні життя: *vita dignior aetas*³². Те, що зачаровує в пору любові, у пору сирітства викликає біль і жаль. Ви вже не чекаєте настання радісних весняних місяців; можливо, ви їх навіть побоюєтеся: птахи, квіти, погожий квітневий вечір, чудова ніч, що почалася з першим солов'єм, скінчилася з першою ластівкою, – все, що будить жагу щастя, потребу в ньому, несе вам смерть. Ви ще відчуваєте чари, але вони вже не для вас: молодь, яка спізнає насолоду любовних утіх поряд з вами, зневажливо поглядаючи на вас, викликає у вас заздрість і примушує ще глибше відчувати вашу самоту. Чистота і краса природи, нагадуючи вам про почуття розкоші, про пестоші, що минули назавжди, лише підсилюють одворотність вашого нинішнього існування. Відтепер ви – не більше ніж гандж, що руйнує гармонію цієї привабливої природи своєю присутністю, своїми промовами і навіть почуттями, які ви наважуєтеся висловити. Ви ще можете любити, але любити вас уже немож-

---

³² Хочу, щоб ти зацілів, – тобі іще жити годиться (лат.; Вергілій. Енеїда, IX, 212; пер. М. Білика).

ливо. Весняні води завжди молоді, та вони не здатні повернути вам молодість, тож разуче видовище всього, що відроджується, всього, що дає радість, щастя, пробуджує в вас не що інше, як болісний спогад про давно минулі насолоди.

«Шатобріан відпливає до Саутгемптона й дістається Лондона»

5

Пельтьє. – Літературні праці. – Дружба з Енганом. – Наші прогулянки. – Ніч у Вестмінстерському соборі

Пельтьє, автор *Domine salvum fac Regem*³³ та головний редактор «Діань апостолів», продовжував у Лондоні свою паризьку справу. Не сказати, щоб він мав занадто багато пороків, та його серце точив хробак дрібних, але невинуватих вад: безбожник, гульвіса, що заробляє купу грошей і одразу ж їх проциндрює, одночасно слуга законної монархії і посол негритянського короля Крістофа при дворі Георга III, він відписував дипломатичні депеші панові графу де Лимонаду, одержував жалування цукром і витрачав його на шампанське. Цей духовний брат пана Віоле, що награвав революційних пісень на крихітній скрипочці, прийшов до мене і як бретонець бретонцеві запропонував свої послуги. Я розповів йому про задум свого «Досвіду»; він схвалив мій замір. «Це буде чудово!» – вигукнув він і домовився про помешкання для мене зі своїм друкарем Бейлі, який розпочне друкувати книгу у міру її написання. Книгар Дебофф займеться її продажем; сам Пельтьє гучно сповістить про новинку у своїй газеті «Амбігю», а відтак можна буде проникнути й до лондонського «Французького кур'єра», редактором якого невдовзі стане пан Монлозьє. Пельтьє не сумнівався: він запевняв, що виклопоче мені хрест Святого Людовіка за облогу Тіонвіля. Мій Жиль Блас, високий, худий, невгомний, з напудреним волоссям і великою залисиною, що вічно кричить і регоче, збиває набакир свого круглого капелюха, бере мене під руку і веде до друкаря Бейлі, де за гінею на місяць запросто винаймає мені кімнату.

Майбутнє переді мною відкривалося блискуче, але як до нього дожити? Пельтьє роздобув мені переклади з латині та з англійської; вдень я гнув спину над цими перекладами, вночі – над «Історичним досвідом», до якого включив частину своїх подорожей та мріянь. Бейлі постачав мене книгами, але я не міг пройти спокійно повз старі томи, розкладені на лотках, тож нерозважно витрачав на них свої шилінги.

Я заприятелював з Енганом, якого вперше побачив на пакетботі, що віз мене на Джерсі. Учений і літератор, він таємно писав романи, уривки з яких мені читав. Він оселився поблизу Бейлі, в кінці вулиці, що вела до Холборну. Щоранку о десятій ми разом снідали, розмовляючи про політику, а найчастіше – про мої праці. Я розповідав йому, наскільки виросла за ніч будівля «Досвіду», яку я зводив; потім я повертався до своєї денної роботи – перекладів. Ми знов зустрічалися в маленькому кабачку за обідом, що коштував нам по шилінгу з кожного; звідти ми йшли в поля. Нерідко бувало, що ми гуляли й поодиноці, передусім тому, що обидва любили поринати в мрії.

Тоді я простував до Кенсингтона або до Вестмінстера. Кенсингтонський парк подобався мені; я блукав його пустинною частиною, тим часом як частина, прилегла до Гайд-парку, наповнювалася безліччю пишно вбраних людей. Відмінність моєї бідності з чужим багатством, моєї самоти з багатолюдністю натовпу тішила мене. Я здалека проводжав молодих англійок поглядом, перебуваючи в полоні того смутного потягу, який почував до моєї сільфіди в часи, коли, наділивши її всією красою, яку змогла породити моя нестримна фантазія, ледь зважувався підвести очі на своє творіння. Мені здавалося, я стою на порозі смерті, і це додавало таємничості

³³ Боже, врятуй короля! (лат.)

світу, який я готувався покинути. Чи зупинився хоча б раз чий-небудь погляд на чужоземцеві, що сидів біля підніжжя сосни? Чи відчула хоч яка з красунь незриму присутність Рене?

У Вестмінстерському абатстві я проводив час інакше: у цьому лабіринті могил я розмірковував про те, що скоро мало розверзнуться під моїми ногами. Пам'ятнику такій безвісній людині, як я, не судилося постати серед цих уславлених надгробків! Потім я підходив до гробниць монархів: Кромвеля нині тут уже не було, не було й Карла I. Прах зрадника, Робера д'Артуа, покоївся під плитами, які я топтав своєю вірнопідданською ступнею. Людовіка XVI спіткала доля Карла I: у Франції сокира щодня стинала голови, і на моїх рідних вже чигала могильна пітьма.

Спів церковного хору і балачки чужоземців переривали мої роздуми. Я не міг бувати тут надто часто, оскільки мусив подавати сторожам тих, кого вже не було серед живих, шилінг, на який я жив сам. Але коли я не заходив до абатства, то кружляв поряд разом з воронами або, завмерши від захоплення, милувався дзвіницями – різновеликими близнюками, яких призахідне сонце багрянито своїми кривавими променями на тлі небосхилу, оповитого чорним димом, що здіймався над Сіті.

Але одного разу я, бажаючи краще роздивитися на заході сонця внутрішнє убрання собору, на якусь мить забувся, сповнений захоплення, яке вселяла в душу ця натхненна і химерна архітектура. Пригнічений «похмурою величчю християнських церков» (Монтень), я повільно ходив собором і не помітив, як смеркло: двері замкнули. Я намагався знайти вихід; я кликав *usher*³⁴, грюкав у *gates*³⁵, але ніхто не почув цього гвалту, що розтікся і розтанув у тиші; довелося змиритися з думкою, що доведеться ночувати в товаристві небіжчиків.

Дещо вагаючись з вибором місця для сну, я зупинився поряд з мавзолеєм лорда Чатема, під амвоном двоповерхової каплиці Лицарів і Генріха VII. Поблизу цих сходів і заграбованих прибудов, навпроти мармурової смерті з косою, в стінній ніші стояв саркофаг; саме його я обрав собі за оселю. Складки савана, теж мармурового, накрили мене: за прикладом Карла V я заздалегідь готувався до власного поховання.

Ложе моє було якнайкраще пристосоване для того, щоб сприйняти світ у його правдивому світлі. Яке скопище великих людей скніє під цими склепіннями! Що від них залишилося? Жаль так само суєтний, як і радощі; бідолашна Джейн Грей нічим не відрізняється від щасливої Елікс Солсбері; хіба що скелет її, позбавлений голови, не такий жахливий; страта, віднявши те, що було раніше її красою, поліпшила вигляд кістяка. Король, який виграв битву під Кресі, вже не влаштує в цій траурній залі рицарських турнірів, а Генріх VIII не відновить ігор, що затівалися в таборі під Дра д'Ор. Бекон, Ньютон, Мільтон зариті так само глибоко, пішли так само безповоротно, як і їх менш знамениті сучасники. А я, вигнанець, зубожілий мандрівець, що вештається по світу, чи погодився б я не бути підпанком, покинутим і нещасним, заради того, щоб стати одним з цих уславлених, могутніх, пересичених насолодами небіжчиків? О! хіба в цьому річ! Якщо з нашого берега ми погано розрізняємо речі божественні, тож не дивуймося: час – та завіса, що ховає від нас Господа, як повіки бережуть нашу зіницю від світла.

Скорчившись під своїм мармуровим покривалом, я поступово перейшов від загальних міркувань до вражень свіжіших. Тривога моя була не без приємності і нагадувала те відчуття, яке я спізнав узимку в Комбурзі, наслухоючи у своїй вежі завивання вітру: подув вітру і пітьма – подібні.

Потроху звикнувши до темряви, я зміг розгледіти надгробки. Я дивився на виступи гробниць Святого Діонісія Англійського, звідки у вигляді готичних консолей спускалися, здавалося, минулі події і роки: споруда в цілому нагадувала викарбуваний із цілої брили пам'ятник закам'янілим сторіччям.

³⁴ Сторож (англ.).

³⁵ Ворота (англ.).

Баштовий годинник вибив десяту, відтак одинадцятую годину; молоточок, який піднімався і знову вдаряв по дзвону, був єдиною, крім мене, живою істотою у цих стінах. З вулиці зрідка чути було шум проїжджаючої карети, крик watchman ³⁶ і більше нічого; мені здавалося, ніби ці далекі голоси землі долинали з іншого світу. Туман з Темзи і вугільний пил просочилися до собору, здавалося, від того сутінки згущувалися.

Нарешті в тому кутку, де пільма була менш густою, почало світлішати; я пильно придивлявся, як світло стає все яскравішим; звідки воно виходило: бува, не від синів Едуарда IV, яких убив їхній дядько?

«...дітоньки лежали —

говорить великий англійський трагік, -

пообнімались
Безвинними, як з мармуру, руками;
Мов на однім стеблі чотири ружі
В красі весни, їх губи цілувались» ³⁷.

Господь не дозволив цим сумним і чарівним душам явитися мені; замість них виникла легка примара діви, що ледве досягла підліткового віку; вона несла свічку, прикриваючи її згорнутим трубочкою аркушем паперу: то була маленька дзвонарка. Я почув звук поцілунку, і дзвін провістив світанок. Дзвонарка страшенно злякалася, коли я вийшов у двері слідом за нею. Я повідав їй свою пригоду; вона сказала, що приходила замінити батька, що занедужав; про поцілунок ми не говорили.

6

Нестатки. – Несподівана допомога. – Комірчина вікном на кладовище.<...>

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Я потішив Енгана розповіддю про мою пригоду, і ми вирішили зачинитися у Вестмінстерському абатстві удвох, проте лиха година привела нас до царства мертвих менш поетичним чином.

Засоби мої вичерпувалися: Бейлі та Дебофф, заручившись векселем, належним до сплати в тому разі, якщо книгу не буде продано, наважилися розпочати друк «Досвіду»; на цьому їхня великодушність вичерпувалася, що цілком зрозуміло; їхня відвага і без того здається разючою. Переклади скінчилися; для Пельтьє, цього марнотратця життя, довгі турботи ставали тягарем. Він залюбки віддав би мені те, що мав, якби ще з більшою радістю не прогуляв ці гроші сам; але бігати у шуканні роботи для ближнього, творити добру справу, що потребує терпіння, було понад його сили. Казна Енгана також вичерпалася; у нас залишалося всього шістдесят франків на двох. Ми тепер менше їли, як на кораблі, коли плавання затягується. Ми витрачали на обід уже не шилінг, як завше, а пів-шилінга. Вранці за чаєм ми з'їдали тепер удвічі менше хліба, а від масла відмовилися зовсім. Цей вимушений піст виснажував мого приятеля. Щось йому

---

³⁶ Нічний сторож (англ.).

³⁷ Шекспір. Річард III, д. IV, сцена 3; пер. Б. Тена.

завернуло в голову; здавалося, він уважно до чогось прислухається; коли ж до нього зверталися, він замість відповіді вибухав сміхом або сльозами. Енган вірив у магнетизм і схибнувся на Сведенборговій нісенітниці. Ранком він говорив мені, ніби вночі чув шум; він дратувався, якщо я не вірив його фантазіям. Я уболював за нього, і це притлумлювало мої власні страждання.

Тим часом страждав я тяжко: мізерна їжа укупі з роботою зашкодила моїм слабким легеням; мені стало важко ходити, та все ж я намагався днями і частково вечорами бути поза домом, щоб ніхто не помітив мого жалю. Коли у нас залишився останній шилінг, ми з другом наважилися приошадити його, а снідати тільки для годиться. Ми домовилися купити хлібець за два су; вранці нам, як завжди, подадуть гарячу воду і чайник, але чай ми туди сипати не будемо, хліб також не будемо їсти, а вип'ємо гарячої води, присмачивши її дрібною цукру, що уціліла на дні цукорниці.

Так проминуло чотири дні. Голод дошкуляв мені; мене палило; сон покинув мене; я смоктав мокрі ганчірки, жував траву і папір. Коли я проходив повз пекарні, то відчував справжні пекельні муки. Якось одного холодного зимового вечора я дві години простовбичив перед лавкою, де продавалися сушені фрукти та копчене м'ясо, поїдаючи очима вітрину; я готовий був проковтнути не тільки їстівне, а й коробки, корзини, пакети.

На ранок п'ятого дня, геть виснажений, ледве тримаючись на ногах, я плентаюся до Енгана; я стукаю, двері зачинено; я кличу, Енган відповідає не відразу; нарешті він підводиться і відчиняє мені. Несамовито регочучи, в рединготі, застебнутому на всі гудзики, він сів за стіл. «Сніданок зараз подадуть», – сказав він дивним голосом. Мені здалося, що на сорочці його проступили плями крові; я квапливо розстібаю його редингот: він завдав собі складаним ножом удару в ліву частину грудей; ніж увійшов у тіло на два дюйми. Я покликав на допомогу. Служниця метнулася за хірургом. Рана була небезпечна.

Це нове нещастя змусило мене зважитися. Енган, радник бретонського парламенту, відмовився від утримання, яке англійський уряд призначив великим французьким чиновникам, так само, як я відмовлявся отримувати шилінг на день – допомогу для емігрантів: я написав панові де Барантену про стан мого друга. Примчали рідні Енгана і відвезли його на село. У той самий час мій дядько де Беде переслав мені сорок екю – зворушлива пожертва моєї багатостраждальної родини; мені здалося, ніби я став володарем усього золота Перу: лепта французьких полонених задовольнила француза-вигнанця.

Нужденність заважала мені писати. Оскільки я перестав поставляти рукопис, друкування було припинено. Коли я попрощався з Енганом, мені стало понад спромогу віддавати за помешкання гінею на місяць; я заплатив за прожите і перебрався. Крім неімущих емігрантів, які попервах протегували мені, в Лондоні були й інші емігранти, які бідували набагато сильніше. Є різні міри не тільки для багатства, а й для бідності: чимала відстань пролягає між людиною, яку взимку зігриває собача шкура, та тією, що тремтить від холоду, кутаючись у діряве лахміття. Друзі підшукали мені кімнату, більш підхожу для мого мізерного статку, що постійно танув (благоденство швидкоплинне); вони поселили мене в околицях Мері-Ле-Бон-Стріт, у garret³⁸, зі слуховим вікном на кладовище: цюночі тріскачка watchman (нічного сторожа) сповіщала мене, що викрадено черговий труп. Утішила мене звістка, що Енганові небезпека не загрожує.

«Спілкування Шатобріана з його кузеном де Ла Буетарде та іншими бідними емігрантами»

³⁸ Горище (англ.).

**Пишна учта. – Мої сорок екю закінчуються. –
Знову нестатки. – Табльдот. – Єпископи. –
Обід у «Лондон-Таверн». – Рукопис Кемдена**

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Тим, хто читає цю частину моїх «Записок», невідомо, що я двічі переривав їх: один раз задля того, щоб дати парадний обід герцогові Йоркському, брату англійського короля; ще раз, 8 липня, задля святкування роковини повернення короля Франції до Парижа. Святкування це коштувало мені сорок тисяч франків. Пери Британської імперії та їхні дружини, послі, знатні чужоземці заповнили мої гарно прибрані пишні покої. Столи було оздоблено блискотливим лондонським розкішним кришталем і позолоченим севрським фарфором. Вони вгиналися від найвишуканіших страв, вина і квітів. Портленд-плейс заповнили розкішні карети. Коліне та музиканти з Елмекської зали зачаровували чепуристих меланхолійних денді та мрійливих граціозних леді, що танцювали в глибокій задумі. Опозиція та міністерська більшість уклали перемир'я: леді Каннінг розмовляла з лордом Лондондеррі, леді Джерсі – з герцогом Веллінгтоном. Monsieur ³⁹, який привітав мене в 1822 році з моїми урочистостями, не знав у 1793 році, що майбутній міністр мешкає неподалік від нього і в очікуванні високої посади голодує поблизу кладовища, розплачуючись за свою вірність. Сьогодні я втішений, що пережив корабельну аварію, що бачив війну, що вкупі з представниками нижчого стану суспільства поділяв їхні злигодні і страждання, так само як і тому, що в пору благоденства став жертвою несправедливості й наклепу. Уроки ці пішли мені на користь: без нещастя, що додають життю серйозності, наше земне існування – лиш дитяча забавка.

Я мав сорок екю; проте оскільки рівень життя ще не усталився і харчі не дешевшали, гроші в моєму гаманці от-от неминуче мали скінчитися. Я більше не міг розраховувати на допомогу рідних, які й самі потерпали в Бретані від подвійного зла – *шванства* і Терору. Тому бачив для себе тільки два виходи: або мій земний шлях закінчиться у богадільні, або у водах Темзи.

Слуги емігрантів, яких їхні господарі не могли більше прогодувати, стали рестораторами, щоб годувати своїх господарів. Одному Богові відомо, як сито частували за цими столами! Одному Богові відомо, які там велися політичні дебати! Всі перемоги республіки видавалися за поразки, і коли хто-небудь раптом висловлював сумніви щодо негайної реставрації, його зараз же оголошували якобінцем. Два старі єпископи, про яких кажуть, що їм уже до гробу недалеко, прогулювалися навесні Сент-Джеймським парком: «Яка ваша думка, ваше преосвященство, – питав один, – чи будемо ми у Франції до червня?» – «Що ж, ваше преосвященство, – відповідав йому, добре розміркувавши, другий, – не бачу в цьому нічого неможливого».

Багач Пельтьє викопав, вірніше, вивудив мене з моєї нори. Він прочитав в одній ярмутській газеті, що таке собі товариство антикварів має намір зайнятися історією графства Суффолк, тож потребує француза, який би зміг упорядкувати французькі рукописи дванадцятого сторіччя із зібрань Кемдена. Очоловав цю справу *parson*, або пастор, містечка Бекклз; до нього і належало звертатися. «Маєте заняття, – сказав мені Пельтьє, – їдьте, розбиратимете ці старі папірці, а тим часом і далі надсилатимете до Бейлі рукопис «Досвіду»; я ж змушу цього нік-

³⁹ Придворний титул, що не піддається перекладу. Означає старшого з братів короля; у Шатобріана тут і далі – граф д'Артуа, майбутній Карл X.

чому й боягуза поновити друкування; після завершення роботи ви повернетесь до Лондона з двомастами гінеями, а там – будь що буде!»

Я хотів був щось заперечити. «Якого біса! – вигукнув мій благодійник, – ви збираєтесь сидіти в цьому *палаці*, де я вже тремчу з холоду? Якби Рівароль, Шансенец, Мірабо-бочка і я мусили б хукати на пальці, щоб їх зігріти, далеко б ми сягнули з «Діяннями апостолів»! Ви знаєте, що ця історія з Енганом наробила великого шелесту? Ви що ж, вирішили обидва померти з голоду? Ах! ах! ух! ха! ха!..» Пельтьє заходився від сміху. Йому щойно вдалося продати сто примірників своєї газети представникам колоній; він одержав за це гроші, і в нього в кишені подзенькували гінеї. Він силою поволик мене разом з апоплектиком Ла Буетарде і ще двома обірванцями-емігрантами, що трапили йому під руку, обідати до «Лондон-Таверн». Він замовив портвейн, ростбіф та плумпудинг і нагодував нас донесхочу. «Що це, пане граф, – питав він мого кузена, – вас так перекосило?» Ла Буетарде, якому ці слова здалися дещо образливими, та водночас увага до нього полестила, як міг, пояснив, у чому річ: коли він співав: «O Bella Venere!»⁴⁰ – його раптом скрутило. Бідолашний паралітик, щось собі мимрячи про *Bella Venere*, мав такий дохлий, такий заціпенілий, такий забитий вигляд, що Пельтьє, несамовито регочучи, відкинувся назад і трохи не перекинув стіл, хвицнувши його обома ногами зразу.

Обміркувавши пораду, яку дав мені мій співвітчизник, справжній герой іншого мого співвітчизника, Лесажа, я вирішив, що вона не така вже й погана. Три дні я збирав довідки, а потім, вдягнувшись у вбрання, яке зшив мені кравець, що його підшукав Пельтьє, вирушив до Бекклза, маючи з собою невелику суму грошей, яку мені позичив Дебофф в обмін на обіцянку знову взятися за «Досвід». Я змінив своє ім'я, яке не міг вимовити жоден англієць, на ймення Комбург, – ім'я мого брата, що нагадувало мені про жалі та радощі ранньої юності. Зупинившись у готелі, я вручив місцевому пасторові лист Дебоффа, який був у великій пошані серед англійських книгопродавців. Він у листі рекомендував мене як першокласного вченого. Прийняли мене чудово, я познайомився з усіма джентльменами, *що мешкали* в окрузі, і зустрів двох співвітчизників – офіцерів королівського флоту, які по сусідству давали уроки французької мови.

8

Мої заняття у провінції. – Смерть брата. – Нещастя моїх рідних. – Дві Франції <...>

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Я знов поздоровшав; прогулянки верхи, на які я тепер їздив, повернули мені здоров'я. Ближче пізнавши Англію, я переконався, що вона похмура, але чарівна: скрізь однакові звичаї, однакові краєвиди. Пана де Комбурга запрошували на всі свята, на всі розважальні прогулянки. Перша добра зміна в моїй долі сталася завдяки моїй освіті. Мав рацію Цицерон, коли рекомендував у час життєвих негараздів літературні вправи. Дами з радісним захопленням приймали француза, з яким можна було поговорити по-французьки.

Нещастя моїх рідних, про які я дізнався з газет і які відкрили моє справжнє ім'я (я не зміг приховати своєї скорботи), посилили співчуття до мене суспільства. Газетні аркуші сповістили про смерть пана де Мальзерба, його доньки, дружини пана президента де Розамбо, його онуки, пані графині де Шатобріан, та чоловіка його онуки, пана графа де Шатобріана, мого брата, – їх стратили разом, в той самий день і час, на одному ешафоті. Пан де Мальзерб був об'єктом

⁴⁰ Прекрасна Венера (*im.*).

захоплення і пошани англійців; а що я виявився родичем захисника Людовіка XVI, то мої господарі стали ще більш доброзичливими до мене.

Мій дядько де Беде повідомив мене про переслідування, яких зазнали інші мої родичі. Мою незрівнянну матусю разом з іншими жертвами кинули до воза і доправили з Бретані до паризької в'язниці, де їй належало чекати на таку саму долю, що спіткала й її сина, якого вона так любила. Моя дружина і моя сестра Люсіль дожидали вироку в реннській в'язниці; їх збиралися ув'язнити в замку Комбург, що став казенною фортецею; злочин цих двох безневинних молодих жінок полягав у тому, що я виїхав у еміграцію. Чи можна порівняти наші печалі на чужині з горем тих французів, що залишилися на батьківщині? Як же гірко було, проте, дізнатися, страждаючи у вигнанні, що сам факт цього вигнання став приводом для переслідування твоїх близьких!

Два роки тому обручку моєї невістки було знайдено в стічній канаві на вулиці Кассетт; мені принесли її; вона тріснула: два обідки були розімкнені і висіли, зчепившись до купи; імена можна було прочитати цілком виразно. Як знайшлася ця обручка? Де і коли вона загубилася? Очевидно, жертву, катовану у в'язниці Люксембурзького палацу, везли на страту вулицею Кассетт? Може, вона впустила обручку дорогою на ешафот? А може, її зірвали з пальця після страти? Я відчув сильне хвилювання, побачивши цей символ, що тріщиною і написом нагадував про страшну долю, яка спіткала бідолашне подружжя. Щось таємниче і фатальне вгадувалося в цій обручці, яку невістка моя, здавалося, надіслала мені з того світу на згадку про неї й про мого брата. Я віддав обручку їхньому синові: бодай би тільки вона не завдала йому біди!

«Листування Шатобріана з паном де Контансеном, який знайшов у 1835 році текст вироку, ухваленого братові Шатобріана»

Цей смертний вирок чудово доводить, з якою легкістю вчинялися вбивства: одні імена написані з помилками, інші замазані. Ці зовнішні хиби, яких було б достатньо, щоб припинити чинність будь-якої серед постанов малозначних, не зупиняли катів; для них важлива була тільки година страти: *рівно о п'ятій годині*. Ось справжній документ, я переписую його дослівно:

«Виконавцю судових вироків

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТРИБУНАЛ

Слід виконавцю судових вироків вирушити до палацу правосуддя в Консьєржері, щоб виконати вирок, яким засуджено Муссе, д'Еспременіля, Шапельє, Туре, Елля, Ламуаньйона Мальзерба, дружину Лепеллетье Розамбо, Шато Бріана та його дружину (ім'я замазане, прочитати неможливо), вдову Дюшатле, дружину Граммона, колишнього герцога, дружину Рошешюара (Рошешуара) і Пармантьє, – усього 14 – на страту. Страта відбудеться сьогодні, рівно о п'ятій годині, на площі Революції цього міста.

Громадський обвинувач А. К. Фук'є.

Ухвалено трибуналом 3 флореаля II року Французької республіки. Два вози».

9 термідора врятувало життя моїй матері; але про неї забули, і вона залишалася в Консьєржері. Комісар Конвенту знайшов її: «Що ти тут робиш, громадянко? – запитав він. – Хто ти? Чому ти досі тут?» Матуся відповіла, що, втративши сина, не журиться тим, що відбувається, і що їй байдуже, де померти: у в'язниці чи на волі. «Але, можливо, у тебе є інші діти?» – заперечив комісар. Мати назвала мою дружину і сестер, що скніють у реннській в'язниці. Надійшов наказ випустити їх; змусили вийти на свободу і матусю.

Історики Революції забули поряд із зображенням того, що коїлося всередині Франції, помістити зображення того, що відбувалося за її межами, показати силу-силенну вигнанців, змушених братися до різних ремесел, та терпіти різні муки залежно від клімату і звичаїв народів, що прихистили їх.

За межами Франції все відбувалося з окремими особами: злети і падіння, приховані від світу печалі, мовчазні та безкорисливі жертви, і, проте, попри всю різноликість емігрантів, серед яких були люди всіх станів, різного віку, обох статей, вони зберігали єдину непорушну ідею; стара Франція поневірялася світом зі своїми забобонами і своїми слугами, як колись Божа церква блукала по землі зі своїми чеснотами та своїми мучениками.

Усередині Франції все відбувалося з суспільством у цілому: Барер закликав до вбивств і завоювань, громадянських воєн та воєн з іншими країнами, відбувалися грандіозні битви у Вандеї та на берегах Рейну, трони руйнувалися з наближенням нашої армії, наш флот тонував у хвилях, народ викидав монархів з їхніх гробниць у Сен-Дені і кидав прах мертвих королів в обличчя королям живим, щоб засліпити їх; нова Франція, славна своїми новими свободами, горда навіть своїми злочинами, міцно стояла на своїй землі, продовжуючи при цьому розширювати свої межі за допомогою подвійної зброї – сокири ката і шпаги солдата.

«Листи Енгана, що видужав»

9

Шарлотта

Лондон, квітень – вересень 1822 року

За чотири льє від Бекклза у маленькому містечку під назвою Бангей мешкав англіканський пастор, преподобний пан Айвз, відомий знавець грецьких старожитностей і математики. Мав ще нестару дружину, красуню і розумницю, та єдину доньку, якій на той час було п'ятнадцять років. Мене відрекорентували Айвзам, і в їхньому домі мене зустріли дуже гостинно. Ми пили на староанглійський манір і просиджували за столом ще години зо дві після того, як пані покидали нас. Пан Айвз, побувавши в Америці, полюбляв розповідати про свої подорожі, так само слухати мої історії, розмовляти про Ньютона і Гомера. Дочка пастора, яка на догоду йому опанувала науки, була чудовою музиканткою і співала не гірше за пані Паста. Вона знову приєднувалася до нас за чаєм і розгонила сон старого священика, який вельми заохочував і нас своїм прикладом. Спершись ліктем на піаніно, затамувавши подих, я слухав міс Айвз.

Закінчивши музичні вправи, young lady⁴¹ розпитувала мене про Францію, про літературу; вона просила накреслити їй план занять; найбільше їй хотілося вивчити італійських авторів, і вона чекала від мене пояснень щодо «Божественної комедії» та «Єрусалима». Трепетна чарівність щирої прихильності поступово забирала наді мною силу: свого часу я наряджав індіанок, проте не зважився б підняти рукавичку міс Айвз; перекладаючи деякі уривки з Тассо, я силувався заховати своє збентеження. З Данте, генієм більш цнотливим і мужнім, мені було простіше.

Ми з Шарлоттою Айвз підходили одне одному літами. У зв'язки, що виникають посередина життєвого шляху, вкрадається певна *меланхолія*; якщо ви спізнали кохання у зрілому віці, більша частина ваших спогадів далека від вашої обраниці; дні, проведені в іншому середовищі, тяжкі для пам'яті, вони ніби відрубані від нашого існування. Якщо закоханих розділяють роки, ще складніше: старший почав жити перш, ніж молодший з'явився на світ; молод-

---

⁴¹ Юна леді (англ.).

шому призначено, своєю чергою, рано чи пізно залишитися самому; перший пізнав самоту по цей бік колиски, другого самота чекає по той бік могили; для першого пустою було минуле, для другого пустою стане майбутнє. Важко кохати, навіть коли є всі умови для щастя: юність, краса, вільний час, злагода сердець, смаків, звичок, манер і років.

Упавши з коня, я змушений був пробути в домі пана Айвза певний час. Була зима; мрії починали відступати перед присутністю. Міс Айвз стала стриманішою; вона більше не приносила мені квітів; вона не бажала співати.

Якби мені сказали, що решту своїх днів я проведу, незнаний ніким, у лоні цієї віддаленої від світу родини, я помер би з радості: коханню бракує лише міцності, щоб обернутися на Едем до гріхопадіння і нескінченну Осанну водночас. Зробіть красу нескороминую, молодість довговічною, серце невтомним, і ви пізнаєте райське блаженство. Любов – верховна розкіш, через те і не покидає її марна мрія бути такою вічно; їй потрібні одні лиш непорушні обітниці; не маючи радощів, вона прагне увічнити свої жалі; перетворившись на грішного янгола, вона й далі говорить мовою, якою промовляла в обителі непорочності; її надія – ніколи не закінчуватися; підкоряючись своїй подвійній земній природі і так само подвійній земній ілюзії, вона прагне продовжити своє життя в безсмертних думках і поколіннях, що змінюються.

Я із сумом усвідомлював, як наближається мить, коли мені доведеться покинути гостинний дім пана Айвза. Обід напередодні мого від'їзду минув безрадісно. Голова родини, на мій великий подив, пішов геть відразу після десерту і забрав із собою доньку, залишивши мене удвох із пані Айвз. У неї був надзвичайно збентежений вигляд. Я чекав докорів щодо прихильності, яку вона могла помітити, але про яку я ніколи не говорив. Вона поглядала на мене, опускала очі, червоніла; сама вона, приваблива в своєму збентеженні, могла б збудити до себе почуття надзвичайно палке. Аж ось, насилу впоравшись із хвилюванням, що заважало їй говорити, вона вимовила по-англійськи: «Добродію, ви бачили, як важко мені говорити: не знаю, чи подобається вам Шарлотта, але матір обдурити неможливо; моя донька, я впевнена, почувала до вас прихильність. Ми порадилися з паном Айвзом: ви підходите нам з кожного погляду; ми гадаємо, що з вами наша донька буде щасливою. У вас більше немає вітчизни; ви втратили рідних; майно ваше продане: чи варто вам повертатися до Франції? Після нашої смерті статок наш відійде Шарлотті, а поки що живіть з нами».

З усіх випробувань, що випали на мою долю, це було найбільш нищівним і суворим. Я впав до ніг пані Айвз, я обсипав її руки поцілунками й окропив сльозами. Вона гадала, що я плачу з щастя, і заплакала з радощів. Вона простягла руку, щоб смикнути за шнурок дзвінка; вона хотіла покликати чоловіка і доньку. «Облиште! – вигукнув я. – Я одружений!» Вона знепритомніла.

Я вийшов і, не заходячи до своєї кімнати, пішки подався до Бекклза. Звідти я на поштових виїхав до Лондона, написавши пані Айвз листа, копії якого, на жаль, не зберіг.

У грудях моїх живе найсолодший, найніжніший, найтепліший спогад про цю подію. Родина пана Айвза – єдина, що бажала мені добра і прийняла мене по-справжньому щиро ще до того, коли я прославився. Бідний, безвісний вигнанець, не спокусник, не красень, я міг віднайти упевненість у завтрашньому дні, вітчизну, чарівну дружину, здатну вилікувати мене від самоти, матір, яка красою майже не поступалася доньці і могла замінити мою стару матусю, освіченого батька, вигадника і цінителя словесності, гідного зайняти місце мого рідного батька, якого відняло у мене небо; чим відплатив я за все це? Мені віддали перевагу, не плекаючи щодо мене ніяких ілюзій; отже, мене любили. Відтоді я тільки один раз у житті відчув прихильність, яка була достатньо величною, щоб вселити мені таку саму довіру. Що стосується опікування, яке мені траплялося відчувати згодом, я ніколи не знав напевно, чи, бува, не зовнішні причини, чи відгомін слави, чи інтереси партій, блиск літературної або політичної популярності були причиною цієї запобігливості.

Втім, одруження з Шарлоттою Айвз змінило б мою земну долю: схоронивши себе в одному з британських графств, я став би *джентльменом-мисливцем*, з-під мого пера не вийшло б ані рядка; більш того, я забув би рідну мову, адже починав уже писати й думати англійською. Чи багато втратила б моя вітчизна від мого зникнення? Якби я міг забути про те, що стало мені втіхою, я сказав би, що, залишившись в Англії, прожив би безліч днів спокійних, замість багатьох тривожних, що випали на мою долю. Імперія, Реставрація, розбрати й міжусобиці, що терзають Францію, – до всього цього мені було б байдуже. Мені не треба було б щоранку виправляти помилки, боротися з помилками. Чи дійсно я маю справжній талант і чи талант цей був вартий того, щоб принести йому в жертву моє життя? Чи переживуть мене мої твори? Якщо переживуть, чи знайдеться в перетвореному і заклопотаному зовсім іншими речами світі публіка, яка побажає мене слухати? Чи не стану я уламком минулих часів, незрозумілим для нових поколінь? Чи не вважатимуть зневажливі нащадки мої думки, почуття, навіть мій стиль віджилими і нудними? Чи зможе моя тінь сказати, як сказала Данте тінь Вергілія: «Poeta fui e cantai – Я був поет, пісні складав любимі»⁴².

10

Повернення до Лондона

Повернення до Лондона не принесло мені спокою: я втікав від своєї долі, немов зловмисник від спогаду про свій злочин. Як, мабуть, прикро було родині, такій гідній моєї пошани, поваги, вдячності, почути подібну відмову з вуст незнайомця, якого вона так радо вітала, прийнявши до свого родинного кола з патріархальною простотою, довірливістю і безоглядністю! Я уявляв собі засмучення Шарлотти, справедливі докори, якими могли обсіпати і безумовно обсіпали мене в домі Айвзів: адже, хоч би що там було, я дозволив собі піддатися потягу, знаючи, що не маю на те ніякого права. Невже я, сам не усвідомлюючи ганебність своєї поведінки, зробив боязку спробу спокусити дівчину? Втім, як би я не вчинив: чи зупинився б, щоб не втратити звання порядної людини, чи знехтував перепонами, щоб скуштувати втіхи, свідомо приреченої на ганьбу моєю ж власною поведінкою, я у будь-якому випадку прирік би предмет своїх домагань на муки, хай то розкаяння совісті чи терзання болю.

Ці гіркі роздуми породжували в моїй душі інші почуття, сповнені не меншої гіркоти: я проклинав своє одруження, яке, як думалось моєму заблуканому, скаламученому розуму, змінило мою долю і позбавило мене щастя. Я не замислювався про те, що моя страдницька вдача і романтичні уявлення про свободу зробили б шлюб з міс Айвз таким само обтяжливим для мене, як і узи менш тісні.

Лише один образ, незатьмарений і привабливий, який, хоча й навіював глибоку печаль, однак жив у моєму серці, – образ Шарлотти; врешті-решт лише він один примиряв мене з долею. Мені сто разів хотілося повернутися до Бангею, але не переступати поріг дому родини, яку я образив, а, зачавшись коло узбіччя дороги, підстергти Шарлотту, увійти слідом за нею до храму, де чекав нас якщо і не спільний вітвар, то спільний Бог, і з Божого попуску вдихнути в серце цієї жінки несказаний жар мого благання, промовивши, хоча б подумки, слова весільного благословення, які я міг би почути з вуст пастора в цьому храмі:

«Господи, поєднай розум подружжя і наповни їхні серця щирою дружбою. Зверни прихильний погляд на твою слугу. Зроби так, щоб ярмо її стало ярмом любові і миру, щоб лоно її стало плодоносним; Боже, зроби так, щоб подружжя це побачило дітей своїх до третього і четвертого коліна і дожило до щасливої старості».

Я не знав, на що зважитися, я писав Шарлотті довгі листи і рвав їх. Декілька малозначущих записок, які я отримав від неї, стали моїм талісманом; у думках моїх Шарлотта завжди

⁴² Данте *Аліґ'єрі*. Пекло, I, 73; пер. Є. Дроб'язка.

була поряд зі мною: зграбна, ніжна, вона, мов сільфіда, супроводжувала мене, очищаючи мої помисли. Всі мої здібності були присвячені їй: вона була осереддям, куди прагнув мій дух, як прагне кров до серця; вона відвертала мене від усього, бо я постійно порівнював усе з нею і вона незмінно виявлялася вищою. Пристрасть непідробна і нещасна – отруєна закваска, яка ховається на самому денці душі і може зіпсувати навіть хліб ангелів.

Місця, де я побував разом із Шарлоттою, години, проведені з нею, слова, якими ми обмінялися, закарбувалися в моїй пам'яті: я бачив усмішку судженої, я благоговійно торкався її темного волосся, я притискав її прекрасні руки до своїх грудей, так само як і ланцюжок з лілій, який з радістю носив би на шиї. Як би далеко не заносила мене доля, білорука Шарлотта завжди була зі мною. Я відчував її присутність, як відчувають уночі запах невидимих у темряві квітів.

Після від'їзду Енгана я став ще більш самотнім, ніж був раніше, ніщо не заважало мені не розлучатися з образом Шарлотти. За тридцять миль поблизу Лондона не залишилося жодних вересових чагарів, дороги, церкви, де б я не побував.

Мене вабили безлюдні куточки, зарослі бур'яном двори, рів, що нашетинився чортополохом; я любив закинуті місця: люди оминали їх стороною, а тим часом десь поряд уже ходив тутешньою землею Байрон. Підперши голову рукою, я дивився на запустілу природу; коли це тяжке видовище занадто пригнічувало мене, на допомогу мені поспішав спогад про Шарлотту; я був як той паломник, що прийшов до безлюдних околиць гори Сінай і почув спів солов'я.

У Лондоні поведінка моя всіх здивувала. Я ні на кого не дивився, нікому не відповідав, не розумів, про що зі мною говорять: мої старі товариші висловлювали припущення, що я збожеволів.

11

Дивовижна зустріч

Що сталося в Бангеї після мого від'їзду? Що трапилося з цією родиною, якій я приніс радість і завдав горя?

Не забувайте, що нині я посол при дворі Георга IV і описую те, що трапилося зі мною в Лондоні 1795 року, в Лондоні 1822 року.

Справи змусили мене на тиждень перервати свою розповідь, та сьогодні я знов беруся за перо. Недавно одного дня відразу по обіді мій слуга доповів мені, що перед моїм будинком зупинилася карета і якась пані-англійка просить прийняти її. Оскільки на своєму суспільному терені я узяв собі за правило нікому не відмовляти, я сказав: «Запрошуй».

Я сидів у себе в кабінеті, лакей доповів про леді Салтон; я побачив пані в жалобному одязі; її супроводжували два вродливі хлопчики, також у жалобі: один років шістнадцяти, другий – чотирнадцяти. Я зробив крок назустріч іноземній гості; вона так хвилювалася, що ледве трималася на ногах. Її голос здригнувся, коли вона запитала: «Mylord, do you remember me? – чи ви впізнаєте мене?» Так, я впізнав міс Айвз! Роки, що промайнули над її головою, не торкнулися її весни. Я взяв її за руку, всадовив і сів поряд. Я не міг говорити; в моїх очах стояли сльози; крізь ці сльози я мовчки дивився на неї; по тому, що я відчував, я розумів, як глибоко кохав її. Нарешті я опанував себе і, своєю чергою, запитав: «А ви, добродійко, чи впізнаєте ви мене?» Вона підвела очі і замість відповіді кинула на мене погляд і радісний, і сумний, подібно до давнього спогаду. Я не відпускав її руки. Шарлотта сказала: «Я ношу жалобу по матусі. Батько помер кілька років тому. Ось мої діти». Сказавши ці слова, вона відняла руку і відкинулася в кріслі, притиснувши хусточку до очей.

Помовчавши, вона вела далі: «Мілорде, я говорю зараз з вами мовою, якої ви навчали мене в Бангеї. Я боюся: вибачте мені. Мої діти – сини адмірала Салтона, за якого я вийшла заміж через три роки після того, як ви покинули Англію. Але сьогодні я занадто схвильована,

щоб вдаватися в подробиці. Дозвольте мені прийти ще раз». Подаючи їй руку, щоб провести до карети, я запитав, де вона живе. Шарлотта тремтіла, і я притиснув її руку до свого серця.

Назавтра я вирушив до леді Салтон; вона була сама. Ми зараз же заходилися, перебиваючи, розпитувати одне одного. «А пам'ятаєте?» – і за цими запитаннями поставало ціле життя. З кожним «А пам'ятаєте?» ми вдивлялися одне в одного; ми шукали на наших обличчях сліди часу, які неблаганно відмірюють відстань від початкової точки і позначають довжину пройденого шляху. Я запитав Шарлотту: «Як ваша матуся повідомила вам, що...» Шарлотта зашарілася і жваво перебила мене: «Я приїхала до Лондона, щоб просити вас потурбуватися про дітей адмірала Салтона: старший хотів би поїхати до Бомбея. Пан Каннінг, призначений генерал-губернатором обох Індій, ваш друг; він міг би взяти мого сина з собою. Я буду вельми вдячна, я б так хотіла завдячувати саме вам щастям свого первістка». Вона зробила наголос на останніх словах.

– Ах, пані! – вигукнув я, – про що ви говорите? Яка зрадливість долі! Ви привітно приймали за родинним столом бідного вигнанця, ви не були глухі до його страждань, ви, очевидно, сподівалися звеличити його до почесного звання, про яке він не міг і мріяти, – і от сьогодні ви в своїй вітчизні просите його протекції. Я піду до пана Каннінга, я докладу всіх зусиль, щоб син ваш, як не тяжко мені вимовляти це слово, так от, щоб син ваш поїхав до Індії. Але скажіть мені, добродійко, якої ви думки про моє нове становище? Яким здаюся я вам сьогодні? Ви говорите мені «мілорде» – мені тяжко чути це слово.

– Здається, ви нітрохи не змінилися, навіть не постаріли, – заперечила Шарлотта. – Коли ми вдома говорили про вас за вашої відсутності, я завжди називала вас мілордом; мені здавалося, що ви заслуговуєте на це звання: хіба не були ви для мене немов чоловіком, my lord and master, моїм паном і повелителем?

Коли моя чарівна співрозмовниця вимовляла ці слова, в ній було щось від мільтонівської Єви: вона не вийшла з лона іншої жінки; краса її мала на собі ознаку божественної десниці, що створила її.

Я поспішив до пана Каннінга і лорда Лондондеррі; за одне нещасне місце вони почали маніритися, як роблять це і у Франції, але пообіцяли допомогти, як обіцяють і при французькому дворі. Я відзвітував леді Салтон про свої клопотання. Я приходив до неї тричі: коли прийшов четверте, вона оголосила, що повертається до Бангею. Останнє побачення було болісним. Шарлотта знову заговорила про наше минуле сокровенне життя, про читані разом книги, про прогулянки, музику, колишні квіти, минулі надії. «Коли я познайомилася з вами, ніхто не чув вашого імені, – сказала вона, – а нині воно у всіх на вустах. Чи відомо вам, що я зберігаю один ваш твір і декілька листів? Ось вони». І вона передала мені пакет. «Не ображайтеся, що я не хочу нічого залишити на згадку про вас», – і вона заплакала. «Farewell! Farewell!»⁴³ – сказала вона. – Не забудьте про мого сина. Більше ми не побачимося, адже ви не приїдете до мене в Бангей». – «Я приїду, – вигукнув я, – я привезу вам папір про призначення вашого сина на посаду». Вона недовірко похитала головою і вийшла.

Повернувшись до посольства, я зачинився у себе в кабінеті і розкрив пакет. У ньому не було нічого, крім маловажних записок та плану навчальних занять з нотатками про англійських та італійських поетів. Я сподівався знайти там листа від Шарлотти, але його не було; щоправда, я помітив на берегах рукопису декілька поміток англійською, французькою і латиною, але, зроблені старим чорнилом і молодим почерком, вони були залишені давно.

Така історія моїх стосунків з міс Айвз. Я закінчую розповідь, і мені здається, ніби на тому самому острові, де я одного разу втратив її, я втрачаю її знову. Але між тим, що я почуваю до неї нині, і тим, що я відчував у часи, про які згадую з ніжністю, пролягла вся прірва непорочності: леді Салтон відділяють від міс Айвз пристрасті. Сьогодні щиросердна жінка вже

⁴³ Прощайте! Прощайте! (англ.)

не збудила б у мені чистих бажань любові майже казкової і солодкої своїм невіданням. У той час я писав про невиразні печалі, тепер життя моє визначилося. Що ж! якби стиснув в обіймах ту, що зустрілася мені дівочою, але стала дружиною і матір'ю, то зробив би це з люттю, у надії затаврувати, отруїти і задушити ці двадцять сім років, обіцяних мені, але відданих іншому.

Почуття, яке я воскресив на цих сторінках, слід вважати першим подібним почуттям, що пробудилося в моєму серці; проте воно мало пасувало до моєї завзятої вдачі; воно погубило б його; дуже скоро воно перешкодило б мені зазнати священної насолоди. Саме тоді подорожнього, озлобленого нещастями, що повернувся із заморських країв і пустився в самотні мандри, охопили божевільні думки, що стали таємницею Рене, саме тоді я перетворився на найбільш бентежну істоту з усіх, що будь-коли жили на світі. Хоч би що там було, цнотливий образ Шарлотти, осяявши глибини моєї душі промінням справжнього світла, розсіяв на якийсь час зграю примар: моя чаклунка, немов злий геній, згинула, пірнула в безодню; вона вичікувала, поки цей образ потьмяніє, і лише потім з'явилася знов.

Книга одинадцята

Переглянуто в грудні 1846 року

1

Вада мого характеру

Лондон, квітень – вересень 1822 року

Я ніколи остаточно не поривав стосунків з Дебоффом, видавцем «Досвіду про революції», і мені слід було б якнайскоріше відновити їх, щоб отримати засоби для життя. Але чому сталося зі мною останнє нещастя? Щоб зрозуміти це, треба зрозуміти особливість мого характеру.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.